

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі «Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт»

Д. У. Дук

**АРХЕАЛАГІЧНЫЯ КОМПЛЕКСЫ
ПАСАДАЎ ПОЛАЦКА IX–XVIII стст.
(па выніках раскопак 2004 – 2012 гг.)**

Наваполацк
ПДУ
2014

УДК 94(476.5)(043.3)"8/17"

ББК 63.4

Д79

Рэкамендавана саветам установы адукацыі

«Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт»

(пратакол № 4 ад 26.12.2013)

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

д-р гіст. навук, праф., заг. цэнтра гісторыі даіндустрыяльнага грамадства

ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі» В. М. ЛЯЎКО;

д-р гіст. навук, праф., заг. каф. археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін

УА «Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова» І. А. МАРЗАЛЮК

Дук, Д. У.

Д79 Археалагічныя комплексы пасадаў Полацка IX – XVIII стст. (па выніках раскопак 2004 – 2012 гг.) / Д. У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2014. – 254 с.

ISBN 978-985-531-435-7.

Манаграфія выканана ў межах задання «Сацыяльная тапаграфія, гаспадарка, культура і антрапалогія насельніцтва Полацка і Полацкай зямлі ў IX – XVIII стст.» дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Гуманітарныя навукі як фактар развіцця беларускага грамадства і дзяржаўнай ідэалогіі» на 2011 – 2015 гг. у падпраграме № 1 «Гісторыя, духоўная і матэрыяльная культура беларускага народа» ДПНД («Гісторыя, культура, грамадства, дзяржава»).

Комплексна прадстаўлены новыя археалагічныя крыніцы IX–XVIII стст., здабытыя падчас палявых экспедыцый Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта пад кіраўніцтвам аўтара з 2004 па 2012 гады на тэрыторыі горадаўтваральных полацкіх пасадаў – Вялікага, Запалоцкага і Экіманскага. Прадстаўленыя матэрыялы могуць быць выкарыстаны для рэканструкцыі развіцця рамёстваў, гандлёвых і культурных сувязяў Полацка, вызначэння асаблівасці гістарычнай тапаграфіі горада і ўзроўню развіцця яго матэрыяльнай культуры. Прадметам даследавання з’яўляюцца археалагічныя комплексы, выяўленыя падчас правядзення археалагічных раскопак.

Выданне разлічана на прафесійных археолагаў, гісторыкаў, студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў гістарычных спецыяльнасцей, крэатыўцаў і ўсіх, хто цікавіцца вывучэннем гістарычнага мінулага самага старажытнага горада на тэрыторыі Беларусі.

УДК 94(476.5)(043.3)"8/17"

ББК 63.4

ISBN 978-985-531-435-7

© Дук Д. У., 2014

© УА «ПДУ», 2014

*Шаноўнаму Настаўніку,
прафесару Георгію Васільевічу Штыхаву
прывячаю*

УВОДЗІНЫ

Фарміраванне беларускай нацыі, працэсы яе генезісу, развіцця і ўмацавання беларускай дзяржаўнасці з’яўляюцца прыярытэтнымі накірункамі комплекснай дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў Рэспублікі Беларусь.

Полацк – сталіца першай дзяржавы на беларускіх землях. Гістарычнае развіццё Полацка шмат у чым абумовіла фарміраванне сучаснай мадэлі нацыянальнай дзяржаўнасці, прадвызначыла своеасаблівасць працэсаў генезісу беларускай нацыі. Полацк займаў выключна важнае месца ў дзяржаўнай сістэме Старажытнай Русі, Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай з IX па XVIII стст.

Гістарычная навука мае магчымасць пастаянна ўзбагачаць веды пра мінулае Полацка, дзякуючы археалагічным крыніцам. Для значнай часткі гісторыі Полацка IX–XIV стст. археалагічныя даныя з’яўляюцца прыярытэтнымі, нярэдка – адзінымі. Па перыядзе XV – XVIII стст. прыярытэт археалагічных крыніц у галіне вывучэння рамёстваў, гарадской інфраструктуры, лакалізацыі аб’ектаў нерухомасці і іх храналогіі з’яўляецца безумоўным.

Сляды дзейнасці многіх пакаленняў палачан захаваліся ў культурным пласце Полацка ў выглядзе матэрыяльных рэшткаў. Прадстаўленае выданне прысвечана аналізу археалагічных крыніц, атрыманых у выніку правядзення раскопак на тэрыторыі полацкіх пасадаў. Пасадская тэрыторыя з’яўлялася месцам пражывання асноўнай часткі насельніцтва Полацка ў XI–XVIII стст. Даныя археалагічных раскопак дазваляюць вызначыць характар заняткаў насельніцтва, узровень развіцця матэрыяльнай культуры, асаблівасці забудовы і ўмовы жыцця. У выніку археалагічнага даследавання ўдалося вызначыць спецыфіку працэса ўтварэння вакольнага горада Полацка – прадчечы Вялікага пасада ў X ст. – яго генезіс з родаплемяннага паселішча крывічоў-палачан VIII–IX стст.

Такім чынам, былі атрыманы прынцыпова важныя даныя аб узнікненні самага старажытнага горада на тэрыторыі Беларусі, яго пачатковай гісторыі.

Старажытным паселішчам, прадчечай Полацка, з’яўляюцца полацкае гарадзішча (дзяцінец) і паселішчы на правым і левым берагах Палаты. На аснове пачатковага паселішча ў X ст. фарміруецца полацкі вакольны горад («малы пасада»). У XI ст. пляцоўка Верхняга замка пры вусці Палаты становіцца адміністрацыйна-цырыманіяльным цэнтрам горада, дзе будуюцца Сафійскі сабор, у XII–XIV стст. – княжацкія храм і царам. Пасля 1307 г. на пляцоўку Верхняга замка быў перанесены дзяцінец. Назву «Верхні» замак атрымаў у XVI ст., калі быў пабудаваны Ніжні замак. З поўначы і ўсходу горад атачалі курганныя некропалі IX–X стст. З канца X ст. пачынае засяляцца тэрыторыя задзвінскіх пасадаў (Старая Слабада і Востраў), у канцы XV ст. – задзвінскіх Крыўцовага і

Экіманскага пасадаў. У XVI ст., акрамя Верхняга і Ніжняга замкаў, планіровачную структуру горада вызначалі правабярэжныя пасады ўздоўж берагоў Дзвіны і Палаты: Вялікі і Запалоцкі. У ваколіцах размяшчаліся неўмацаваныя сельскагаспадарчыя прадмесці. Полацк з'яўляўся важным стратэгічным пунктам і меў развітую сістэму ўмацаванняў. Такім чынам, у IX–XVIII стст. адбывалася станаўленне гістарычных помнікаў Полацка, асновы гістарычнай тапаграфіі горада¹.

У кнізе комплексна прадстаўлены новыя археалагічныя крыніцы, здабытыя падчас палявых экспедыцый Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта пад кіраўніцтвам аўтара з 2004 па 2012 гады на тэрыторыі горадаўтваральных полацкіх пасадаў – Вялікага, Запалоцкага і Экіманскага. Асноўная *задача* – ўвядзенне ў навуковы зварот новых археалагічных матэрыялаў, якія могуць быць выкарыстаны для рэканструкцыі развіцця рамёстваў буйнейшага сярэднявечнага горада на тэрыторыі Беларусі, гандлёвых і культурных сувязяў насельніцтва Полацка, вызначэння асаблівасці гістарычнай тапаграфіі горада і ўзроўню развіцця яго матэрыяльнай культуры. *Прадметам* даследавання з'яўляюцца археалагічныя комплексы, выяўленыя падчас правядзення археалагічных раскопак.

Паняцце «археалагічны комплекс» уключае ў сябе сукупнасць археалагічных аб'ектаў, якія аб'яднаны шэрагам сутнасных характарыстык. Паводле Л.С. Клейна, пад *археалагічным комплексам* разумеецца спалучэнне рэчаў, якія тэрытарыяльна засяроджаны на пэўным абмежаваным участку і функцыянальна ўзаемазвязаныя паміж сабой². Археалагічны комплекс магчыма разгледзець і як спалучэнне, у аснове якога закладзена (было закладзена) пэўнае збудаванне ці некаторая жыццёвая сітуацыя, падзея або працэс³. У манаграфіі прадстаўлена характарыстыка даследаваных археалагічных комплексаў, а таксама аўтарскія меркаванні аб агульным кантэксце іх існавання.

Гісторыя археалагічнага вывучэння Полацка налічвае некалькі асноўных этапаў. Комплекснае археалагічнае вывучэнне Полацка пачынаецца з 1928 г. (А.М. Ляўданскі). У выніку даследаванняў А.М. Ляўданскага былі ўпершыню вызначаны размяшчэнне і гісторыя развіцця асноўных утвараючых элементаў урбаністычнай структуры старажытнага Полацка (дзяцінец, пасад, прадмесці). Другі этап археалагічнага вывучэння Полацка адбываецца ў пасляваенны час (1957 – першая палова 1980-х гг., Вал. А. Булкін, Вас. А. Булкін, М.К. Каргер, А.Р. Мітрафанаў, В.Р. Тарасенка, Л.Д. Побаль, Г.В. Штыхаў, П.А. Рапапорт). У выніку даследаванняў былі атрыманы археалагічныя даныя аб развіцці тапаграфічнай структуры Полацка, узроўні развіцця гарадскіх рамёстваў і гандлёвых сувязяў пасадскага насельніцтва. Найбольш поўна развіццё пасяленчай структуры Полацка IX – XIII стст. было сістэматызавана і навукова абгрунтавана Г.В. Шты-

¹ Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – С. 37–106.

² Клейн, Л.С. Археологическая типология / Л.С. Клейн. – Л. : АН СССР, 1991. – С. 375.

³ Там жа.

хавым. Трэці этап археалагічнага вывучэння Полацка – сярэдзіна 1980-х – сярэдзіна 1990-х гг. (С.В. Тарасаў, Н.І. Здановіч, Г.М. Сагановіч). Прыкрытымі накірункам з’яўлялася тапаграфічнае развіццё Полацка ў IX – XVIII стст. (С.В. Тарасаў). На чацвёртым этапе (з сярэдзіны 1990-х гг. да сучаснасці) археалагічныя даследаванні на тэрыторыі полацкіх пасадаў праводзілі С.В. Тарасаў, П.А. Русаў, М.В. Клімаў, Д.У. Дук, А.А. Салаўёў, С.Д. Дзярновіч. З 2008 г. у г. Полацку пачала дзейнічаць комплексная археалагічная экспедыцыя Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта і Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка. Праца экспедыцыі паклала пачатак скаардынаванай дзейнасці вядучых рэспубліканскіх навуковых, адукацыйных і культурных арганізацый у археалагічным вывучэнні Полацка⁴.

Агульная плошча культурных напластаванняў, якія былі стацыянарна даследаваны археолагамі да 2013 г. на тэрыторыі полацкіх пасадаў, складала 5860 м². Найбольш даследаванай з’яўляецца тэрыторыя Вялікага пасада (ускрыта 5044 м² плошчы⁵). Сумарна пад археалагічны нагляд трапіла плошча каля 20000 м² тэрыторыі ўсіх пасадаў Полацка⁶.

З 2000 г. аўтар праводзіць самастойныя археалагічныя раскопкі на тэрыторыі г. Полацка і Полацкай зямлі. Было адкрыта і археалагічна даследавана старажытнае пасадскае пасяленне XI–XII стст. на вялікай тэрыторыі (больш за 21 га), вызначаны гандлёва-рамесны статус насельніцтва, упершыню праведзена комплекснае археалагічнае вывучэнне левабярэжных пасадаў. Археалагічныя раскопкі праведзены на тэрыторыі ўсіх гістарычных помнікаў Полацка. Раскапаная пад кіраўніцтвам аўтара плошча складае 1100 м² пры магутнасці культурных напластаванняў у сярэднім 2,5 – 3 м. Падчас археалагічнага нагляду за будаўнічымі работамі на пасадскай тэрыторыі Полацка быў даследаваны культурны пласт плошчай больш за 3000 м².

Прадстаўленае выданне з’яўляецца данінай павагі шаноўнаму прафесару, доктару гістарычных навук Георгію Васільевічу Штыхаву. «У Полацку павінен быць свой археолаг!» – з гэтымі словамі Георгій Васільевіч неаднаразова звяртаўся да маладых навукоўцаў, і яго падтрымка ў справе заснавання ў Полацкім дзяржаўным універсітэце ўласнага цэнтра археалагічных даследаванняў падштурхоўвала выпускнікоў, маладых спецыялістаў-гісторыкаў, да дзеянняў. Вынікам гэтай дзейнасці стала, у тым ліку, і дадзеная манаграфія.

У прапанаваным чытачу выданні прадстаўлены матэрыялы раскопак аўтара манаграфіі ў г. Полацку за 2004 – 2012 гг. Асабліва падкрэслім, што ў гэты час ў Полацкім дзяржаўным універсітэце была сфарміравана навуковая школа па археолага-этнаграфічнаму даследаванню Беларускага Падзвіння. З ліку архео-

⁴ Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – С. 10–24.

⁵ Там жа.

⁶ Там жа.

лагаў, выкладчыкаў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта Полацк і тэрыторыю Беларускага Падзвінн'я ў вызначаны прамежак часу пачалі вывучаць Аляксей Леанідавіч Коц, Ігар Уладзіміравіч Магалінскі і Віктар Уладзіміравіч Чараўко. Плённыя археолага-архітэктурныя даследаванні працягваў праводзіць супрацоўнік Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка Аляксандар Аляксандравіч Салаўёў. Разнапланавыя вынікі археалагічных даследаванняў, якія актыўна працягваюцца, гэтага творчага калектыву выпускнікоў спецыяльнасці «Гісторыя» Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта з'яўляюцца асновай для вывучэння актуальных праблем гістарычнага мінулага Полацкай зямлі ў шырокім храналагічным кантэксце, але іх разгляд выходзіць за межы задач дадзенага выдання.

Храналагічныя рамкі даследавання ахопліваюць перыяд з IX па XVIII стст. Разам з рознымі аспектамі функцыянавання пасадскай структуры раглядаюцца пытанні яе станаўлення. Так, у главе «Вакольні горад Полацка: археалагічныя раскопкі 2008 г.» прыведзены апісанні раннях археалагічных комплексаў трэцяй чвэрці I тыс., выяўленыя ў мацерыковых ямах. Структурна асноўныя раздзелы ўтрымліваюць падрабязную інфармацыю аб стратыграфіі археалагічных помнікаў, выяўленых падчас раскопак аб'ектах нерухомасці. Па кожнаму стратыграфічнаму гарызонту прыведзены пералік асноўных знойдзеных артэфактаў, прыведзены апісанні закрытых комплексаў, характарыстыкі археалагічных знаходак па кожнаму з раскопаў, вызначэнне іх храналогіі і прызначэння. Асобна ў кожнай главе прадстаўлена магчымая гістарычная інтэрпрэтацыя матэрыялаў, у тым ліку, пры дапамозе пісьмовых крыніц, прапанаваны аўтарскія высновы па асобных аспектах вывучэння прадмета даследавання.

Комплексная публікацыя гістарычных крыніц з'яўляецца неабходнай умовай для спасціжэння мінулага. Прадстаўленае выданне, прысвечанае аналізу новых археалагічных крыніц, дазваляе ўзбагаціць панараму сучасных ведаў аб больш чым тысячагадовай гісторыі старажытнага Полацка.

Выказваю шчырую падзяку ўсім тым, хто непасрэдным чынам садзейнічаў і дапамагаў у арганізацыі навуковых археалагічных даследаванняў у Полацку, а менавіта Тамары Аляксандраўне Джумантаевай, Вользе Антонаўне Емяльянчык, Дзмітрыю Мікалаевічу Лазоўскаму, Вользе Мікалаеўне Ляўко, Генадзю Мікалаевічу Семенчуку, Сяргею Васільевічу Тарасаву, за шчырую падтрымку ў рэалізацыі творчых задум – Юрыю Аркадзіевічу Барысёнку, Юрыю Мікалаевічу Бохану, Вячаславу Віктаравічу Даніловічу, Аляксандру Аляксандравічу Каваленю, Алёне Генадзеўне Калечыц, Наталлі Генадзеўне Лугінай, Анатолю Міхайлавічу Лютаму, Максіму Дзмітрыевічу Макараву, Ігару Аляксандравічу Марзалюку, Аляксандру Міхайлавічу Мядзведзеву, Аляксандру Пятровічу Моце, Сяргею Аркадзевічу Піваварчыку, Валянціну Лаўрэнцевічу Яніну.

Асобную падзяку выказваю ўдзельнікам археалагічных экспедыцый – шматлікім валанцёрам з г. Полацка і Наваполацка, найперш студэнтам Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, сярод якіх асабліва адзначу бясшэсценных на працягу многіх гадоў памочнікаў Віктара Бараненку і Аляксея Коца.

ГЛАВА 1. ВАКОЛЬНЫ ГОРАД ПОЛАЦКА: АРХЕАЛАГІЧНЫЯ РАСКОПКІ 2008 г.

Вакольны горад Полацка X – першай паловы XI ст. размешчаны на левым беразе р. Палата, на тэрыторыі старажытнага паселішча. Паселішча было адкрыта і часткова даследавана С.В. Тарасавым у 1986 і 1989–1990 гг.⁷ З поўначы вакольны горад аддзелены руслам Палаты з полацкім гарадзішчам (пасля перапланіроўкі ў 1563 г.), з поўдня мяжуе з Верхнім замкам, з паўднёвага ўсходу мяжой вакольнага горада з’яўляецца крапасная сцяна (адкрыта падчас раскопак С.В. Тарасава, Д.У. Дука⁸). Археалагічныя даследаванні на помніку праводзілі П.А. Рапапорт (1976–1977 гг.), С.В. Тарасаў (1986, 1989–1990 гг.)⁹.

У другой палове XI ст. вакольны горад становіцца часткай Вялікага пасада. У 1563 г. на яго месцы быў пабудаваны Ніжні замак. У наш час дадзеная тэрыторыя шчыльна забудавана, тут размешчаны прыватны жылы сектар і комплекс спартыўных збудаванняў стадыёна «Спартак».

Выдатная магчымасць працягнуць раскопкі на помніку прадставілася ў 2008 г. Дом № 23, які размешчаны непасрэдна на стрэлцы Ніжняга замка па вул. Стралецкай, перайшоў ва ўласнасць КУП «Жыллёва-камунальная гаспадарка г. Полацка». Полацкі гарвыканкам быў праінфармаваны аб значнай гісторыка-культурнай каштоўнасці тэрыторыі, на якой размешчана сядзіба. Гэты дом прымыкае да вул. Стралецкай, якая, паміж дамамі №№ 23 і 22, пракладзена на месцы храма XII ст., вядомага пад умоўнай назвай «храм на стрэлцы Ніжняга замка». У выніку, дом № 23 запланаваны пад знос, а тэрыторыя былой сядзібы разам з агародам стала разглядацца ў якасці перспектывага месца для археалагічных даследаванняў і музейфікацыі тэрыторыі.

Мэта раскопак – удакладненне ролі, месца і паслядоўнасці змен археалагічных помнікаў (старажытнага паселішча – вакольнага горада – Ніжняга замка) у сацыятаграфічнай структуры Полацка IX–XVIII стст., вызначэнне пачатковай даты засялення вызначанай тэрыторыі.

На Ніжнім замку размяшчалася мураваная царква XII ст. Храм часткова даследаваўся П.А. Рапапортам у 1976–1977 гг.

Такім чынам, адна з задач раскопак – выявіць культурныя пласты, сінхронныя часу будаўніцтва царквы і яе разбурэння.

Раскоп 1 мае памер 10 × 4 м, арыентаваны доўгім бокам у накірунку поўдзень – поўнач, знаходзіўся на былым агародзе каля дома № 23 (мал. 1).

⁷ Там жа. – С. 26.

⁸ Дук, Д. Да пытання тапаграфічнага развіцця Вялікага пасада Полацка ў XI ст. / Д. Дук, С. Тарасаў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2005. – № 20. – С. 163–168.

⁹ Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст. : гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – С. 115.

Сярэдняя магутнасць культурнага пласта на месцы раскопу складае 1,8 м, у паўднёвай і ў паўночнай частках – максімальная і дасягае адпаведна 2,1 м і 2,4 м.

Стратыграфія культурнага пласта раскопу 1. Культурны пласт раскопу складаецца з трох выразных стратыграфічных гарызонтаў і перадмацерыковага пласта (мал. 2–4).

Верхні стратыграфічны гарызонт – гэта аднародная зямля светла-шэрага з карычневым адценнем колеру, моцна ўтрамбаваная, сухая. Зямля складаецца з гумусаванага суглінку, сустракаюцца камяні дыяметрам 0,05 – 0,2 м, керамічны друз (рэшткі плінфы, керамічнага посуду пераважна XVIII–XIX стст.). У пласце знойдзены таксама адзінкавыя фрагменты посуду XI–XVII стст. і некалькі венцаў ляпных гаршкоў IX–X стст. Зрэдку ў пласце фіксуюцца дысперсна размешчаныя кавалкі вугалю і невялікія лінзы вапны (дыяметрам да 3 – 5 см). Магутнасць гэтага пласта складае ад 0,26 да 0,6 м, максімальная ў паўночнай частцы раскопу (гл. мал. 2).

У межах стратыграфічнага пласта былі знойдзены артэфакты пераважна XVII–XIX стст., сярод іх: свінцовыя кулі ад мушкета і свінцовыя нарыхтоўкі для іх адліўкі, бронзавыя гузікі і спражка ад уніформы чыноўніка XIX ст. (мал. 5: 6; 6: 6), фрагмент чубука «галандскай» люлькі, фрагменты керамічнага посуду (паліванага і непаліванага) XVII–XIX стст. Рэдкай знаходкай з’яўляецца ¼ срэбнай капейкі Аляксея Міхайлавіча (1645 – 1676) і білонавы солід (шылінг) першай трэці XVII ст., чаканены ў Прыбалтыцы. У гэтым жа пласце знойдзены кавалкі керамічных тыгляў для выплаўкі каляровых металаў (кавалкі сценак) і адзінкавыя фрагменты ляпнога посуду разам з кавалкамі ганчарнага посуду XI–XVI стст.

Сярэдні стратыграфічны гарызонт 1 – пласт шчыльнага цёмна-шэрага суглінку з вугалем і сырой шчыльнай чырвонай гліны магутнасцю ад 0,2 м да 0,8 м (гл. мал. 2) вельмі стракатай структуры. Гарызонт фіксуецца з узроўня ад 0,26 – 0,6 м да максімальнай глыбіні 1,4 м (кв. 1). Найбольшая магутнасць пласта ў паўночнай частцы раскопу, у межах кв. 1-2, ва ўсходняй і паўднёвай (кв. 6 – 10) – найменшая. Ніжняя мяжой сярэдняга стратыграфічнага гарызонту 1 з’яўляецца пласт светла-шэрай зямлі ў паўднёва-заходняй частцы раскопу (гл. мал. 2: нівелірныя адзнакі 242, кв. 5) і прапластка чырвона-карычневага суглінку на астатняй частцы раскопу.

Стратыграфія сярэдняга стратыграфічнага гарызонту 1 уяўляе сабой чаргаванне прапластак аднароднай сцерыльнай гліны чырвонага колеру з суглінкам цёмна-карычневага колеру. Месцамі магутнасць пласта сцерыльнай гліны дасягае 0,8 м (кв. 1), у сярэднім – 0,3 м. У пласце гліны знаходкі адсутнічалі, у кв. 3, 7 і 8 зафіксаваны паўспарахнелыя рэшткі драўляных бярвенняў ці плах даўжынёй да 0,5 м, шырынёй да 0,2 м.

Сцерыльны пласт гліны размешчаны не на ўсёй плошчы раскопу. Месцамі фіксуюцца лінзы светла-шэрай з карычневым адценнем зямлі дыяметрам да 1,5 м, напрыклад, у кв. 4 (гл. мал. 2), толькі ў ніжняй частцы лінзы зафіксавана пра-

пластачка гліны магутнасцю 0,05 – 0,1 м на адным узроўні з ніжняй часткай сярэдняга стратыграфічнага гарызонту 1 (кв. 4).

У кв. 9 і 10, каля ўсходняй сценкі раскопу, на адлегласці 0,4 – 0,6 м ад яе, была зафіксавана прапластка абпаленай гліны з вуголлем і камянямі дыяметрам да 0,1 м (гл. мал. 3). Прапластка мае максімальную магутнасць у кв. 10 – 0,3 м (гл. мал. 2). У прапластцы шчыльнай спечанай гліны з вугалем знойдзена руппа кафлі XVII ст., кавалкі керамічнага посуду XVII–XVIII стст.

На мяжы кв. 9 і 10 зафіксавана *пахаванне 1*, заглыбленае ў ніжэйшы пласт з узроўня каля 0,8 м (нівелірная адзнака 250) да ўзроўня 1,5 м (нівелірная адзнака 319) (гл. мал. 2; 3). Асноўная частка пахавання была разбурана падчас узвядзення пабудовы сярэдняга стратыграфічнага гарызонту і пераадкладзена тут жа ў межах пабудовы (гл. ніжэй), некранутымі засталіся косткі голені і ступняў, размешчаныя ў анатамічным парадку за межамі раскопу ва ўсходняй сценцы (гл. мал. 3). Наяўнасць труны зафіксаваць не ўдалося. Арыентацыя касцяка, згодна з размяшчэннем костак ног, – галавой на захад.

Сярэдні стратыграфічны пласт 1 бедны на знаходкі. Знойдзены нешматлікія кавалкі керамічнага посуду XVI–XVII стст.

Сярэдні стратыграфічны пласт 2 размешчаны ніжэй сярэдняга стратыграфічнага пласта 1, складаецца са шчыльнай зямлі светла-шэрага колеру і моцна ўтрамбаванага суглінку. Выяўленая ў заходняй частцы раскопу частка вызначанага стратыграфічнага гарызонту прадстаўлена пластом аднароднай камкаватай зямлі светла-шэрага колеру (гл. мал. 2, кв. 3 – 5). Магутнасць пласта ў сярэднім 0,5 м, максімум – 1,2 м (гл. мал. 2).

У кв. 1 і 6 на глыбіні 0,8 – 1 м зафіксавана прапластка, якая складаецца са шчыльнага суглінку цёмна-карычневага колеру з вугалем, кавалкамі плінфы і абпаленай гліны, камянямі дыяметрам каля 0,1 м. На планеграфіі бачна, што гэты суглінак перакрыты лінзай вугалю ў форме няправільнага прамавугольніка ў межах кв. 1, 6, 7 (гл. мал. 3). Шырыня лінзы (поўдзень – поўнач) – каля 1,6 м, даўжыня (паўднёвы ўсход – паўночны захад) – 3 м. Магутнасць – 0,05 – 0,1 м; фактычна вугаль перамешаны з абпаленай глінай. Практычна на мяжы кв. 6, 7 і кв. 1, 2 у кв. 6 і 7 зафіксаваны рэшткі спаленай дошкі, якая маркіруе мяжу згаданай лінзы. У кв. 7 яна выходзіць за межы раскопу.

Вышэй лінзы вугалю і суглінку зафіксаваны пласт, складзены з абпаленай гліны, якая ўтрымлівае лінзы вільготнай чырвонай гліны дыяметрам 0,1 м. У пласце 4 на глыбіні 0,8 – 0,9 м кв. 1 і 6 (гл. мал. 3) знойдзены індыўідуальныя знаходкі: дэталі дзвярнага набору (навысны замок, колца металічнае, жалезныя вырабы невядомага прызначэння) (мал. 7: 2; 8: 1, 4), стрыжань (частка гаспадарчай прылады?) (мал. 9: 3), жалезныя чаранковы нож (мал. 10: 1) і нажы з накладнымі тронкамі (мал. 11: 1, 5), нацельны бронзавы крыж (мал. 5: 5), жалезнае дзяржанне ад куфра, цэпатрымальнік (мал. 8: 3), фрагмент бронзавы ад наканечніка прылады для пісьма (стыласа) (мал. 6: 5), абутковыя падкоўкі (мал. 12: 6),

керамічны посуд – пераважна венцы гаршкоў, зробленых на ручным ганчарным крузе (мал. 41: 1–4), у т. л. развал макотры XVI ст.¹⁰ (мал. 41: 6) і гаршковай кафлі. Унутры развала макотры было знойдзена зерне. Гэтая катэгорыя вырабаў датуецца XVI–XVII стст. Абсалютная большасць рэчаў бытвала ў межах XVI ст. Знойдзены кавалак начыння з «каменнай масы», пакрыты празрыстай светла-карычневай палівай (мал. 42: 2).

Пад лінзай вугалю і абпаленай гліны зафіксаваны фрагмент мураванага падмурку, які складаецца з плінфы, замацаванай сырой глінай (гл. мал. 3). Месцамі пад плінфай зафіксаваны прапластачкі вапнавай рошчыны дрэннай захаванасці. Падмурак стужкавага тыпу, плінфа пакладзена ў адзін рад, чаргуецца з камянямі дыяметрам да 0,1 м. Падмурак размешчаны ў накірунку ўсход – захад, практычна пасярэдзіне кв. 6, выходзіць за межы раскопу ва ўсходнім накірунку. Даўжыня падмурка ў кв. 6 складае 2 м, шырыня – 0,3 м.

У пласце суглінку, які перакрывае падмурак ніжэй вышэйзгаданай лінзы вугалю, знойдзены фрагменты керамічнага посуду XVI ст. На ўзроўні падмурка зафіксаваны фрагмент карчагі XIV–XVI стст., непасрэдна пад падмуркам – развал гаршка XIII–XIV стст.

Цікавая стратыграфічная карціна зафіксавана ў паўднёвай частцы раскопу. Тут, у межах паўднёвай часткі кв. 4, 9 і кв. 5, 10, з глыбіні 1,2 м пачынае фіксавацца развал апечка і ніжняя частка пабудовы. Развал апечка зафіксаваны ў межах паўднёвай часткі кв. 9 на плошчы 2 м² (гл. мал. 3, фота 1). Развал прадстаўляе сабой пласт спечанай гліны магутнасцю 0,3 м, у якім дысперсна размешчаны камяні рознага дыяметру – ад 0,05 да 0,2 м, а таксама дзве плінфы. Паўночная мяжа апечка маркіравана абпаленай дошкай таўшчынёй 0,03 м, пастаўленай рабрынай. Даўжыня дошкі – 0,8 м, шырыня – каля 0,3 м (гл. мал. 3). Памеры апечка – 2 × 1 м. Ён размешчаны даўжэйшым бокам у накірунку захад – усход.

Пад пластом спечанай гліны зафіксавана аснова апечка, зробленая з чырвонай вільготнай гліны. У гэтым пласце выяўлена пераадкладзенае *пахаванне 1* на мяжы кв. 9 і 10 (гл. мал. 3). Плошча ніжняй часткі апечка на глыбіні каля 1,8 м значна большая, выразна фіксуецца яго паўднёвая мяжа ў кв. 5 і 10, якая праходзіць практычна пасярэдзіне згаданых квадратаў у накірунку захад – усход, г. зн. паралельна паўночнай сценке. Фіксуецца па наяўнасці лінзы вугалю даўжынёй 2,4 м, шырынёй каля 0,15 м і магутнасцю да 0,1 м. Заходняя мяжа апечка маркіруе спаражнелая драўляная плаха даўжынёй 1,8 м, якая размешчана практычна ў накірунку поўдзень – поўнач. Шырыня плахі – каля 0,15 м. Апечка выходзіць за межы раскопу ва ўсходнім накірунку. На ўсходнім профілі раскопу гарызонт яго залягання маркіруе прапластка вугалю з пяском магутнасцю 0,1 – 0,2 м.

Такім чынам, аснова апечка, якая трапіла ў межы раскопу 1, мае памеры 2,8 × 2 м, размешчана даўжэйшым бокам у накірунку захад – усход.

¹⁰ Знойдзена большая частка сценак, донца і венца макотры.

Пасярэдзіне апечка ў пласце гліны знойдзена частка пераадкладзенага пахавання 1: чэрап і сцёгнавыя косткі. Чэрап пакладзены разам з плінфай і камянямі аснавання апечка, меў чорны колер ад працяглага ўздзеяння высокай тэмпературы. Ад разбурэння ў агні яго захавала гліна, якая цалкам перакрывала чэрап. Косці голені пахавання 1 зафіксаваны ў заходняй сценцы раскопу кв. 10 – адзіная некранутая частка пахавання сярэдняга стратыграфічнага гарызонту 1 (гл. мал. 3). Астатняя частка пахавання 1 зафіксавана ў ніжэйшым пласце, непасрэдна пад сценкамі пабудовы.

Пад апечкам выяўлена квадратная канструкцыя, зробленая з дошак, пастаўленых на тарцы. Канструкцыя размешчана на мяжы кв. 4, 5, 9, 10. Памеры канструкцыі – $1,6 \times 1,6$ м. Шырыня дошак складае 0,3 м, таўшчыня – каля 0,03 м (гл. мал. 3). Зафіксаваны драўляны слуп дыяметрам 0,15 м, укапаны ветыкальна ў паўднёва-заходнім вугле. Слуп дыяметрам 0,2 м зафіксаваны са знешняга боку паўночнай сцяны канструкцыі, на адлегласці 0,2 м ад паўночна-заходняга вугла.

Канструкцыя запоўнена аднароднай шчыльнай зямлёй чорнага колеру, зверху фіксуецца пласт дрэва магутнасцю 0,03 м, такі ж пласт дрэва зафіксаваны ў ніжняй частцы канструкцыі. Косткі пахавання 1 (косткі рук, рэбры) знойдзены каля паўночнай сценкі канструкцыі, унутры канструкцыі знойдзены камень ад жорнава (гл. мал. 3).

Гэтая канструкцыя і апечак была размешчана ўнутры пабудовы. Ніжняя частка канструкцыі размешчана на мацерыку, за выключэннем паўднёва-заходняга вугла, пад якім зафіксавана мацерыковая яма 27 (мал. 4).

Ніжняя частка пабудовы ўтварыла мацерыковую яму 28 (фота 2). Яма размешчана на мяжы кв. 4, 5, 9, 10. Мае квадратную форму памерам $2,65 \times 2,65$ м, арыентавана практычна па баках свету з невялікім адхіленнем на паўночны ўсход (гл. мал. 4). Паўднёва-ўсходні вугал ямы выходзіць за межы раскопу. Яма займае большую частку кв. 5 і 10, паўднёва-ўсходнюю чвэрць кв. 4 і паўночна-заходнюю чвэрць кв. 9. У паўночнай частцы мае прамавугольны выступ памерам 0,3 м (шырыня) на 0,9 м (даўжыня). Яма мае вертыкальныя сценкі вышыняй 0,4 м, пры гэтым ўсходняя сценка мае ўступ – спачатку 0,1 м, пасля 0,3 м, агульная вышыня яе ў паўночнай частцы складае 0,4 м. Дно роўнае, у паўночна-заходнім і паўднёва-заходніх вуглах размешчаны мацерыковыя ямы 23, 24, на адлегласці 0,5 м ад ўсходняй сценкі ямы 28. На адлегласці 0,25 м ад паўднёвай сцяны раскопу размешчана яма 25. Яна запоўнена светла-шэрым суглінкам карычнева-тага колеру, вельмі шчыльным, вільготным. Каля паўднёвай сценкі ямы зафіксавана абпаленая плаха даўжынёй 1,1 м, шырыня плахі – 0,05 м. У межах мацерыковай ямы 28 каля паўднёва-ўсходняга вугла знойдзена трэцяя частка пахавання 1 (косткі пазваночніка) (гл. мал. 3).

Падчас расчысткі культурнага пласта на ўзроўні апечка і мацерыковай ямы 28 былі знойдзены касцяная праколка (мал. 13: 1), жалезная спражка (мал. 13: 3), скабяныя вырабы, ніжні камень ад жорнава, жалезнае дзвярное колца дыяметрам

7 см, жалезная слясарная накавальня (мал. 14), моцна каразіраваныя медныя пласціны і медныя вырабы нявызначанай формы, кавалак аконнага шкла празрыстага, светлага-салатавага адцення, дэталі з тардыраваным стрыжнем (мал. 15: 8), жалезныя вырабы невядомага прызначэння (мал. 15: 5), шкляная пацерка светла-карычневага колеру (мал. 20: 3). Знойдзены кавалкі плінфы, адзін з іх – са слядамі рошчыны-цамянкі таўшчынёй 3 см. Сама плінфа мела памер $3,5 \times 19,5 \times ?$ см. Сярод керамікі вылучаюцца цэлы гаршок (мал. 43: 1) і венца чорнаглянцаванай міскі (мал. 43: 2).

Ад цэнтральнай часткі ўсходняй сценкі ямы фіксуецца мацерыковая траншэя, якая выходзіць за межы раскопу ва ўсходнім накірунку і прадстаўляе сабой частку ямы 28. Сценкі траншэі паката пастаўленыя, дно ўвагнутае, вышыня сценак – 0,13 м (гл. мал. 4). Траншэя запоўнена зямлёй светла-шэрага колеру, вільготнай, камкаватай.

У яме знойдзены дзве плінфы.

Мацерыковыя ямы 23 і 24 маюць дыяметр 0,2 м, глыбіню 0,15 і 0,2 м, вертыкальныя сценкі і плоскае дно. Запоўнены суглінкам светла-шэрага колеру. У яме № 23 знойдзена венца керамічнага гаршка, зробленага на ганчарным крузе, сценка ляпнога гаршка, абпалены злепак гліны. У яме № 24 знойдзены 2 фрагменты сценак керамічных гаршкоў, зробленых на ганчарным крузе.

Мацерыковая яма 25 мае дыяметр 0,15 м, глыбіню 0,03 м, вертыкальныя сценкі і плоскае дно. Запоўнена суглінкам светла-шэрага колеру. У яме знойдзены бясформенны кавалак перапаленай керамікі.

У паўночна-ўсходняй частцы кв. 5 непасрэдна пад драўлянай вышэйзгаданай канструкцыяй зафіксаваны мацерыковыя ямы 17 і 27.

Мацерыковая яма 27 мае квадратную форму і фіксуецца ад узроўня ніжняй часткі пабудовы (адпаведна, ніжняя частка ямы 28). Памеры ямы – $0,6 \times 0,65$ м; мае вертыкальныя сценкі і плоскае дно, вышыня сценак – 0,25 м. Яма запоўнена суглінкам светла-шэрага колеру. Знаходкі адсутнічалі.

Пасярэдзіне ямы 27 размешчана *мацерыковая яма 17* – цалкам супадаюць верхні ўзровень абедзвюх ям (нівелірная адзнака 403). Яма 17 круглай формы дыяметрам 0,3 м, сценкі вертыкальныя, вышыня сценак – 0,42 м. Дно плоскае. Яма запоўнена карычневым гумусам. Тут знойдзены 2 кавалкі плінфы таўшчынёй 3 см і 1 кавалак таўшчынёй 3,5 см.

Да мацерыковай ямы 28 прымыкаюць мацерыковыя ямы 22 і 30.

Мацерыковая яма 30 размешчана пасярэдзіне паўднёвай часткі кв. 9, яна ўтварае траншэю, якая пачынаецца ад паўночна-ўсходняй сценкі ямы 28 і выходзіць за межы раскопу ва ўсходнім накірунку. Шырыня мацерыковай траншэі – 0,4 м (гл. мал. 4). Яма мае паката нахіленыя сценкі вышынёй 0,15 м, на асобных участках утварае плоскае і ўвагнутае паўкруглае дно. Запоўнена камкаватай вільготнай зямлёй светла-шэрага колеру. Знаходкі адсутнічалі.

Непасрэдна каля паўночна-ўсходняга вугла мацерыковай ямы 28 (кв. 9) размешчана *мацерыковая яма 22*. Гэтая яма пачынаецца ад узроўня ніжняй часткі мацерыковай ямы 24 (нівелірныя адзнакі 374), мае няправільную, выцягнутую ў накірунку захад – усход, форму памерам $0,4 \times 0,2$ (0,25) м (гл. мал. 4). Сценкі вертыкальныя, дно няроўнае, вышыня сценак – каля 0,2 м; запоўнена камкаватай вільготнай зямлёй светла-шэрага колеру. У яме знойдзены сценка керамічнага гаршка і венца ляпнога гаршка (мал. 29: 3).

Такім чынам, усе згаданыя мацерыковыя ямы маюць дачыненне да комплексу пабудовы сярэдняга стратыграфічнага гарызонту 2. Яма 28, верагодна, з'яўлялася канструкцыйнай асновай печы (падпечча), была заглыблена ў мацярык і мела драўляныя сцены, па яе баках ўкапаны слупы (мацерыковыя ямы 23 і 24), ніжэй падлогі канструкцыі размяшчаўся леднік (яма 27) і драўляны склеп (канструкцыя з дошак непасрэдна ўнутры падпечча). Канструкцыя з дошак і леднік, верагодна, існавалі ў розны час, пра што сведчыць іх размяшчэнне адносна адзін аднаго (канструкцыя з дошак напалову перакрывае леднік; яма 17, такім чынам, магчыма з'яўляецца апорным слупом паўднёва-заходняга вугла канструкцыі з дошак, адлюстраваным на мал. 3 – слуп з нівелірнай адзнакай 377). Агульныя памеры дома наўрад ці былі большыя за 16 м^2 (межы кв. 4 – 5, 9 – 10).

У археалагічных прапластках сярэдняга стратыграфічнага гарызонту 2 былі знойдзены кавалкі плінфы, кавалак смальты жоўтага колеру (мал. 20: 11), жалезныя чаранковыя нажы і нажы з накладнымі тронкамі (мал. 10: 2–4; 11: 2–4)¹¹, дэталі нажэй (мал. 15: 3), дэталі дзвярнога набору (ключы, скабяныя вырабы, дэталі замкоў) (мал. 12: 2, 4; 15: 6; 16: 2–4; 17: 1, 3)¹², конская падкова (мал. 9: 1)¹³, спражка металічная (мал. 13: 2), рамесныя прылады: металічныя шыла (гарбарнае?) (мал. 12: 1), шыла (мал. 17: 4), свердзел (мал. 17: 2), сякера для апрацоўкі косці са спрацаваным рабочым краем (лязом) (мал. 13: 1). Знойдзены таксама жалезны курок ці частка затвора мушкета (мал. 12: 7), арбалетны болт (мал. 7: 1), жалезная прылада для чаканкі (мал. 12: 5), жалезныя вырабы невядомага прызначэння (мал. 7: 3, 4), багата арнаментаваная касцяная муфта (?) (мал. 18: 3), каменныя асялкі (мал. 21: 1, 2, 4). Сабрана калекцыя вырабаў з каляровых металаў: бронзавы злітачак (мал. 5: 1), медны ланцужок (мал. 5: 4), бронзавая капавушка (мал. 5: 8), бронзавы трымальнік «вушка» (мал. 5: 9), медныя пласціны (мал. 6: 1–2), бронзавыя кольца (мал. 6: 3–4) і спражка (мал. 6: 7), білонавая

¹¹ Нажы з накладнымі тронкамі на тэрыторыі Беларусі ўжываліся з XVI ст. (Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 4. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – С. 268).

¹² На мал. 20: 4 прадстаўлены ключ ад снічнага замка, які, паводле Б.А. Колчына, бытаваў у Ноўгарадзе ў XV–XVI стст., полацкія матэрыялы пацвярджаюць гэтае датаванне (Дук, Д.У. Полацк XVI–XVIII стст. : нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2007. – С. 153).

¹³ Падковы гэтага тыпу датуюцца XV–XVI стст. (Там жа. – С. 165).

манета – імітацыя пражскага гроша XIV–XV стст. Большасць вырабаў датуюцца ў межах XIV–XVI стст.

Керамічныя вырабы прадстаўлены кавалкам начыння з «каменнай масы» (мал. 42: 1), кавалкамі гаршкоў XIV–XV стст., місак, накрывак.

Ніжні стратыграфічны гарызонт прадстаўлены пластом цёмна-шэрага суглінку з прапласткамі суглінку белага колеру невялікай (0,02 м) магутнасці. Зафіксаваны на ўсходняй частцы раскопу, за выключэннем паўднёвай часткі кв. 4, 9 і кв. 5 і 10 (гл. мал. 2), а таксама часткова ў межах кв. 2 і 3. Магутнасць пласта складае 0,4 м, нівелірныя адзнакі: кв. 6 – 327 (верхняя частка), 368 (ніжняя частка), кв. 7 – 279 (верхняя частка). У пласце дысперстна размешчаны камяні дыяметрам 0,1 – 0,15 м, некаторыя моцна абпаленыя.

У кв. 2 – 4 ад глыбіні 1,4 м (адзнакі 279 – 306, мал. 2) да перадмацерыковага пласта зафіксаваны пласт светлага шчыльнага суглінку бежавага колеру магутнасцю 0,8 м. У гэты пласт, у межах паўднёвай часткі кв. 2, часткова «ўпушчаны» пласт гліны сярэдняга стратыграфічнага гарызонту 1 (гл. мал. 2).

Планіграфія пласта (гл. мал. 3) дае магчымасць прасачыць зону распаўсюджвання суглінку бежавага колеру ў квадратах 2 і 3 на глыбіні 1,4 м. На плане пласт суглінку мае выгляд трохвугольніка, вяршыня якога фактычна завяршаецца прамым вуглом на адлегласці 0,4 м ад кропкі перакрывавання кв. 2 – 3, 7 – 8 (гл. фота 1). Каля паўночна-ўсходняй грані трохвугольніка выразна вылучаюцца лінзачкі вугалю дыяметрам 0,1 м (гл. мал. 3). Кавалкі абпаленага дрэва зафіксаваны ў межах кв. 8, непасрэдна каля прапласткі суглінку. Магчыма, усё гэта – сведчанні існавання драўлянай пабудовы і яе гібелі ў агні. Даўжыня паўночна-ўсходняй сценкі пабудовы (грань згаданага трохвугольніка) перавышае 3 м.

Археалагічныя знаходкі з пласта суглінку бежавага колеру прадстаўлены пераважна кавалкамі рогавых вырабаў і адыходаў вытворчасці **рамесніка-касцярэза**.

У кв. 7 выяўлена вымастка з абпаленых камянёў дыяметрам 0,1 – 0,15 м, якая займае паўднёвую частку кв. 7 на плошчы каля 2 м² (гл. мал. 3). Непасрэдна сярод камянёў знойдзены фрагменты посуду XIII ст., апрацаваныя фрагменты рогавых вырабаў. Тут жа, каля ўсходняй сценкі раскопу, зафіксавана лінза абпаленай гліны дыяметрам 0,6 м, магутнасцю 0,2 м з камянямі дыяметрам 0,2 м і кавалкамі плінфы.

На глыбіні 1,6 – 1,8 м характар пласта часткова мяняецца. У структуры цёмна-шэрай зямлі часта сустракаюцца лінзы мацерыковага зярністага пяску белага колеру. Месцамі зямля вельмі моцна насычана вугалем, сутракаюцца асобныя лінзы дыяметрам 0,2 – 0,6 м.

Каля заходняй сценкі раскопу зафіксаваны перадмацерыковы пласт цёмна-шэрай зямлі з вугалем, які выразна фіксуецца на плане пласта 8, у межах заходняй часткі кв. 1 – 5 (гл. мал. 3). Магутнасць гэтага перадмацерыковага пласта – 0,15 – 0,2 м. Непасрэдна ў кв. 4 і 5 зафіксаваны развал перапаленых

камянёў і адна пласціна плінфы. Камяні маюць дыяметр ад 0,1 да 0,2 м і размешчаны дысперсна на плошчы каля 2 м². Знаходкі з гэтага пласта прадстаўлены двума выразнымі храналагічнымі групамі: у кв. 1 і 2 знойдзены кавалкі венцаў XV–XVI стст., што адпавядае сярэдняму стратыграфічнаму гарызонту 2. У кв. 2 знойдзены рогавы спіл, у кв. 3 – 5 – кавалак шклянога бранзалета, венцы гаршкоў XII ст., фрагменты моцна каразіраваных вырабаў з чорных і каляровых металаў, кавалкі чырвонай вохры, плінфы.

Знаходкі ў ніжнім стратыграфічным гарызонце прадстаўлены пераважна кавалкамі керамічнага посуду XII–XIII стст., фрагментамі шкляных бранзалетаў, шклянымі пацэркамі (мал. 20: 2, 4–8). Таксама знойдзены жалезныя вырабы: ледаходны шып (мал. 15: 7), колца кальчугі (мал. 15: 4), касцяныя двухбаковыя грабяні з накладнымі тронкамі (мал. 18: 4–6) разам з і іншымі касцянымі вырабамі (мал. 18: 2, 7; 19: 2), асялкі з гранітнага каменю і шыфернага сланца (мал. 21: 3, 5). Сярод рэдкіх знаходак варта адзначыць бронзавы бранзалет з разамкнутымі канцамі (мал. 6: 10), пярсцёнак з разамкнутымі канцамі (мал. 6: 9), бронзавы выраб невядомага прызначэння (мал. 5: 2), кавалак меднай міскі ці патэльні (мал. 5: 3).

Перадмацерыковы пласт фіксуецца на большай частцы раскопу 1 за выключэннем квадратаў размяшчэння пабудовы і заходняй часткі кв. 1–5. Пласт утвораны шчыльным супескам з крапінамі вугалю, з-за чаго мае шэраватае адценне. Магутнасць пласта – ад 0,1 да 0,25 м, сярэдняя магутнасць – 0,2 м (мал. 15: кв. 6 – 8). Месцамі перакрыты прапласткай вугалю (кв. 6 – 7, 8) (гл. мал. 3). У пласце месцамі, асабліва над мацерыковымі ямамі, захаваліся валокны спаранелых кавалкаў дрэва. У гэтым пласце знойдзена асноўная колькасць ляпнога посуду трэцяй і чацвёртай трэці I тыс.

Проба IGSB-1375 кавалка дрэва, што быў знойдзены ў кв. 3 пл. 9, прадстаўляе калібровачную дату 420–670 AD¹⁴. Менавіта ў гэтым квадраце ў пласце 9 знойдзены два венцы слоікападобнага посуду банцараўскай культуры і два венцы керамікі, падобнай да валынцаўскага тыпу (мал. 37: 2, 3).

Індывідуальныя знаходкі з пласта прадстаўлены калекцыяй з сямі керамічных праселак (мал. 44), з іх адна знойдзена ў верхнім стратыграфічным гарызонце (мал. 44: 3), касцяным аднабаковым грабянём з накладнымі тронкамі (мал. 19: 1), жалезным двушыпным утулкавым наканечнікам стралы (мал. 45: 2), жалезным вырабам невядомага прызначэння (мал. 45: 1), дзвюма жалезнымі заклёпкамі ад ладдзі (мал. 45: 3 – 4), жалезным прабойнікам (мал. 45: 5). Асабліва сцю пласта з’яўляецца поўная адстунасць пацерак. Згаданы комплекс рэчаў датуецца ў межах IX–X стст.

У раскопе 1 зафіксавана 30 мацерыковых ям. Форма, структура пласта і колькасць знаходак мацерыковых ям №№ 17, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29 пазначаны вышэй ў апісанні сярэдняга стратыграфічнага пласта (гл. мал. 4).

¹⁴ Радыевугляроднае вызначэнне зроблена ў ДНУ «Інстытут геахіміі і геафізікі НАН Беларусі» (лабараторыя геахіміі ізатопаў пад кіраўніцтвам канд. тэхн. навук М.Д. Міхайлава).

Яма 1 размешчана на мяжы кв. 8 і 9, на адлегласці 0,4 м ад усходняй сценкі, мае квадратную форму з закругленымі вугламі, арыентавана па баках свету. Памеры ямы – 0,6 × 0,6 м. Тры сценкі вертыкальныя, усходняя сценка мае ўступ. Вышыня сценак – 0,4 м, дно прамавугольнае, плоскае, 0,4 × 0,6 м. Запоўнена пластом цёмна-шэрай утрамбаванай зямлі з карычневым адценнем з-за прысутнасці паўспарахнелых рэшткаў дрэва.

З ямы 1 атрымана калібровачная радыёвугляродная дата IGSB-1373 390–50 BC (зыходны матэрыял – кавалак дрэва).

У мацерыковай яме № 1 сабрана 39 фрагментаў ляпной керамікі, у тым ліку 4 венцы (мал. 22), 32 сценкі, 3 кавалкі керамічнай абмазкі печы; таксама знойдзены 1 кавалак шлака. Сярод венцаў – 1 венца міскі (мал. 22: 1), 3 венцы гаршкоў (мал. 22: 2–4).

У яме таксама знойдзены 9 фрагментаў костак жывёл.

Яма 2 размешчана пасярэдзіне мяжы кв. 3 і 8. Мае круглую форму дыяметрам 0,75 м, паката нахіленыя сценкі вышынёй 0,4 м (нівелірныя адзнакі 353 супраць 395, 415), паката нахіленае дно дыяметрам 0,6 м, перапад вышынь дна складае 0,2 м. Запоўнена пластом чорнай зямлі з арганікай, камянямі дыяметрам да 0,1 м, спарахнелым дрэвам.

З ямы 2 атрымана калібровачная радыёвугляродная дата IGSB-1376 340–660 AD (зыходны матэрыял – кавалак дрэва).

Ляпная кераміка з мацерыковай ямы № 2 прадстаўлена 36 фрагментамі, з іх – 3 венцы (мал. 23: 1–3), 27 сценак, 1 донца (мал. 23: 7), 1 арнаментаваны фрагмент накрыўкі (мал. 23: 6), 4 керамічныя бясформенныя злёпкі.

Знойдзены таксама 12 фрагментаў костак і зубоў жывёл.

Яма 3 размешчана ў паўночна-заходняй чвэрці кв. 2. Мае круглую форму дыяметрам 0,2 м, вертыкальныя сценкі вышынёй 0,1 м, увагнутае дно. Запоўнена пластом чорнай зямлі з арганікай, спарахнелым дрэвам. У яме знойдзены 8 фрагментаў костак жывёл, венцы і донца ляпных гаршкоў (мал. 24).

Атрыманы калібровачныя радыёвугляродныя даты IGSB-1374 240–600 AD (зыходны матэрыял – кавалак дрэва).

Яма 4 размешчана на мяжы кв. 2, 3 і 7, 8. Мае круглую форму дыяметрам 0,7 м, вертыкальныя сценкі вышынёй 0,4 м (нівелірныя адзнакі 370 супраць 410), плоскае дно. Запоўнена пластом чорнай зямлі з арганікай, камянямі дыяметрам да 0,1 м, кавалкамі абпаленага дрэва.

Яма 5 мае круглую форму дыяметрам 0,15 м, размешчана ў паўночнай частцы кв. 5, на адлегласці 0,3 м ад яго паўночнай сценцы. Яма 5, разам з ямамі 3 і 6, размешчана па лініі захад – усход, пры гэтым яма № 5 знаходзіцца пасярэдзіне, адлегласць паміж ямамі складае 0,4 – 0,3 м. Яма мае паката нахіленыя сценкі вышынёй 0,17 м, плоскае дно дыяметрам 0,1 м. Запоўнена пластом цёмна-шэрай зямлі, спарахнелым дрэвам. У ёй знойдзена 15 фрагментаў костак жывёл, таксама 4 сценкі гаршкоў, зробленых на ганчарным крузе, 4 сценкі ляпных гаршкоў, 1 венца ляпнога гаршка (мал. 25: 1-2).

Яма 6 мае круглую форму дыяметрам 0,1 м, размешчана ў паўночна-ўсходняй частцы кв. 5, на адлегласці 0,3 м ад яго паўночнай сценкі і 0,3 м ад ямы № 5. Мае паката нахіленыя сценкі вышыняй 0,12 м, плоскае дно дыяметрам 0,08 м. Запоўнена пластом цёмна-шэрай зямлі, спаранелым дрэвам. У яме знойдзена венца ляпной керамічнай накрыўкі (мал. 25: 3).

Яма 7 мае круглую форму дыяметрам 0,2 м. Яма размешчана ў паўднёва-заходняй чвэрці кв. 6 на адлегласці 0,45 м ад яго заходняй сценцы. Мае вертыкальныя сценкі вышыняй 0,14 м, плоскае дно. Запоўнена светла-шэрым зярністым пяском з вугалем. У яме знойдзены донца ляпнога керамічнага гаршка (мал. 26: 1), сценка ляпнога гаршка і костка жывёлы.

Яма 8 мае выцягнутую паўавальную форму. Размешчана ў паўночнай частцы кв. 6, паралельна паўночнай сценцы раскопу, на адлегласці 0,2 – 0,3 м ад яе. Яма выходзіць за межы раскопу ва ўсходнім накірунку. Даўжыня ямы па лініі захад – усход складае 2 м, шырыня – ад 0,5 да 0,7 м. Мае паката нахіленыя сценкі вышыняй ад 0,08 м (заходняя частка) да 0,27 м (усходняя), паката нахіленае з захаду на ўсход дно, перапад вышынь, згодна нівелірных адзнак, – ад 378 да 390. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй з попелам і перапаленымі камянямі дыяметрам да 0,1 м, вельмі шчыльнай, утрамбаванай. Па баках ямы, паміж мацерыком і сценкай, прасочваецца тонкая (каля 0,02 м) прапластачка спаранелага дрэва.

З ямы № 8 атрыманы калібровачныя радыёвугляродныя даты IGSB-1377 660–900 і 910–950 AD (зыходны матэрыял – кавалак дрэва).

Ляпная кераміка з мацерыковай ямы № 8 прадстаўлена 12 фрагментамі: 2 венцы (мал. 27), 10 сценак. Кераміка тыповая для культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў VIII–X стст. Найбольш верагодны храналагічны дыяпазон бытавання – 910–950 гг.

У яме знойдзены 23 фрагменты костак і зубоў жывёл, сценка керамічнага тыгля.

Яма 9 мае няправільную форму, выцягнутую ў накірунку поўдзень – поўнач. Памеры ямы – 0,6 × 0,8 м. Размешчана пасярэдзіне кв. 1, мае вертыкальныя сценкі, якія ўступам пераходзяць да дна. Вышыня сценак – 0,5 м (нівелірныя адзнакі: 380 – паверхня мацерыка, 399 – уступ, 430 – дно). Плоскае дно мае дыяметр 0,38 м. Запоўнена светла-шэрым зярністым пяском з вугалем. У яме знойдзены 10 фрагментаў костак і зубоў жывёл, бясформенны кавалак абпаленай гліны, венца ляпнога керамічнага гаршка, 11 сценак ляпных гаршкоў, 26 сценак гаршкоў, зробленых на ганчарным крузе, 2 венцы гаршкоў XVII ст., 1 венца гаршка XIII ст., 1 донца гаршка, зробленага на ганчарным крузе, кавалак плінфы таўшчыняй 3 см, 2 фрагмента перапаленых злёпкаў гліны.

Яма 10 мае няправільную форму, выцягнутую ў накірунку поўдзень – поўнач. Памеры ямы – 0,4 × 0,5 м. Размешчана на мяжы кв. 2 і 3, на адлегласці 0,5 м ад заходняй сценкі раскопу. Яма мае вертыкальныя сценкі, заходняя сценка ўступам пераходзіць да дна, вышыня сценак – 0,32 м (нівелірныя адзнакі: 377 –

паверхня мацерыка, 389 – уступ, 418 – дно). Увагнутае дно мае дыяметр 0,2 м. Запоўнена светла-шэрым зярністым пяском з вугалем.

Яма 11 мае круглую форму дыяметрам 0,42 м. Размешчана на мяжы кв. 3 і 4, на адлегласці 0,4 м ад усходняй сценкі кв. 3, мае вертыкальныя сценкі вышыняй 0,5 м (нівелірныя адзнакі: 358 – паверхня мацерыка, 408 – дно). Дно плоскае. Запоўнена светла-шэрым зярністым пяском з вугалем. У яме знойдзена 6 костак жывёл.

Яма 12 мае авальную форму, выцягнутую ў накірунку поўдзень – поўнач. Памеры ямы – 0,4 × 0,6 м. Размешчана ў паўднёва-ўсходнім вугле кв. 6, на адлегласці 0,05 м ад усходняй сценкі раскопу. Мае вертыкальныя сценкі вышыняй 0,42 м (нівелірныя адзнакі: 348 – паверхня мацерыка, 390 – дно). Дно плоскае. Запоўнена светла-шэрым зярністым пяском з вугалем, найбольшая канцэнтрацыя вугалю – па краях у верхняй частцы ямы. Знойдзены 3 венцы ляпных гаршкоў (мал. 29: 1, 2), 7 сценак ляпных гаршкоў.

Яма 13 мае няправільную форму, выцягнутую ў накірунку захад – усход. Асноўны аб’ём ямы – круглай формы, меншы аб’ём, таксама круглай формы, дамыкае да яе з усходу. Адпаведна, даўжыня ямы – 1,25 м, дыяметр меньшага аб’ёма – 0,3 м, большага – 0,85 м. Яма размешчана ў паўночна-заходняй чвэрці кв. 7, на 0,05 м уваходзіць у межы кв. 6. Мае вертыкальныя сценкі: асноўны аб’ём – сценкі вышыняй 0,15 м (нівелірныя адзнакі: 364 – паверхня мацерыка, 381 – дно), меншы аб’ём – сценкі вышыняй 0,2 м (адзнакі: 374 – паверхня мацерыка, 395 – дно). Дно плоскае, запоўнена светла-шэрым зярністым пяском з вугалем, найбольшая канцэнтрацыя вугалю па краях у верхняй частцы ямы. Знойдзена 5 фрагментаў костак і зубоў жывёл, а таксама 2 фрагменты перапаленай глінянай абмазкі (тынкоўкі), 4 сценкі ляпных гаршкоў, 2 венцы ляпных гаршкоў (мал. 28: 2, 3).

Яма 14 мае круглую форму, дыяметр – 0,3 м. Размешчана ў паўднёва-ўсходнім вугле кв. 7, на адлегласці 0,2 м ад усходняй сценкі раскопу. Яма 14 перакрывае частку ямы № 27 – фактычна знаходзіцца ў яе межах, на адлегласці 0,2 м ад усходняй сценкі ямы 29. Мае вертыкальныя сценкі вышыняй 0,4 м (нівелірныя адзнакі: 350 – паверхня мацерыка, 390 – дно). Дно плоскае. Запоўнена цёмна-шэрай аднароднай шчыльнай зямлёй. У яме знойдзены 3 фрагменты костак і зубоў жывёл, а таксама 5 сценак ляпных гаршкоў.

Яма 15 мае круглую форму дыяметрам 0,2 м. Размешчана пасярэдзіне ўсходняй часткі кв. 8, на адлегласці 0,55 м ад усходняй сценкі раскопу. Мае вертыкальныя сценкі вышыняй 0,11 м. Дно плоскае. Запоўнена светла-шэрай аднароднай шчыльнай зямлёй з невялікімі каменьчыкамі. У яме знойдзены костка жывёлы, 2 кавалкі донцаў ляпных гаршкоў, 7 сценак ляпных керамічных гаршкоў (мал. 28: 4 – 5).

Яма 16 мае круглую форму дыяметрам 0,2 м. Размешчана пасярэдзіне паўднёвай часткі кв. 8, на адлегласці 0,7 м ад паўднёвай сценкі кв. 8. Мае паката нахіленыя сценкі вышыняй 0,12 м. Дно ўвагнутае, дыяметр – 0,08 м. Запоўнена

светла-шэрай аднароднай шчыльнай зямлёй з невялікімі каменьчыкамі. Знойдзены кавалак керамічнай накрыўкі і сценка гаршка, зробленага на ганчарным крузе.

Яма 18 мае круглую форму дыяметр – 0,2 м. Размешчана ў паўднёва-заходняй частцы кв. 8, на адлегласці 0,25 м ад заходняй сценкі кв. 8. Мае паката нахіленыя сценкі вышыняй 0,11 м. Дно плоскае дыяметрам 0,06 м. Запоўнена светла-шэрай аднароднай шчыльнай зямлёй з невялікімі каменьчыкамі.

Яма 19 мае круглую форму, дыяметр – 0,3 м. Размешчана ў паўднёва-заходнім вугле кв. 7, ушчыльную каля заходняй сценкі кв. 7. Мае вертыкальныя сценкі вышыняй 0,09 м. Дно плоскае. Запоўнена светла-шэрай аднароднай шчыльнай зямлёй з невялікімі каменьчыкамі.

Яма 20 мае круглую форму, дыяметр – 0,2 м. Размешчана ў паўднёва-ўсходнім вугле кв. 2, ушчыльную каля ўсходняй сценкі кв. 2. Мае вертыкальныя сценкі вышыняй 0,17 м. Дно плоскае. Запоўнена светла-шэрай аднароднай шчыльнай зямлёй з невялікімі каменьчыкамі.

Яма 21 мае круглую форму, дыяметр – 0,2 м. Размешчана ў паўднёва-заходняй чвэрці кв. 7, на адлегласці 0,5 м ад заходняй сценкі кв. 7. Перакрывае частку заходняй сценкі ямы № 29. Мае вертыкальныя сценкі вышыняй 0,09 м. Дно плоскае. Запоўнена цёмна-шэрай аднароднай шчыльнай зямлёй з невялікімі каменьчыкамі.

Яма 26 мае круглую форму дыяметрам 0,38 м. Размешчана пасярэдзіне ўсходняй часткі кв. 2, на адлегласці 0,18 м ад усходняй сценкі кв. 2. Мае вертыкальныя сценкі вышыняй 0,25 м (нівелірныя адзнакі: 361–386). Дно паката нахіленае, перапад вышынь дна з усходу на захад нязначны: нівелірныя адзнакі, адпаведна, 382–386. Запоўнена светла-шэрай аднароднай шчыльнай зямлёй з невялікімі каменьчыкамі. Знойдзена венца ляпнога гаршка (мал. 29: 4).

Яма 29 мае круглую форму дыяметрам 1,4 м. Размешчана на мяжы кв. 7 і 8, ушчыльную каля сценкі раскопу ў кв. 7. Мае вертыкальныя сценкі вышыняй 0,14 – 0,18 м (нівелірныя адзнакі: 350, 354 – паверхня мацерыка ва ўсходняй і заходняй частках ямы, 368 – дно). Дно плоскае. Ва ўсходняй частцы ямы № 29 упушчана яма № 14 (гл. вышэй). Частка заходняй сценкі ямы № 29 перакрыта ямай № 21. Запоўнена цёмна-шэрай аднароднай шчыльнай зямлёй.

Мацярык раскопу 1 мае роўную паверхню і прадстаўлены шэрым аднародным шчыльным супескам на глыбіні 1,6 – 2,2 м (максімум глыбіні – у паўночнай частцы раскопу).

Археалагічныя знаходкі. Калекцыя індывідуальных знаходак налічвае 278 артэфактаў, паводле вопісу, масавых – 5160 (масавыя аб’яднаны ў 1360 пазіцый, паводле вопісу).

Археалагічныя знаходкі з раскопу можна падзяліць на некалькі выразных храналагічных груп.

Да першай (нешматлікай) належаць вырабы XVII–XIX стст. Сярод іх – свінцовыя кулі ад мушкета дыяметрам каля 15 см, свінцовыя нарыхтоўкі для

адліўкі куль, бронзавыя гузікі і спражка ад уніформы чыноўніка XIX ст. (мал. 5: 6; 6: 6), фрагмент чубука «галандскай» люлькі, фрагменты керамічнага посуду (паліванага і непаліванага) XVII–XIX стст.

Нумізматычная калекцыя прадстаўлена ¼ срэбнай капейкі Аляксея Міхайлавіча (1645–1676), білонавым солідам (шылінгам) першай трэці XVII ст., чаканеным у Прыбалтыцы.

Да другой храналагічнай групы належаць рэчы XVI–XVII стст. Сярод іх – дэталі дзвярнага набору (дэталі навяснога замка, колца металічнае, жалезныя вырабы невядомага прызначэння) (мал. 7: 2; 8: 1, 4), шыла (мал. 9: 3), жалезныя чаранковы нож (мал. 10: 1) і нажы з накладнымі тронкамі (мал. 11: 1, 5), жалезнае дзяржанне ад куфра (8: 1), цэпатрымальнік (мал. 8: 3), фрагмент бронзавы ад наканечніка стыласа (паходнага пярэ) (мал. 6: 5), абутковыя падкоўкі (мал. 12: 6).

Рэчы XV–XVI стагоддзя знойдзены ў ніжняй частцы пабудовы кв. 5 і 10. Сярод іх – касцяная праколка (мал. 18: 1), жалезная спражка (мал. 13: 3), скабяныя вырабы, ніжні камень ад жорнава, жалезнае дзвярное колца дыяметрам 7 см, жалезная слясарная накавальня (мал. 14), моцна каразіраваныя медныя пласціны і медныя вырабы нявызначанай формы, кавалак аконнага шкла празрыстага светлага-салатавага адцення, дэталі з тардыраваным стрыжнем (мал. 16: 8), жалезныя вырабы невядомага прызначэння (мал. 15: 5), шкляная пацерка светла-карычневага колеру (мал. 20: 3).

Аконнае шкло ў дамах палачан з’явілася ў першай палове XVI ст.¹⁵ У напластаваннях Полацка XVI–XVII стст. былі знойдзены жалезныя спражкі, аналагічныя форме з комплексу пабудовы (мал. 13: 3)¹⁶.

У межах XIV–XVI стст. датуецца шматлікая катэгорыя вырабаў з раскопу 1. Сярод іх – жалезныя чаранковыя нажы і нажы з накладнымі тронкамі (мал. 10: 2–4; 11: 2–4)¹⁷, дэталі нажэй (мал. 15: 3), дэталі дзвярнага набору (ключы, скабяныя вырабы, дэталі замкоў) (мал. 12: 2, 4; 15: 6; 16: 2–4; 17: 1)¹⁸, конская падкова (мал. 9: 1)¹⁹, спражка металічная (мал. 13: 2), рамесныя прылады: шыла (гарбарнае?) (мал. 12: 1), струг па косці (мал. 17: 3). Знойдзены таксама жалезны курок ці частка затвора мушкета (мал. 12: 7), жалезная прылада (мал. 12: 5),

¹⁵ Дук, Д.У. Полацк XVI–XVIII стст. : нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2007. – С. 180.

¹⁶ Там жа. – мал. 58: 6.

¹⁷ Нажы з накладнымі тронкамі на тэрыторыі Беларусі ўжываліся з XVI ст. (Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 4. – С. 268).

¹⁸ На мал. 20: 4 прадстаўлены ключ ад снічнага замка, які, паводле Б.А. Колчына, бытаваў у Ноўгарадзе ў XV–XVI стст., полацкія матэрыялы пацвярджаюць гэтае датаванне (Дук, Д.У. Полацк XVI–XVIII стст. : нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2007. – С. 153).

¹⁹ Падковы гэтага тыпу датуецца XV–XVI стст. (Там жа. – С. 165).

жалезныя вырабы невядомага прызначэння (мал. 7: 3, 4), багата арнаментаваная касцяная муфта (?) (мал. 18: 3), каменныя асялкі (мал. 21: 1, 2, 4). Сабрана калекцыя вырабаў з каляровых металаў: злітачак бронзавы (мал. 5: 1), ланцужок медны (мал. 5: 4), трымальнік бронзавы «вушка» (мал. 5: 9), медныя пласціны (мал. 6: 1–2), кольца бронзавыя (мал. 6: 3–4) і спражка (мал. 6: 7). Большасць вырабаў датуюцца ў межах XIV–XVI стст.

Знойдзена білонавая манета, якая з’яўляецца імітацыяй пражскага гроша XIV–XV стст. Манета мае сляды сцёртасці ад працяглага нашэння, выяву геральдычнага ільва (аверс) і падвойны адбітак з выявай арла (рэверс).

Вырабы XI–XIII стст. прадстаўляюць асобную храналагічную групу. Так, у раскопе былі знойдзены кавалкі плінф таўшчынёй 2,5 – 2,8 см (3 фрагменты), таўшчынёй 3 см (8 фрагментаў), таўшчынёй 3,3 – 3,8 см (16 фрагментаў), таўшчынёй 4 см (2 фрагменты). Знойдзены кавалак плінфы памерамі 3 × 12,5 × ? см, кавалак 3,5 × 20 × ? см і кавалак 3,5 × 19,5 × ? см. Апошні захаваў рошчыну-цамянку таўшчынёй 3 см. Большасць плінф са слядамі рошчыны-цамянкі (невялікая, у некалькі міліметраў таўшчынёй, прапластка беллага колеру). Знойдзены таксама кавалак смальты жоўтага колеру (мал. 20: 11). Гэтая група вырабаў мае дачыненне да храма XII ст., які існаваў на стрэлцы Ніжняга замка.

Арбалетны болт (мал. 7: 1) і бронзавая капавушка (мал. 5: 8) былі знойдзены ў межах сярэдзіннага стратыграфічнага пласта 2, аднак іх больш ранняе паходжанне не выклікае сумненняў. Так, бронзавая капавушка мае дакладны аналаг, які быў знойдзены С.В. Тарасавым на Вялікім пасадзе Полацка падчас раскопак ювелірнай майстэрні XII ст.²⁰ Там жа быў знойдзены паясны кручок, які мае аналогіі ў раскопе 2008 г.²¹ (мал. 5: 9). Знойдзеныя ў сярэднім і вышэйшым стратыграфічных гарызонтах сценкі керамічных тыгляў для выплаўкі каляровых металаў належаць да храналагічнага дыяпазона X–XI стст., паколькі менавіта гэтым часам датуюцца ювелірныя майстэрні, даследаваныя С.В. Тарасавым на Ніжнім замку²². Не адпавядае стратыграфічнаму датаванню і нацельны бронзавы крыж з выемчатай эмаллю, выяўлены ў *сярэдным стратыграфічным пласце 2* (мал. 5: 5), аналагічныя крыжы датуюцца канцом XI–XII стст.²³

Некаторыя рэчы, напрыклад, сякера для апрацоўкі косці са спрацаваным лязом (мал. 13: 1), шыла (мал. 17: 4), свярдзел (мал. 17: 2) маглі належаць да прылад рамесніка-касцярэза. Стратыграфічна гэтая група датуецца ў межах XIII–

²⁰ Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст. : гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – мал. 54.

²¹ Там жа.

²² Там жа. – С. 34, мал. 48, 52.

²³ Древняя Русь. Быт и культура. / Науч. ред. Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1997, рис. 103: 30; Седов, В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В.В. Седов. – М. : Наука, 1982. – рис. 87.

XIV стст. Адна з прылад (струг) мае прамое дачыненне да касцярэзнай вытворчасці (страганне і выпраўленне пласцін з косці²⁴) (мал. 17: 3).

Тып сякеры, падобны да знойдзенай у раскопе 1, вырабляўся з XI па XVI стст. Паводле А.М. Кірпи́чнікава сякера належыць да тыпу V, найбольш позняму яго варыянту, які бытаваў на Русі ў XI–XII стст. у якасці баявой і рабочай сякеры²⁵. Больш дакладны храналагічны дыяпазон магчыма вызначыць па форме абуха, які ў дадзенай сякеры не захаваўся (мал. 13: 1).

Асноўная частка артэфактаў з касцярэзнай майстэрні прадстаўлена сыравінай з рогу, а менавіта адыходамі вытворчасці – спілаванымі разеткамі, кавалкамі адпілаваных рогавых пласцінак. Магчымымі вырабамі рамесніка з’яўляюцца касцяныя і рогавыя вырабы, сярод якіх пераважаюць двухбаковыя грабяні (мал. 18: 4 – 6; 19: 2). Касцяныя муфта і сценка выраба (мал. 18: 2, 3), а таксама праколка могуць належаць прадукцыі майстэрні.

Гістарычная інтэрпрэтацыя матэрыялу. Вынікі раскопак на стрэлцы Ніжняга замка ў 2008 г. дазваляюць зрабіць шэраг вельмі цікавых і важных высноў. Адна з іх можа прыадчыніць завесу таямніцы ўзвядзення Ніжняга замка.

Так, па выніках раскопак магчыма вызначыць асаблівасць утварэння культурнага пласта Ніжняга замка. Прапластка гліны, якая з’яўляецца маркерам будаўніцтва вала Ніжняга замка, падзяляе стратыграфію на «далівонскі» (Лівонская вайна і акупацыя Полацка ў 1563–1579 гг.) і «паслялівонскі» перыяды, што ставіць пытанне аб утварэнні прапласткі. Менавіта ў паўночнай частцы Ніжняга замка яе магутнасць максімальная (фота 1, 2).

Раскопкі ў іншых частках Ніжняга замка таксама вызначылі гэтую асаблівасць стратыграфіі²⁶. Максімальная магутнасць праслойкі гліны зафіксавана толькі ў паўночнай частцы Ніжняга замка. Якая патрэба прывяла да неабходнасці размеркаваць пласт гліны па пляцоўцы Ніжняга замка? Падчас дажджу гліна не прапускае ваду і стварае перашкоду для натуральнага дрэнажу і адводу вільгаці. Зручным для нівеліроўкі пляцоўкі такое рашэнне цяжка назваць. На нашу думку, ёсць толькі адно тлумачэнне такой асаблівасці: пасля распрацоўкі катлавана, якім і стала новае русла Палаты, гліну падымалі на пляцоўку былога вакольнага горада. Гэтая пляцоўка вакольнага горада ў паўночнай частцы прымыкала да гарадзішча. Пасля пад’ёму гліны яе развозілі для «тамавання» вала Ніжняга замка. Рэшткі гліны засталіся пасля ўзвядзення вала, зробленага па загаду Івана IV «наспех, не мешкая», відавочна, сіламі полацкіх мяшчан і сялян з акругі.

²⁴ Колчин, Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б.А. Колчин // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. : Изд-во АН СССР. – 1959. – № 65. – С. 68.

²⁵ Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 4. – С. 262; Кирпичников, А.Н. Древнерусское оружие / А.Н. Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников. – М., 1966. – Вып. Е1-36. – С. 38.

²⁶ Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст. : гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – С. 26, 49.

Даныя геадэзічных адзнак вымярэння вышынь гарадзішча і паселішча сведчаць на карысць таго, што калісці гэтыя два помнікі былі адным цэлым: узровень пляцоўкі Ніжняга замка – 128,8 м, гарадзішча – 129,63 м. Профіль-разрэз па лініі, якая злучае верхнюю пляцоўку гарадзішча і стрэлкі Ніжняга замка, вызначае аб’ём зямлі, роўны 240 м³²⁷.

У раёне старажытнага полацкага гарадзішча Палата мае два русла. Старое русла Палаты (азярына і пратокі пад назвай «Палацішча») атачае гарадзішча з поўначы і захаду, з усходу яно засыпана зямлёй, па якой пракладзена дарога на гарадзішча. Па сведчанню мясцовых старажылаў, гэтая дарога і насып былі зроблены пасля 1948 г., калі пачалася актыўная забудова былога гарадзішча.

Паводле Р. Гейдэнштэйна, горад некалі стаяў «при подошве холма, который москвитяне впоследствии заняли Стрелецкою крепостью»²⁸. У справе аб продажы двух двароў ад пратапапа Багдана Яцковіча ваяводзе Альбрэхту Гаштольдзу згадваюцца два двары з зямлёй, размешчаныя на «старым гарадзішчы ў новым паркане»²⁹. Відавочна, што ў дадзеным выпадку гаворка ідзе пра новы паркан Вялікага пасада, які агароджваў гарадзішча разам з прылеглымі тэрыторыямі і быў пабудаваны ў 1516 г.³⁰ Гэта – яшчэ адзін аргумент на карысць таго, што русла р. Палаты ў пачатку XVI ст. праходзіла па паўночнай ускраіне гарадзішча, а гарадзішча і тэрыторыя будучага Ніжняга замка ўтваралі адно цэлае і не былі падзелены ні прыродным, ні штучным ровам. У адваротным выпадку патрэбы ва ўмацаванні гарадзішча парканам не было б. Дакумент цікавы яшчэ і тым, што напрамую сведчыць аб размяшчэнні на гарадзішчы мяшчанскіх сядзіб у пачатку XVI ст. Паводле археалагічных даных, княжацкая рэзідэнцыя была пакінута ў пачатку XIV ст., у XVII – XVIII стст. на гарадзішчы размяшчаліся гарадскія могілкі.

Памяць пра змену русла Палаты дажывае ў горадзе да XIX – пачатку XX стст. (паведамленні Зарыяна Далэнга-Хадакоўскага і Івана Пятровіча Дэйніса). У прыватнасці, у 1822 г. падчас наведвання Полацка, З. Далэнга-Хадакоўскі занатаваў наступнае: «Полоцк на Двине, главное место древних полочан, имеет кроме замков особое Городище меж старого и нового течения реки Полоты – оно видно при въезде в Полоцк на левой стороне и употреблено для кладбища. Несмотря на

²⁷ Там жа. – С. 49.

²⁸ Гейденштейн, Р. Записки о Московской войне (1578 – 1582) / Р. Гейденштейн. – СПб. : Издание археографической комиссии, 1889. – С. 54.

²⁹ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – Кн. 21. – М. – С. 432.

³⁰ Першыя абарончыя ўмацаванні Вялікага і Запалоцкага пасадаў пад назвай «паркан» былі ўзведзены каля 1501 г. (Даўгяла, З. Polocіae mospia. Гістарычна-тапаграфічны нарыс полацкіх умацаванняў / З. Даўгяла // Запіскі аддзелу гуманітарных навук Ін-та беларускае культуры. – Менск, 1928. – Кн. 3. Працы клясы гісторыі. – Т. 2. – С. 215 – 219; Справы полацкага гродзскага суда 1533 – 1539 гг. // Беларускі архіў. – Мінск, 1928. – Т. 2. – С. 192).

то, что тут часто роются, однако ещё приметен насыпной чернозем»³¹. У паведамленні Далэнгі-Хадакоўскага прама згадана існаванне старога русла Палаты, а таксама культурнага пласта («насыпнога чарназёма») у падножжа гарадзішча, па якому быў пракладзены ўзвоз з усходняга боку, які і сёння размешчаны там жа.

Такім чынам, сукупнасць даных пісьмовых крыніц, вынікаў геафізічнага даследавання і археалагічных раскопак дазваляюць меркаваць аб значных зменах старажытнай тапаграфіі полацкага дзяцінца (першапачатковага гарадзішча) падчас будаўніцтва Ніжняга замка.

Застаецца высветліць пытанне, якая частка старажытнага гарадзішча была зрыта падчас гэтых работ. Назіранні за характарам культурнага пласта каля падэшвы гарадзішча з паўднёвага боку відавочна сведчаць пра тое, што пэўная яго частка была зрыта ў 1563 г. Культурны пласт на правым беразе Палаты насупраць гарадзішча адсутнічае. Адразу пад дзірваном каля падэшвы гарадзішча з паўднёвага боку фіксуецца пласт чырвонай аднароднай гліны. Калі прыняць працяг гарадзішча да ўрэзу берагавой лініі Палаты, то мяркуемая пачатковая плошча помніка будзе складаць каля 2 га.

Сярод матэрыялаў раскопу 2008 г. заслугоўвае ўвагі незвычайнае пахаванне. У пабудове XVI ст. пад пластом спечанай гліны зафіксавана аснова апечка з чырвонай вільготнай гліны (гл. фота 1). У гэтым пласце размяшчалася пераадкладзенае *пахаванне 1*, а менавіта чэрап і сцёгнавыя косткі. Астатняя частка *пахавання 1* зафіксавана ў ніжэйшым пласце непасрэдна пад сценамі пабудовы (памеры гэтай часткі – 2,65 × 2,65 м). Гэта азначае, што на момант будаўніцтва дома, а менавіта рыцця катлавана пад апечак (глыбіня – каля 0,3 м), было часткова разбурана чалавечае пахаванне (сцёгнавыя косткі засталіся некранутымі). Косткі рук, рэбры знойдзены каля паўночнай сценкі канструкцыі, каля паўднёва-ўсходняга вугла – пераадкладзеныя косткі пазваночніка, а чэрап трапіў у аснаванне апечка (гл. мал. 3). Наяўны матэрыял дазваляе вызначыць час пахавання ў межах XV ст., а будаўніцтва дома – ў першай палове XVI ст.

Трэці, не менш цікавы археалагічны аб’ект раскопу 2008 г., – рэшткі касцярэзнай майстэрні XIV ст. Сляды пабудовы магчыма вызначыць па пласту суглінку ніжняга стратыграфічнага гарызонту – магчымыя рэшткі глінабітнай падлогі (гл. фота 1). Сцяна дома ў даўжыню была большай за 3 м, яе стратыграфічная датаванне – XIII–XIV стст. Да набору вырабаў рамесніка-касцярэза можна залічыць касцяныя двухбаковыя грабяні з накладнымі тронкамі (мал. 18: 4–6), касцяную муфту і сценку выраба (мал. 18: 2, 3), а таксама праколку. З рабочых інструментаў вылучым сякеру для апрацоўкі косці са спрацаваным лязом (мал. 13: 1), шыла (мал. 17: 4), свярдзел (мал. 17: 2), струг па косці (мал. 17: 3). Асноўная частка артэфактаў з касцярэзнай майстэрні прадстаўлена сыравінай з рогу, а

³¹ Далэнга-Хадакоўскі, З. Выбранае / З. Далэнга-Хадакоўскі. – Мінск : Кнігазбор, 2007. – С. 111.

менавіта адыходамі вытворчасці – спілаванымі разеткамі, кавалкамі адпілаваных рогавых пласцінак.

Працяг раскопак на тэрыторыі Ніжняга замка вельмі перспектыўны, паколькі дазволіць з упэўненасцю адказаць на пытанне аб месцы і ролі старажытнага Полацка ў дзяржаватворчых працэсах на Русі. Менавіта на тэрыторыі Ніжняга замка найлепш захаваўся культурны пласт трэцяй і апошняй чвэрцяў I тыс. Па-другое, акалічнасці ўзвядзення храма на стрэлцы Ніжняга замка, яго прызначэнне (усыпальніца якіх асоб?), час разбурэння, наяўнасць цвінтара і інш. могуць быць вызначаны падчас даследавання культурнага пласта вакол храма. Па выніках раскопак 2008 г. можна ўпэўнена канстатаваць, што плінфа са слядамі рошчыны з храма на стрэлцы Ніжняга замка выкарыстоўвалася, прынамсі, ў пабудове першай паловы XVI ст., а значыць, у гэты час храм быў часткова ці цалкам разбураны.

ГЛАВА 2. ПОЛАЦКІ ВЯЛІКІ ПАСАД: АРХЕАЛАГІЧНЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ 2009, 2011 і 2012 гг.

2.1. Археалагічныя раскопкі 2009 г.

Вялікі пасад ўтварыўся ў XI ст. і да XVIII ст. з'яўляўся буйнейшым па плошчы полацкім пасадам (да 60 га), размешчаным на ўсход ад Верхняга замка ўздоўж Дзвіны.

Раскоп 1 (2009 г.), плошчай 100 м², быў зроблены з мэтай даследавання культурнага пласта на месцы будаўніцтва помніка героям вайны 1812 г. Гэтая тэрыторыя знаходзілася паміж сцяной вакольнага горада і руслам Дзвіны. Адна з задач раскопак – пошук падмурка помніка, які быў усталяваны ў 1848 г. і дэмантаваны ў 1936 г. – была паспяхова выканана, разам з тым былі атрыманы надзвычай важныя даныя пра гістарычнае развіццё дадзенай часткі горада.

Раскоп 1 (10 × 10 м) быў разбіты на тэрыторыі парка, які прымыкае да плошчы Свабоды, практычна па трасе цэнтральнай алеі (мал. 46).

У 1987–1988 гг. на поўнач ад раскопу 1 С.В. Тарасавым праводзіліся археалагічныя раскопкі на плошчы 1100 м². Раскопкі насілі выратавальны характар³². У 2005 г. на паўночны ўсход ад раскопу 1 намі былі праведзены раскопкі на месцы будаўніцтва офіснага будынка па вул. Камуністычная, 4. У абодвух раскопках зафіксаваны культурныя напластаванні магутнасцю каля 2 – 2,5 м з артэфактамі XI–XVIII стст. Асаблівасцю абодвух раскопаў з'яўлялася выяўленне рэшткаў ювелірных майстэрняў XII ст. (1987–1988 гг.) і XVII ст. (2005 г.). Вызначаны пасадскі характар тэрыторыі, дзе жыло пераважна гандлёва-рамеснае насельніцтва. Было высветлена, што пачатак засялення тэрыторыі прыпадае на XI ст. (існаванне вакольнага горада і неўмацаванага пасада (прадцечы Вялікага пасада) каля яго. У раскопе 1987–1988 гг. адкрыты абарончыя ўмацаванні вакольнага горада). З XII ст. дадзеная тэрыторыя ўваходзіла ў межы Вялікага пасада.

Сярэдняя магутнасць культурнага пласта складае 2 м, на асобных участках – да 2,5 – 3 м.

Стратыграфія культурнага пласта раскопу 1 прадстаўлена трыма выразнымі стратыграфічнымі гарызонтамі.

Стратыграфічны гарызонт 1 – гэта верхні баластны пласт цёмна-карычневага колеру, які складаецца з керамічнага друзу, смецця, рэшткаў канструкцый з бетону і жалеза. Пласт мае магутнасць ад 0,8 (заходняя частка

³² Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Полоцкой округе в 1987 г. / С.В. Тарасов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1014; Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке в 1988 г. / С.В. Тарасов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1084; Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках і наглядзе ў горадзе Полацку ў 2005 годзе / Д.У. Дук // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 2284.

раскопу) да 2 м (усходняя). Ва ўсходняй частцы раскопу на шырыню 3 м баластны пласт дасягае мацерыка (мал. 49). Тут у другой трэці XX ст. быў пракладзены вадаправод і зроблены керамічны калодзеж пад дрэнаж (мал. 48). Верагодна, гэтая канструкцыя звязана з комплексам добраўпарадкавання плошчы ў міжваенны час.

Археалагічныя знаходкі рэдкія і ў асноўным прадстаўлены адзінкавымі фрагментамі керамічных вырабаў XVI–XVIII стст. Пераважная большасць артэ-фактаў – побытавае смецце XX ст. На мяжы верхняга і ніжняга стратыграфічнага гарызонту былі знойдзены дзве рарытэтныя знаходкі: касцяное пісала (мал. 32: 1) і фрагмент крыжа-энкаліпіёна (мал. 50: 6).

На мяжы кв. А2 і Б2 размешчана яма прамавугольнай формы, запоўненая пяском белага колеру, глінай і керамічным друзам. Мае памеры 1 × 1,8 м, даўжэйшым бокам размешчана па лініі захад – усход. Фіксуецца ад узроўня 0,8 м ад дзённай паверхні і дасягае мацерыка, дзе ўтварае мацерыковую яму 1. З заходняга і паўночнага боку захаваліся сляды агароджы з дошак таўшчынёй 0,03 м (захаваліся спаракхнелыя валокны), з паўднёвага – кавалак бервяна дыяметрам 0,15 м на даўжыню 0,8 м (мал. 47). Характар запаўнення ямы і знаходкі ў ёй (кавалкі шклянных бутэлек, жалезныя цвікі, парцелянавы посуд) дазваляюць вызначыць яе як сметніцу XIX – пачатку XX стст.

Стратыграфічны гарызонт 2 – гэта пласт зямлі цёмна-шэрага колеру з лінзамі чырвонай перапаленай гліны, рэшткамі драўляных канструкцый. Магутнасць сярэдняга стратыграфічнага гарызонту, у сярэднім, – 0,6 м. У паўночнай частцы – 0,8 м (ніжняя мяжой з’яўляецца прапластка вугалю кв. А1, Б1) (гл. мал. 49); у кв. А2 – 1,2 м, тут ён утвораны зямлёй светла-шэрага колеру з цагляным друзам (0,6 м) і глінай чырвонага колеру (0,6 м) з прапласткамі вугалю 0,1 м і цёмна-шэрай зямлі 0,15 м (гл. мал. 49). Максімальная магутнасць – у кв. В5 на месцы склепа – 1,4 м. У гэтым стратыграфічным гарызонце былі выяўлены драўляны насціл маставой і рэшткі драўлянага склепа. У сярэднім стратыграфічным гарызонце знойдзены артэфакты XIV–XVIII стст.

Маставая была размешчана ў накірунку паўночны захад – паўднёвы ўсход (фота 3). Зверху перакрыта моцна ўтрамбаваным пластом, які складаўся з костак хатніх жывёл і кавалкаў колатых камянёў, цэглы. Асобныя камяні дасягалі вялікіх памераў (дыяметр 0,4 – 0,7 м, кв. В2, В3, мал. 47–48). Магутнасць гэтага пласта складала, у сярэднім, 0,2 м, месцамі – да 0,3 – 0,4 м. Сярод знаходак выяўлены артэфакты XVII–XVIII стст., у т. л. 3 падковы (мал. 60: 1–3). Рэшткі пабудовы захаваліся толькі каля паўднёвай сценкі раскопу і прадстаўлены зрубным драўляным склепам.

Маставая ўяўляла сабой насціл з бяровенняў хваёвых парод (пераважна елка), пашчапаных у верхняй частцы ў выніку эксплуатацыі. Размешчана на глыбіні 1,1 – 1,3 м ад дзённай паверхні. Дыяметр бяровенняў – 0,1 – 0,15 м. Шырыня насціла – 2,6 м (гл. мал. 47–48). Бяровенні ўладкаваны на тры рады прадоль-

ных лагаў, бакавыя лагі размешчаны на адлегласці 0,6 м ад края насціла. Лагі зроблены з хваёвых парод дрэва з дыяметрам ствала 0,15 – 0,2 м і ўладкаваны тарцамі адзін да аднаго (камель – вяршыня). Даўжыня лагаў – 2,6 – 2,9 м (гл. мал. 48). Лагі пакладзены на чорны вільготны культурны пласт і былі замацаваны драўлянымі калкамі па знешнім краі (мал. 48: кв. Б2, В3). Калкі ўтрымліваюць сляды чатырох удараў сякерай па завоштрагану краю. Такія ж калкі зафіксаваны і па краю насціла на адлегласці каля 2 м адзін ад аднаго (мал. 48: кв. Б2, Г2, Г3). Месцамі насціл папсаваны пазнейшымі перакопамі; паўднёвая частка знішчана пры будаўніцтве вадаправода.

З паўднёва-заходняга краю ад насціла ў кв. В5 зафіксаваны рэшткі драўлянага склепа (гл. мал. 49). Склеп захаваліся на вышыню 4 вянцоў (фота 4). Размешчаны на глыбіні 1,5 м ад дзённай паверхні. Мае шырыню 1,6 м, яго паўднёвая сценка трапіла ў раскоп цалкам, усходняя і заходняя сценкі выходзяць за межы раскопу. Склеп арыентаваны па баках свету. Вышыня сценак – 0,6 – 0,7 м.

Захаванасць бяровенняў добрая. Склеп зрублены з бяровенняў сасны дыяметрам 0,3 м у вугал «без астатку». У запаўненні склепа былі знойдзены керамічныя вырабы (посуд, кафля) XVII ст.

Іншыя драўляныя канструкцыі стратыграфічнага гарызонту 2 зафіксаваны ў паўночна-заходняй і цэнтральнай частках раскопу. Тут выяўлены драўляныя лагі, якія перакрывалі насціл і размешчаны па яго накірунку (нівелірныя адзнакі 157 – 167 (гл. мал. 47)). У кв. Г2, Г3, Д2, Д3 над насцілам маставой размешчаны безсістэмна раскіданыя кавалкі драўляных бяровенняў са шчапой (нівелірныя адзнакі 183 – 185). Лагі зроблены з хваёвых парод дрэў, іх дыяметр і спосаб уладкавання аналагічны вышэйапісаным. У кв. А3 зафіксаваны рэшткі спаленай канструкцыі. Гледзячы па валокнах дрэва, яна была размешчана перпендыкулярна насцілу маставой, ушчыльную да яго. Ад яе захаваліся кавалкі дошак таўшчынёй 0,02 – 0,03 м, шырынёй 0,1 – 0,15 м, пакладзеных у два ярусы. Да таго ж, у кв. А2 і А3 захаваліся драўляныя слупы-палі дыяметрам 0,3 м, размешчаныя на адлегласці 0,8 – 1 м адна ад адной, паралельна маставой, на адлегласці 1,2 м ад яе. Драўляныя палі ўкапаны ў культурны пласт на глыбіню да 0,4 – 0,5 м.

У кв. Б2 зафіксаваны фрагмент дошкі, якая была размешчана каля лагі маставой, фактычна пад насцілам (гл. мал. 48). Дошка масіўная, памерам 0,6 × 0,4 м, таўшчыня дошкі – 0,05 м.

Археалагічныя знаходкі прадстаўлены кавалкамі керамічнага посуду XIV–XVIII стст., адзінкавымі кавалкамі кафлі XVII ст., керамічных люлек, жалезнымі абутковымі (мал. 60: 4–6) і конскімі падковамі (мал. 60: 1–3, 7–8), свінцовымі кулямі (мал. 52: 15–18), рамесным інструментам (мал. 53: 1) і кавалкамі бронзавага дроту ювелірнай вытворчасці (мал. 52: 13–14), меднымі і бронзавымі манетамі XVII–XVIII стст. (дзеньга 1738 г., «барацінка»), нажамі з накладнымі і чаранковымі тронкамі (мал. 57: 1, 2; мал. 58: 7) і інш. Асобныя знаходкі XI–XIII стст. (золаташкляная пацерка, шкляныя бранзалеты, бронзавы крыж-цельнік (мал. 50: 7)

і інш.) сведчаць пра наяўнасць лакальных перакопаў. Знойдзена форма для адліўкі ювелірных упрыгожванняў (мал. 51: 2).

Стратыграфічны гарызонт 3 – гэта вельмі вільготны прэадмацерыковы пласт зямлі цёмна-шэрага, амаль чорнага колеру, з лінзамі мацерыковага пяску, сырой гліны і вапны. У сярэднім стратыграфічным гарызонце знойдзены артэ-факты XI–XIII стст., сярод якіх пераважная колькасць жалезных чаранковых нажэй (мал. 57: 6–9; мал. 58: 3, 5; мал. 59: 1, 3, 9), шыферныя праселкі, свінцовыя гузікі (мал. 64: 19–26). Рэдкія знаходкі з пласта прадстаўлены бронзавым крыжом-энкаліпёнам (мал. 50: 6) і сякеркай-падвескай (мал. 50: 1), а таксама рарытэтнымі вырабамі з косці і дрэва (мал. 62, 63). З гэтага ж пласта паходзіць большасць шкляных і сердалікавых пацерак, шкляных бранзалетаў (мал. 61). Знойдзены дзве конскія жалезныя падковы (мал. 60: 7–8).

Магутнасць гэтага пласта складае ў сярэднім 0,3 м, у кв. А4 і А5 – 0,8 м (гл. мал. 49). У паўночнай частцы раскопу ў кв. В1 ніжні стратыграфічны пласт мае стракатую структуру і прадстаўлены: прапласткай чорнай зямлі (0,2 м), цёмна-шэрай зямлі (0,4 м), падзеленай прапласткай вугалю (0,05 м), чорнай перадмацерыковай прапласткай утрамбаванай зямлі (0,2 м).

На глыбіні 1,4 – 1,5 м па лініі кв. А зафіксаваны рэшткі гліняных і драўляных канструкцый (нівелірныя адзнакі 210 – 217). Так, у кв. А4 зафіксавана канструкцыя глінабітнага апечка прамавугольнай формы 1,6 × 1,2 м, арыентаванага ў накірунку паўночны ўсход – паўднёвы захад, г. зн. паралельна канструкцыі насціла маставой стратыграфічнага гарызонту 2. Таўшчыня сценак з абпаленай гліны – 0,3 – 0,4 м, вышыня – 0,2 м. Вусце выходзіць у бок маставой. Унутры прастора запоўнена цёмна-шэрай зямлёй.

У кв. А3 зафіксаваны рэшткі паўспарахнелага драўлянага насціла з дошак шырынёй 0,1 – 0,15 м, размешчаных паралельна апечку (гл. мал. 48–49). На поўдзень ад насціла размешчаны пласт чырвонай вільготнай гліны магутнасцю 0,15 м. У гэтым пласце зафіксаваны лінзачкі вапны, перапаленыя камяні дыяметрам да 0,05 м, вугаль.

Рэшткі паўспарахнелага драўлянага насціла зафіксаваны і ў кв. Б5. Яны прадстаўлены чатырма плахамі, прамавугольнымі ў сячэнні, 0,15 × 0,08 м. Плахі захаваліся на даўжыню да 1 м (гл. мал. 48).

У кв. А5 каля паўднёвай сценкі раскопу зафіксавана вымастка з перапаленых камянёў 0,01 м і металургічных шлакаў (апошнія значна пераважаюць). Наяўнасць металургічных шлакаў на пасадскай тэрыторыі – яркая рыса, якая сведчыць аб развіцці металургіі непасрэдна ў межах жылой тэрыторыі. Размяшчэнне вытворчых комплексаў па вытворчасці жалеза сырадутным спосабам было заўважана па матэрыялах раскопак у розных частках полацкіх пасадаў³³.

³³ Клімаў, М.В. Асобныя аспекты развіцця паўночнай часткі Вялікага пасада г. Полацка (па выніках археалагічных даследаванняў у 2010 на вул. Ф. Скарыны) / М.В. Клімаў // Беларускае Падзвінне : вопыт, метадыка і вынікі палявых даследаванняў. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – С. 61.

У раскопе зафіксавана 11 мацерыковых ям (гл. мал. 49).

Яма 1 утворана дзеля нейкіх гаспадарчых патрэб у XIX–XX стст. (верхні ўзровень зафіксаваны ў першым стратыграфічным гарызонце). Мае няправільную авальную форму і размешчана на мяжы кв. А2 і Б2. Памеры – $2,5 \times 1,5$ м. Сценкі ямы паката нахіленыя, дно плоскае, вышыня сценак – 0,4 м. Запоўнена светла-шэрай вадзяністай супессю. Знаходак не выяўлена.

Яма 2 – след ад драўлянай плахі, размешчанай у кв. В1 і Б1. Прадстаўляе сабой траншэю даўжынёй 2 м, шырынёй 0,3 м, якая выходзіць за межы раскопу ў паўночным накірунку. Яма мае паўкруглую форму сценак і дна, глыбіня – 0,1 м. Запоўнена вільготнай камкаватай зямлёй чорнага колеру. Знаходак не выяўлена.

Яма 3 мае круглую форму дыяметрам 0,35 м. Сценкі вертыкальныя вышынёй 0,2 м, дно плоскае. Размешчана ў паўночна-ўсходнім вугле кв. Б1. Запоўнена светла-шэрай вільготнай зямлёй. Знаходак не выяўлена.

Яма 4 і яма 5 – гэта роў, падзелены на дзве часткі мацерыковай ямай 1. Накірунак рова супадае з накірункам вуліцы XVII ст. і праходзіць па яе трасе. Яма 4 пачынаецца ў межах кв. А1 ад заходняй сценкі раскопу і працягваецца да кв. А2. Глыбіня ямы 4 – 0,05 – 0,1 м. Сценкі паката нахіленыя, дно няроўнае. Шырыня ямы 4 – ад 0,5 да 0,8 м. Роў запоўнены арганічным перапрэлым рэчывам шэра-зялёнага колеру, у якім знойдзены шкарлупкі ляснага арэху. Артэфактаў не знойдзена.

Яма 5 размешчана на мяжы кв. Б2, Б3, В2, В3, працягваецца ў кв. В3, В4, В5, Г4, Г5. Мае шырыню ад 0,6 да 1 м, няправільныя «ламаныя» абрысы. Глыбіня ямы – ад 0,1 да 0,25 м. Максімальная глыбіня ў кв. В3, В4. Запоўненне аналагічнае яме 4. Знойдзена 6 кавалкаў бяросты, загарнутых у трубочку памерам 10×20 см.

Па краях рова з паўднёва-заходняга боку выяўлены сляды драўляных калкоў ад лёгкай пляцёнай агароджы.

Яма 6 размешчана ў кв. А2, каля сценкі раскопу. Мае паўкруглую форму дыяметрам 1 м, глыбіню 0,12 м, паката нахіленыя сценкі, увагнутае дно. Запоўнена вільготным суглінкам чырвонага колеру. Знаходак не выяўлена.

Яма 7 – гэта след мацерыковай траншэі шырынёй 0,15 – 0,25 м, даўжынёй 5,4 м. Праходзіць у межах кв. А2, Б3, Б4, В5. Накірунак паралельны размяшчэнню маставой і мацерыковых траншэй 4 і 5. Праходзіць на адлегласці 1,2 – 1,4 м ад траншэі 5. Глыбіня траншэі – 0,1 – 0,15 м, сценкі паката нахіленыя, дно ўвагнутае. Запоўнена светла-шэрым арганічным рэчывам, вільготным, шчыльным. У яме знойдзены 10 сценак керамічных гаршкоў, 6 костак жывёл, 2 кавалкі абпаленай кафлі, кавалак шлаку.

Яма 8 – след мацерыковай траншэі даўжынёй 1,6 м. Размешчана на адлегласці 0,2 м на паўночны ўсход ад траншэі 7. Мае тыя ж сутнасныя характарыстыкі, што і папярэдняя траншэя. Знаходак не выяўлена.

Яма 9 размешчана ў паўночна-заходнім вугле кв. Б5. Мае круглую форму, вертыкальныя сценкі, плоскае дно. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй, камкаватай, вільготнай. Глыбіня ямы – 0,2 м. Знаходак не выяўлена.

Яма 10 размешчана ў межах кв. В5 (асноўная частка) і кв. Г5. Утворана падчас рыцця катлавана пад склеп. Мае прамавугольную форму, выходзіць за межы раскопу. Памеры ямы – $1,2 \times 2,4$ м. Глыбіня – $0,2 - 0,3$ м ад паверхні мацерыка. Сценкі паката нахіленыя, дно плоскае. У яме размешчана драўляная канструкцыя склепа (апісана вышэй), якая не разбіралася. Запоўнена цёмна-шэрай вільготнай зямлёй, камкаватай, шчыльнай. Знойдзены зуб буйной травяяднай жывёлы (каровы?), 6 сценак гаршкоў, донца гаршка, 6 кавалкаў кафлі.

Яма 11 размешчана ў заходняй частцы кв. А4 і А5, мае няправільную форму, выходзіць за межы раскопу ў паўднёвым і заходнім накірунках. Памеры ямы ў раскопе – 2×1 м. Сценкі паката нахіленыя, дно няроўнае. Глыбіня ямы – $0,25 - 0,3$ м. Запоўнена перамацерыковым пяском з глінай шэра-зялёнага колеру ў кв. А5, і цёмна-шэрай зямлёй з шэра-зялёнай супессю ў кв. А4, усё вельмі вільготнае, плыткае з-за грунтовых вод. У яме знойдзены каменны асялок, рог жывёлы, керамічнае прасліца, 16 сценак керамічных гаршкоў, 1 донца, 2 венцы.

Мацярскі раскопу 1 утвораны глеістым пяском жоўтага колеру і шчыльнай чырвонай глінай. Паверхня мацерыка роўная, паката нахіленая на поўдзень. Паглыбленне мацерыка з поўначы на поўдзень – да $0,15$ м.

Археалагічныя занаходкі. Спіс масавых знаходак налічвае 1045 пазіцый, колькасць індывідуальных знаходак – 320.

З рарытэтаў вылучаюцца дзве ліцавыя створкі бронзавых крыжоў-энкаліпіёнаў з выявай Ускрыжаванняў. Адзін з іх прадстаўляе найвялікшую цікавасць. Шырыня крыжа – 4 см. Вышыня ад вушка да абламанай ніжняй часткі – 4,7 см, да ніжняй часткі перакрыжжа – 4,3 см, таўшчыня створкі – 0,3 см (мал. 50: 6). Выява Ускрыжаванага Хрыста перададзена высокім рэльефам. Захаваліся выявы дробных дэталей (рысы твару, характэрная перадача німба, стылізаваны раслінны арнамент над Сусветным дрэвам). Надгалоўе выканана ў выглядзе шырокага вушка.

Гэты энкаліпіён пакуль не мае аналагаў. Тыпалагічна падобная выява вядома толькі на энкаліпіёне XII ст., які захоўваецца ў Нацыянальным музеі гісторыі Украіны (г. Кіеў) і паходжанне якога застаецца невысветленым³⁴. Іканаграфічны тып выявы на крыжы вельмі сцёрты і практычна не чытаецца. Памеры энкаліпіёна – $5,0 \times 3,9 \times 2,3$ см.

Такая форма крыжоў-энкаліпіёнаў з пашыранымі канцамі характэрна для візантыйскіх вырабаў, але вытворчасць крыжа, што захоўваецца ў Кіеве, на тэрыторыі Русі не выклікае сумнення³⁵.

Выява Хрыста на знойдзеным падчас раскопак на плошчы Свабоды крыжы-энкаліпіёне стылістычна родная выява на нацельных крыжах «паўночнаеўрапейскага тыпу», якія датуюцца X – XI стст. Два з іх знойдзены ў Полацку,

³⁴ Корзухина, Г.Ф. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI–XIII вв. / Г.Ф. Корзухина, А.А. Пескова. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2003. – С. 96.

³⁵ Там жа.

адзін – сярод рэчаў ювелірнай майстэрні X – XI стст. на Ніжнім замку³⁶, другі – выпадковая знаходка А.Г. Бухавецкага ў вусці р. Палаты³⁷. Крыж, знойдзены ў р. Палаце, мае памер $5,2 \times 3,9$ см. Памеры крыжа з Ніжняга замка – $5 \times 3,8$ см. Шырыня крыжа-энкалііна з плошчы Свабоды – 4 см. Вышыня ад вушка да абламанай ніжняй часткі – 4,7 см, да ніжняй часткі перакрыжжа – 4,3 см, таўшчыня створкі – 0,3 см.

На ўсіх трох выявах фігура Хрыста займае ўсё поле крыжа, выразна перададзены рысы твару, дэталі адзення. Кісці рук Хрыста непрапарцыянальна вялікія. Амаль супадаюць памеры (шырыня знойдзенага на плошчы Свабоды і ў р. Палаце крыжоў, адпаведна, 4 і 3,9 см). Гэта сведчыць на карысць іх вытворчасці ў межах адной з дзвюх ювелірных майстэрняў X – XII стст., адкрытых на Ніжнім замку і Вялікім пасадзе г. Полацка. Інакш, як яшчэ патлумачыць факт знаходжання трох унікальных, тыпалагічна роднасных рэчаў на абмежаванай тэрыторыі каля Верхняга замка? Пры гэтым падкрэслім тую акалічнасць, што адзін з нацельных крыжоў быў знойдзены падчас раскопак рэшткаў ювелірнай майстэрні X – XI стст.

Другі энкалііён мае памеры $4 \times 5,4$ см (мал. 50: 5). На вонкавым баку адлюстравана выява Усрыжаванага Хрыста. Па баках і над фігурай Хрыста размешчаны медальёны з выявай святых. 3-за дрэннай захаванасці гэтыя выявы не чытаюцца. Энкалііён належыць да распаўсюджанага на Русі тыпу крыжоў з выявай Ускрыжаванага Хрыста (вонкавы бок) і Багамацеры Адзігітрыі, яго датаванне XII ст. не выклікае сумненняў³⁸.

Рэдкай знаходкай з’яўляецца сякерка-падвеска, зробленая з бронзы. Памеры сякеркі: 3,7 см (вышыня) \times 2,6 см (шырыня ляза), на адным з бакоў захавалася выява кляйма ў выглядзе круга з разамкнутымі канцамі (гл. мал. 50: 1). Падобная падвеска была знойдзена ў Полацку на тэрыторыі Запалоцкага пасада і мае стратыграфічнае датаванне XI–XII стст.³⁹ Нягледзячы на розныя памеры ($4,5 \times 3,9$ см) тое ж датаванне магчыма вызначыць і для сякеркі з Вялікага пасада.

Калекцыя ювелірных вырабаў прадстаўлена таксама нацельным бронзавым крыжыкам (мал. 50: 7), пярсцёнкам (мал. 50: 8), кольцамі для паяснога

³⁶ Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст. : гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – мал. 48.

³⁷ Полоцк : Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О.Н. Левко [и др.] ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларуская навука, 2012. – С. 461.

³⁸ Там жа. – С. 102.

³⁹ Дук, Д. Рэчавы комплекс з раскопак на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка ў 2004 і 2006 гадах / Д. Дук // Acta archaeologica Albaruthenica. – Vol. V (Вып. 5). – Мінск : І.П. Логвінаў, 2009. – С. 21.

набору (мал. 50: 9–11), спражжай⁴⁰ (мал. 50: 3). Гэтыя вырабы стратыграфічна і тыпалагічна датуюцца XI–XIII стст.

Доказам мясцовай вытворчасці ювелірных рэчаў з’яўляюцца знойдзеныя ў памежных напластаваннях XIII і XVII стст. тыгель для плаўлення каляровых металаў (мал. 51: 1) і каменная форма для адліўкі ювелірных рэчаў (мал. 51: 2). Адзін з жалезных вырабаў, найбольш верагодна, з’яўляецца разцом па каляровому металу (мал. 54: 8), аналаг якому вядомы па родзеньскім матэрыялам XII ст.⁴¹ Знойдзены чакан для праўкі мяккіх каляровых металаў (мал. 55: 1) (стратыграфічная датаванне не вызначана, аналаг XII ст. вядомы ў Ноўгарадзе⁴²).

У раскопе 2005 г. былі адкрыты артэфакты, якія сведчаць пра ювелірную вытворчасць у XVII ст. Рэчы былі зроблены з бронзы і мелі вельмі добрую захаванасць. На многіх з іх адсутнічала карозія, і яны захавалі пачатковы залаты бляск⁴³. Падобныя ж рэчы былі знойдзены ў раскопе 2009 г. Так, адшуканы кавалкі бронзавага дроту (мал. 52: 13–14), зробленага з тонкай палоскі металу, загарнутага ў трубочку па даўжыні, тарцавую накладку на тронку нажа (мал. 52: 4).

Пацерак з шыфернага сланца знойдзена 11 шт. (мал. 64: 2–12), свінцовых гузікаў ад верхняга аддзення – 8 шт. (мал. 64: 19–26). Праселкі маюць знешні дыяметр ад 1,6 да 2,5 см, гузікі – ад 1,5 да 2,3 см. Гэтая група вырабаў бытавала ў XI–XIV стст.

Сведчаннем развіцця кавальскай справы з’яўляюцца знойдзеныя ў сярэднім стратыграфічным пласце кавальскія абцугі. Абцугі захавалі свае функцыянальныя ўласцівасці, маюць даўжыню 21 см (мал. 53: 1). Датаванне падобных абцугоў магчыма вызначыць толькі па стратыграфічным даным, паколькі форма іх не мянялася на працягу многіх стагоддзяў (форма, аналагічная знойдзеным у Полацку абцугам, была характэрна для наўгародскіх матэрыялаў X ст.⁴⁴).

Рамесная вытворчасць на вывучаемай тэрыторыі засведчана знаходкамі жалезных інструментаў: цвікарняй (адтуліны для мацавання цвіка скрыты карозіяй)⁴⁵ (мал. 55: 3), такарным разцом (мал. 56: 3), скобелем⁴⁶ (мал. 56: 4) (разец і скобель знойдзены ў сярэднім стратыграфічным гарызонце 2), шылам⁴⁷ (мал. 57: 14).

⁴⁰ Аналагі знаходзім сярод групы лірападобных спражак віда 10 (XII–XIII стст.), гл.: Кенько, П.М. Поясная гарнитура с территории Беларуси (I–XIII вв.) / П.М. Кенько. – Минск : Беларуская навука, 2012. – С. 40, рис. 17: 1, 4.

⁴¹ Древняя Русь. Город, замок, село / Археология СССР. – М. : Наука, 1985, – табл. 107: 13.

⁴² Там жа. – табл. 107: 17.

⁴³ Дук, Д.У. Полацк XVI–XVIII стст. : нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2007. – С. 171–175.

⁴⁴ Носов, Е. Откуда пошел «Новый город» / Е. Носов // Родина. – 2009. – № 9. – С. 10.

⁴⁵ Загорюльский, Э.М. Возникновение Минска / Э.М. Загорюльский. – Минск : Издательство БГУ им В.И. Ленина, 1982. – табл. I: 6, 7.

⁴⁶ Там жа. – табл. IV: 3.

⁴⁷ Аналогіі вядомы сярод матэрыялаў XI–XII стст., гл.: Загорюльский, Э.М. Возникновение Минска / Э.М. Загорюльский. – табл. XXXVI: 9–12.

Калекцыя нажэй і іх фрагментаў налічвае 22 экз. З іх вылучаецца група нажэй з накладнымі тронкамі XVI–XVIII стст. (мал. 58: 7; 57: 1), але большасць прадстаўлена чаранковымі вырабамі X–XV стст. (мал. 59: 1, 3, 5, 6; 58: 2–5; 57: 9). На асобных захавалася касцяное трыманне (мал. 63: 3). У стратыграфічным пла-сце, які перакрывае драўляны насціл маставой і датуецца XVII–XVIII стст., зной-дзена 4 конскія падковы (мал. 60: 1–3). Датаванне гэтых артэфактаў пацвярджа-ецца тыпалагічна⁴⁸.

Да дэталей конскай вупражы належаць жалезныя ледаходны шып (мал. 53: 2), цуглі (мал. 54: 6), спражкі (мал. 54: 1, 3)⁴⁹.

Найбольш ранняя група шкляных пацерак прадстаўлена бісерам (мал. 61: 1-2), залачонымі пацеркамі (мал. 61: 8–9), датуецца X–XI стст.⁵⁰ Паўфабрыкат з бурштыну (мал. 61: 7) належыць да групы вырабаў, якія былі максімальна рас-паўсюджаны ў XI – XII стст., але бытавалі з IX ст.⁵¹ Шкляныя бранзалеты, коль-цы (мал. 61: 10–15) шырока бытавалі ў Полацку з XI па сярэдзіну XIII стст.⁵²

Уяўляе вялікую цікавасць комплекс вырабаў з косці. Ён вылучаецца сваёй шматлікасцю і прэзентатыўнасцю. Стратыграфічна група вырабаў з косці дату-ецца XI–XIII стст. і прадстаўлена двума спіламі з рогу (мал. 62: 1–2), арнаmenta-ванымі накладкай (фрагмент), і касцяной ігольніцай (мал. 62: 3, 5).

Прызначэнне касцяной накладкі (захавалася палова) не высветлена. Маг-чыма, яна мацавалася на скураным калчане⁵³. Прызначэнне другога касцянога выраба – ігольніцы – не выклікае сумненняў. Гэтыя рэчы знойдзены ў Полацку ўпершыню. Уяўляе цікавасць касцяное пісала (мал. 63: 1). Гэтае пісала – другое, знойдзенае ў Полацку. Першае было знойдзена ў 2005 г., таксама падчас раско-пак на плошчы Свабоды⁵⁴. Два касцяныя вырабы прадстаўлены круглым сег-ментападобным вырабам з адтулінай пасярэдзіне (гузік?) (мал. 63: 6) і цылінд-рычным паўфабрыкатам (мал. 63: 7). Адзін з вырабаў, магчыма, з’яўляецца абла-маным наканечнікам стралы для палявання (мал. 63: 2).

⁴⁸ Соболев, В.Е. Минск XIV – XVIII вв. (по материалам археологического изучения) : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06. / В.Е. Соболев. – Минск, 1988. – С. 127.

⁴⁹ Древняя Русь. Город, замок, село / Археология СССР. – М.: Наука, 1985, – табл. 148: 11, 12; 145: 7.

⁵⁰ Бубенько, Т.С. Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая по-ловина XIV в.) / Т.С. Бубенько. – Витебск : Издательство УО «ВГУ им П.М. Машеро-ва», 2004. – С. 90.

⁵¹ Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст. : гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – С. 33.

⁵² Там жа. – С. 35.

⁵³ Мядзведзева, В.М. Культура сярэдневяковага насельніцтва Полацка (на аснове касцярэзнай вытворчасці) / В.М. Мядзведзева // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Вып. 21. – Мінск, 2011. – С. 229.

⁵⁴ Дук, Д.У. Выратавальныя археалагічныя раскопкі на тэрыторыі Вялікага паса-да Полацка ў 2005 годзе / Д.У. Дук // Вестник Полоцкого государственного универ-ситета. Серия А. Гуманитарные науки. – 2007. – № 1. – мал. 14: 3.

Асабліва падкрэслім той факт, што ў такой колькасці катэгорыя высокапрафесійных вырабаў з косці на тэрыторыі аднаго раскопу знойдзена ўпершыню. Трэба дадаць, што асобныя са знойдзеных нажэй па марфалагічных прыкметах належаць да групы касцярэзных⁵⁵. Гэта ў першую чаргу чаранковыя нажы з шырокай спінкай (0,5 см) (мал. 58: 2, 3; 59: 7) і воссю дзяржання, якая праходзіць вышэй за лязо⁵⁶ (мал. 58: 4). Пры апрацоўцы косці маглі выкарыстоўвацца таксама шылы рознай канструкцыі (мал. 57: 14; 58: 1, 6). Адзін з жалезных вырабаў з'яўляецца разцом па косці (мал. 57: 11), другі – стамескай для апрацоўкі дрэва ці косці (мал. 55: 4).

Рэдкай знаходкай з'яўляецца выяўлены кавалак аднабаковага самшытавага грэбня (мал. 62: 4). Дагэтуль яны былі знойдзены ў Полацку падчас раскопак на Верхнім замку ў колькасці 24 экзэмпляраў⁵⁷.

Група мілітарных артэфактаў XVII–XIX стст. прадстаўлена свінцовымі кулямі і іх кавалкамі. Кулі маюць дыяметр ад 0,8 да 1,6 см (мал. 52: 15–18; 64: 13–18).

Да групы артэфактаў XVIII–XIX стст. належаць чубукі керамічных паліва-ных люлек разам з кавалкамі трубачак т. зв. «галандскага» тыпу, датуюцца XVII–XVIII стст. (мал. 63: 4–5)⁵⁸. Бронзавая дэталі падсвечніка (мал. 50: 12) і нявызначаная дэталі ад складовай рэчы (мал. 50: 13), знойдзеныя ў верхнім стратыграфічным гарызонце, адпаведна датуюцца XIX ст.

Керамічны посуд пераважна прадстаўлены фрагментамі гаршкоў (мал. 65–67), з іх найбольш архаічныя формы датуюцца XI ст. (мал. 66: 1). Знойдзены тыповыя для XI–XII стст. формы венца з адагнутым вонкі краем (мал. 67: 1–3, 5), складанапрафіляванае венца XIV ст. (мал. 67: 4).

Гістарычная інтэрпрэтацыя матэрыялу. У раскопе даследаваны шэраг цікавых археалагічных аб'ектаў. Адзін з іх мае дачыненне да найбольш старажытнага перыяду засялення тэрыторыі Вялікага пасада. У перадмацерыковым пласце выразна прасочваецца сляды рова (мацерыковая яма 5), які запоўнены арганічным перапрэлым рэчывам шэра-зялёнага колеру, дзе знойдзены шкарлупкі ляснога арэху. Накірунак рова супадае з накірункам вуліцы XVII ст. і праходзіць па яе трасе. Па краях рова з паўднёва-заходняга боку выяўлены сляды драўляных калкоў ад лёгкай плячэнай агароджы. Згаданы роў у старажытнасці падзяляў два ўчасткі (сядзібаў ці агародаў), сведчаннем чаго з'яўляюцца рэшткі плечэнай агароджы (мал. 49). Цікава, што накірунак размяшчэння ўчасткаў

⁵⁵ Саганович, Г.М. Кузнечное ремесло Белоруссии XIV – XVIII вв. : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06. / Г.М. Саганович. – Минск, 1988. – С. 263.

⁵⁶ Колчин, Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б.А. Колчин. – М. : Изд-во АН СССР. – 1959 – № 65. – С. 56.

⁵⁷ Ганецкая, І.У. Імпарт у Полацку X–XIII стст. па археалагічных матэрыялах / І.У. Ганецкая // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы IV Міжнароднага канф. – Полацк : НППГКМЗ, 2003. – С. 53.

⁵⁸ Левко, О.Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белорусии / О.Н. Левко. – Минск : Наука и техника, 1992. – С. 53.

супадае з трасіроўкай вуліцы XVII ст. Гэты накірунак не супадае з агульнай трасіроўкай вуліц на Вялікім пасадзе, якія маюць вызначаны бакамі свету напрамак. Артэфакты з ніжняга стратыграфічнага пласта засведчылі гарадскі характар асваення тэрыторыі і прадстаўлены шэрагам рэчаў XI ст., што пацвярджаюць высокі сацыяльны статус іх уладальнікаў

Касцярэзная дзейнасць на даследуемай тэрыторыі найбольш яскрава прасочваецца па калекцыі высокамастацкіх вырабаў. Асобныя са знойдзеных нажэй па марфалагічных прыкметах належаць да групы касцярэзных. Пры апрацоўцы косці маглі выкарыстоўвацца таксама шылы рознай канструкцыі, што ў сукупнасці дазваляе казаць аб адкрыцці комплекса касцярэзнай вытворчасці XI–XIII стст.

Непадалёк ад даследуемай тэрыторыі былі адкрыты комплексы, звязаныя з ювелірнай вытворчасцю. Гаворка ідзе пра дзве майстэрні, якія існавалі ў XII ст. і XVII ст. Пэўнае дачыненне да абодвух комплексаў могуць мець і артэфакты, знойдзеныя ў раскопе 2009 г. Сярод гэтых артэфактаў высокамастацкія вырабы XI–XII стст. (крыжы-энкаліпіёны), а таксама знойдзеныя ў памежных напластаваннях XIII і XVII стст. тыгель для плаўлення каляровых металаў і каменная форма для адліўкі ювелірных рэчаў, абрэзкі медзі і бронзавы дрот XVII ст.

Не менш цікавы археалагічны аб’ект даследаваны ў стратыграфічным пласце XVII ст., які адпавядае часу існавання гарадскога рынку. На ўзроўні будаўнічага гарызонту стратыграфічнага пласта 2 былі даследаваны рэшткі драўлянай маставой і зруба ад падклета. Маставая была размешчана ў накірунку паўночны захад – паўднёвы ўсход. Зверху перакрыта моцна ўтрамбаваным пластом, які складаўся з костак хатніх жывёл і кавалкаў колатых камянёў, цэгля.

Паводле пастановы магістрата ад 8 жніўня 1635 г. вызначалася поўная рэгламентацыя гандлю ў Полацку. Гандаль ажыццяўляўся ў крамах на рынку, пры гэтым месцы пад крамы вымяраліся на рынку камісіяй, якая складалася з прадстаўнікоў магістрата і выбарных дэпутатаў ад мяшчан, а звесткі пра пляцы пад крамы запісваліся ў полацкія магістрацкія кнігі. Полацкі магістрат, у дадзеным выпадку, клапаціўся аб «аздобе» горада і гарадскога рынку. Дзеля «аздобы» выдаткоўваліся значныя сродкі з гарадской скарбніцы⁵⁹.

Месца размяшчэння крамаў агароджвалася і мела браму. Самі крамы мелі строгі парадак размяшчэння, асобна прадугледжвалася існаванне спецыялізацыі ў гандлі з крам, гэтаксама як і размяшчэнне гарадскіх і прыватных крам у іншым месцы горада. Палачанам забаранялася мець прыкаморкі каля крам ці вялікіх крамных варот, не дазвалялася выпрошваць у магістрата «форткі крамныя», а магістрат не павінен быў даваць такіх дазволаў. Калі месца ў крамным радзе не

⁵⁹ Доўнар, А. Пацвярджальны прывілей Полацку 1633 г. (нарыс з гісторыі Полацка 30-х гг. XVII ст.) / А. Доўнар // *Commentarii Polocenses Historici*. – Т. 1. – Полацк, 2004. – С. 47.

хапала, то магістрат павінен быў даць жадаючаму іншае месца, але толькі на тэрыторыі рынка, хоць бывалі і выключэнні⁶⁰.

Як і ў іншых буйных гарадах, гандаль у Полацку быў арганізаваны па радах. Магчыма, кожны рад меў свайго старасту⁶¹. Паводле пісьмовых крыніц, на рынку размяшчаліся не толькі рады крамаў і лавак, але і жылыя дамы⁶². Пры гэтым на рынку сяліліся найбольш уплывовыя гараджане, як, напрыклад, полацкі бурмістр Крыштаф Старымовіч, дом якога стаяў у самім рынку на рагу вуліцы Бацечковай (запіс 1667 г.)⁶³. Магчыма, дамы былі двухпавярховыя, а першы паверх прызначаўся пад краму. У тэстаменце полацкага бурмістра Давыда Панкова 1559 г. згадваецца пра прыналежныя яму лаўкі па абодва бакі ў «местніцкім раду» на ўласнай зямлі: «А которые лавки мои новопостановъленные по обема сторонамъ у местницькомъ ряду на моеи властной земли кромъ тыхъ лавокъ, которые на Великии Торгъ стоятъ...»⁶⁴.

Частка адной з вуліц рынка была ўскрыта ў раскопе 2009 г. на плошчы Свабоды. Характар культурнага пласта дазваляе вызначыць, што гандлёвы рад належаў прадстаўнікам мясніцкай карпарацыі XVII ст. У раскоп трапіла толькі частка адной з лавак – склеп, які быў заглыблены ў мацерыковую гліну. Наяўнасць склепаў у лаўках палачан пацвярджаецца пісьмовымі крыніцамі XVII ст.

Маставая, якая была ўскрыта падчас раскопак, размешчана па накірунку паўночны захад – паўднёвы ўсход, што нехарактэрна для мерыдыяльнай забудовы вуліц Полацка. Рынак меў уласную сістэму накірункаў вуліц, якія вялі ад асноўнага ўезда з боку езуіцкага калегіума (сучасная вул. Замкавая) і, акрамя паўднёвай часткі, размяшчаліся вакол ратушнай плошчы.

2.2. Археалагічныя раскопкі 2011 г.

Раскопкі ў 2011 г. былі праведзены на тэрыторыі паблізу Чорнага ручая. Гэты ручай утварыў роў, які аддзяляе Верхні замак (Чорная гара XI–XIII стст.) ад Вялікага пасада (мал. 68). Работы прадугледжвалі археалагічны нагляд за

⁶⁰ Там жа.

⁶¹ Варонін, В. Тэстамент полацкага бурмістра Давыда Панкова 1559 г. / В. Варонін // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы IV Міжнар. навук. канф. – Полацк : НППГКМЗ, 2003. – С. 35.

⁶² Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилёвской (далее – ИЮМ). – Витебск : Типо-Литография Г.А. Малкина, 1892. – Вып. 23. – С. 357.

⁶³ ИЮМ. – Витебск : Вит. Губ. Типо-Литография, 1895. – Вып. 26. – С. 196.

⁶⁴ Варонін, В. Тэстамент полацкага бурмістра Давыда Панкова 1559 г. / В. Варонін // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы IV Міжнар. навук. канф. – Полацк : НППГКМЗ, 2003. – С. 39.

будаўнічымі работамі (нівеліроўкай паверхні зямельнага ўчастка) і правядзенне раскопак на месцы ўзвядзення жылога дома.

Пляцоўка пад будаўніцтва размешчана каля т. зв. царквы на рове (адкрыта П.А. Рапапортам у 1976–1977 гг. і лічыцца помнікам мураванага дойлідства XII ст.)⁶⁵. Гэтая царква па пісьмовых крыніцах XVII ст. згадваецца пад назвай Ражаства Хрыстовага. У другой палове XVI ст. яна ўжо была драўляная. Пры ёй у XVII ст. знаходзіўся цвінтар (яго рэшткі былі выяўлены падчас раскопак у 2011 г.). Царква існавала да трэцяй чвэрці XVII ст., час яе разбурэння прыпадае дзесьці на 1660-я – 1670-я гг. У грамаце Яна III аб зацвярджэнні прывілея гарбарнаму і кушнерскаму цэху Полацка ад 26 сакавіка 1683 г. цэхавае брацтва была абавязана даваць па 3 фунты воску ў царкву св. Сафіі замест «разоренной церкви Рождества»⁶⁶.

Тэрыторыя раскопак размешчана ў некалькіх дзесятках метраў ад буйнейшага мураванага комплексу XVIII – XX стст. – полацкага калегіума езуітаў. Калегіум быў заснаваны ў 1581 г.

Згадкі пра размяшчэнне на месцы калегіума гарадскіх сядзіб (пляцаў), паводле Даравальнай Граматы Стэфана Баторыя ад 20 студзеня 1582 г., адсутнічаюць⁶⁷. Магчыма, калегіум быў заснаваны на незабудаваанай частцы плошчы, якая мела назву «Великий Торгъ»⁶⁸. Пасля ўзвядзення калегіума, гандлёвая плошча была перанесена на ўсход у раён сучаснай плошчы Свабоды.

Падмурковыя траншэі царквы на рове былі адкрыты і даследаваны П.А. Рапапортам шляхам прарэзкі пляцоўкі каля былога рэальнага вучылішча (у 1976 г. – будынка сярэдняй школы № 8)⁶⁹. Было высветлена, што ў пачатку XX ст. падчас будаўніцтва будынка вучылішча падмуркі храма былі практычна цалкам знішчаны.

У 1967 г. М.К. Каргер выявіў непадалёк ад падмуркаў храма два цагляныя саркафагі, суадносіны саркафагаў з храмам дагэтуль не высветлены.

Археалагічныя даследаванні на поўнач ад храма праводзіліся С.В. Тарасавым у 1990 г. Раскоп плошчай 80 м² быў закладзены каля ўсходняга схілу пагорка да г. зв. Чорнага ручая, непадалёк ад храма. Мэтай раскопак была верыфікацыя гіпотэзы *аб размяшчэнні ў дадзенай частцы колішняга Вялікага пасада*

⁶⁵ Раппопорт, П.А., Полоцкое зодчество XII века / П.А. Раппопорт // Советская археология. – 1980. – № 3. – С. 155.

⁶⁶ Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – С. 80.

⁶⁷ Витебская старина / сост. А. Сапунов. – Т. V. – Витебск : Типо-Литография Г.А. Малкина, 1888. – С. 73.

⁶⁸ Варонін, В. Тэстамент полацкага бурмістра Давыда Панкова 1559 г. / В. Варонін // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы IV Міжнар. навук. канф. – Полацк : НППКМЗ, 2003. – С. 39.

⁶⁹ Раппопорт, П.А., Полоцкое зодчество XII века / П.А. Раппопорт // Советская археология. – 1980. – № 3. – С. 155.

*старажытнай гандлёвай плошчы*⁷⁰. Быў адкрыты стратыграфічна аднародны культурны пласт магутнасцю 1,6 м, які ўтварыўся не раней за XVI – XVII стст. У ім былі знойдзены асобныя фрагменты керамікі XII ст. Аўтар раскопак не прыводзіць пэўных высноў адносна размяшчэння плошчы. Аднак адсутнасць стратыграфічнага пласта, ранейшага за XVI ст., на беразе Чорнага ручая сведчыць пра магчымасць размяшчэння вечавай плошчы менавіта тут.

Паводле генеральнага плана, пад забудову дома адводзілася пляцоўка памераў 21 × 9,96 м (мал. 68). Перапад вышынь з поўначы на поўдзень да пачатку земляных работ складаў каля 1,3 м (129.3 супраць 128.05 м па балтыйскай шкале). На гэтай пляцоўцы верхні (баластны) пласт зямлі быў зняты экскаватарам з мэтай нівеліроўкі паверхні. У паўночнай частцы было знята да 1,5 м зямлі, у паўднёвай – да 0,4 м. Нівеліроўка паверхні ажыццяўлялася пад наглядам археолага. Зямля перамешчана ніжэй будаўнічай пляцоўкі – на поўдзень ад будучага дома.

Пасля нівеліроўкі праводзіліся археалагічныя раскопкі на ўчастку, дзе быў выяўлены культурны пласт. Закладзены раскоп 1 у форме літары «Г» плошчай 92 м². На гэтай плошчы раскопкі праводзіліся ўручную. Раскоп 1 размяшчаўся на адлегласці каля 30 м ад паўднёвай сцяны царквы на рове.

Стратыграфія культурных напластаванняў раскопу 1. Раскоп 1 быў разбіты наступным чынам: з усходу на захад⁷¹ падзелены на квадраты А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, з поўначы на поўдзень – на квадраты 2, 3, 4, 5, 6. У межах кв. А–В зроблены на ўсю шырыню дома паводле генплана: кв. 2–6 (10 м). У межах кв. Г–Ж на шырыню квадратаў 5–6 (4 м). Сумарная плошча раскопу склала 92 м². Да глыбіні 0,2 м на ўсёй плошчы раскопу быў прыняты ўмоўны пласт 1, у межах лініі А–Ж квадрата 6 культурны пласт ніжэй глыбіні 0,2 м да мацерыка мае маркіроўку «пласт 2».

На астатняй частцы пляцоўкі пад будаўніцтва да самага мацерыка быў зафіксаваны выключна баластны пласт. Пры гэтым у межах першай і другой ліній квадратаў Е і Ж да глыбіні 1 м зафіксаваны тысячы костак буйной рагатай жывёлы, пахаваных у другой палове XX ст.

Верхні пласт, які быў зняты экскаватарам, прадстаўляў сабой развал будаўнічых матэрыялаў (цэгла, драўляныя канструкцыі, камяні) і побытавага смецця. Магутнасць пласта максімальная ў паўночнай частцы – 1,5 м і змяншаецца да паўднёвай часткі пляцоўкі пад дом (0,4 м). Утварыўся баластны пласт падчас разбурэння драўляных дамоў на каменна-цагляных падмурках, што былі ўзведзены на дадзенай тэрыторыі ў пасляваенны час, а разбураны ў 1980-х гг. На

⁷⁰ Тарасаў, С.В. Справаздача аб археалагічных доследах у Полацку і полацкай акрузе ў 1990 г. / С.В. Тарасаў // *Архіў Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі* (далей – ІГНАНБ). – Воп. 1. – Спр. 1205. – С. 5–6.

⁷¹ Фактычна мела месца адхіленне ад лініі поўдзень – поўнач на 20° на захад, дзеля спрашчэння апісання ў тэксце тут і далей вызначаецца лінія па баках свету.

большай частцы раскопу культурны пласт, ранейшы за XX ст., быў знішчаны да мацерыка.

Мацерык прадстаўлены чырвонай, вельмі шчыльнай і аднароднай глінай.

На ўсёй плошчы раскопу, за выключэннем шостай і часткова пятай ліній квадратаў, рэшткі культурнага пласта, ранейшага за XX ст., захаваліся ў межах мацерыковых ям ад пахаванняў цвінтара царквы.

Сумарная магутнасць захаванага культурнага пласта на большай частцы раскопу не перавышала 0,2 м. Па шостай лініі квадратаў адбываецца рэзкае ўзрастанне магутнасці культурнага пласта ў сярэднім да 0,8 – 1 м, месцамі, у межах мацерыковых ям, – да 2 м.

Паверхня раскопу пасля нівеліроўкі роўная, перапад вышынь па лініі поўнач – поўдзень ва ўсходняй частцы складае каля 0,2, у заходняй – да 0,4 м (адзнакі 69 – 101, 82 – 126, адпаведна) (мал. 69–70).

Культурны пласт раскопу 1 аднародны. Прадстаўлены цёмна-шэрай камкаватай зямлёй карычневага адцення з вугалем, камянямі і рэшткамі драўляных валокнаў. Месцамі мае прапласткі вугалю магутнасцю да 0,1 м, лінзы чырвонай аднароднай гліны магутнасцю да 0,3 м, развалы цаглянага друзу (кв. В6–Д6) (мал. 70). Абсалютная большасць знаходак прадстаўлена керамічным посудам і кафляй XVII–XIX стст., значна меншая колькасць посуду датуецца XVI ст. Індывідуальныя знаходкі прадстаўлены гаспадарчымі прадметамі (акоўка рыдлёўкі, сякера, нажы і ключы ад замкоў і інш.), а таксама дэталямі адзення (жалезныя абутковыя падкоўкі, бронзавая завушніца, гузікі і інш.). Гэтыя знаходкі датуецца XVII–XIX стст. Знойдзены толькі адзін артэфакт, які датуецца больш раннім часам, – фрагмент шкляннага бранзалета XII – першай паловы XIII ст. (мал. 71: 8).

У межах адзначанага культурнага пласта было выяўлена 11 пахаванняў, аднак на плане іх пазначана 12. Гэта адбылося з-за таго, што за скапленне чалавечых костак пахавання 4 былі памылкова прыняты косткі жывёл. Усе пахаванні былі пераадкладзеныя і прадстаўлены фрагментамі чарапоў ці скапленнем костак шкілету з фрагментамі чарапоў. Ад некаторых пахаванняў засталіся толькі мацерыковыя ямы ад трун. Рэальная колькасць знойдзеных астанкаў вызначана падчас антрапалагічнай экспертызы.

Пахаванне 1 размешчана на мяжы кв. Б3 і В3, ад пахавання засталася мацерыковая яма ад труны. Разрэз ямы О'– О зроблены практычна па лініі поўдзень – поўнач (мал. 70). Шырыня ямы – 0,8 – 0,9 м, даўжыня – 1,6 м, глыбіня – 0,2 м. Сценкі паката нахіленыя, дно плоскае. У паўднёвай частцы, каля сценкі ямы, размешчаны камень дыяметрам каля 0,3 м. Яма запоўнена шэрай камкаватай зямлёй карычневага адцення з вугалем, камянямі і рэшткамі драўляных валокнаў. Знаходкі адсутнічалі.

Пахаванне 2 размешчана на мяжы кв. А3 і А4. Ад пахавання засталася мацерыковая яма ад труны. Разрэз ямы Н'– Н зроблены практычна па лініі поўдзень – поўнач. Шырыня ямы – 0,6 м, даўжыня – 1,8 м, глыбіня – да 0,2 м.

Сценкі вертыкальныя, дно плоскае. Яма запоўнена шэрай камкаватай зямлёй карычневага адцення з вугалем, камянямі і рэшткамі драўляных валокнаў. Знаходкі адсутнічалі.

Пахаванне 3 размешчана на мяжы кв. В5, ад пахавання застаўся чэрап і мацерыковая яма ад труны. Разрэз ямы М'– М зроблены практычна па лініі поўдзень – поўнач. Шырыня ямы – 0,6 м, даўжыня – 1,2 м, глыбіня – да 0,2 м. Чэрап размешчаны ў паўночнай частцы ямы, на адлегласці 0,2 м ад паўночнай сценкі. Сценкі ямы вертыкальныя, дно плоскае. Запоўнена шэрай камкаватай зямлёй карычневага адцення з вугалем, камянямі і рэшткамі драўляных валокнаў. Знаходкі адсутнічалі.

У пахаванні знойдзены фрагменты шкілетаў не менш як двух чалавек, дарослага і дзіцяці.

Рэшткі дарослага прадстаўлены асобнымі касцямі з розных аддзелаў шкілета: захаваліся чэрап разам з ніжняй сківіцай, пазванкі, фрагменты рэбраў, левая лапатка, пара ключыц, фрагмент вялікай галёначнай косці. На падставе ацэнкі структурных асаблівасцяў чэрапа пол памерлага вызначаны як мужчынскі⁷². Стан аблітэрацыі чарапных швоў адпавядае ўзросту больш за 50 год. Уключэнне даных аб індывідуальных памерах чэрапа ў кананічны дыскрымінантны аналіз трох серый мужчынскіх чарапоў XVII – XVIII стст. з Полацка (матэрыялы пахаванняў на тэрыторыі полацкага гарадзішча, былога дамініканскага манастыра (плошча Свабоды), былога калегіума езуітаў (корпус «І» і «К» ПДУ) дазволіла канстатаваць найбольшае падабенства даследаванага чэрапа з серыяй чарапоў з тэрыторыі былога калегіума езуітаў.

Рэшткі дзіцяці прадстаўлены фрагментам пазванка. Узрост дзіцяці вызначаецца ў інтэрвале 1 – 4 гады.

Пахаванне 4 пазначана на плане пасярэдзіне квадрата Е5, каля яго паўднёвай сценкі. У працэсе антрапалагічнай экспертызы было высветлена, што косткі, прынятыя за чалавечыя, належалі жывёлам. Косткі размешчаны безсістэмна (адзнака глыбіні залягання – 106). Таму фактычна пахавання 4 не існуе.

Пахаванне 5 выяўлена пасярэдзіне квадрата Д6, каля яго заходняй сценкі. Прадстаўлена фрагментамі чарапоў і патрушчаных костак каля іх (адзнака глыбіні залягання – 105). Косткі размешчаны безсістэмна.

Чарапы належалі не менш як двум дарослым людзям. На падставе стану аблітэрацыі чарапных швоў узрост аднаго з іх вызначаны як малады (20 – 30 год), узрост другога індывіда вызначыць немагчыма з-за фрагментарнасці матэрыялу. Косці посткраніяльнага шкілета адсутнічаюць.

Пахаванне 6 выяўлена пасярэдзіне квадрата Е5, каля яго заходняй сценкі. Прадстаўлена фрагментамі чарапоў, патрушчаных костак каля іх (адзнака глыбіні залягання – 70). Косткі размешчаны безсістэмна.

⁷² Прыношу шчырую ўдзячнасць Вользе Антонаўне Емяльянчык за магчымасць прадставіць вынікі яе антрапалагічнай экспертызы.

Фрагменты чарапоў належаць не менш як двум дарослым людзям, адзін з якіх малады (20 – 30 год), узрост другога вызначыць немагчыма з-за фрагментарнасці рэшткаў і адсутнасці дыягнастычных фрагментаў. Косці посткраніяльнага шкілета адсутнічаюць.

Пахаванне 7 выяўлена на адлегласці 0,3 м на ўсход ад чэрапа пахавання 6. Прадстаўлена фрагментам чэрапа і патрушчаных костак каля чэрапа (адзнака глыбіні залягання – 71). Косткі размешчаны безсістэмна.

Знойдзены фрагменты шкілетаў не менш як двух чалавек: дарослага ва ўзросце больш за 50 год (фрагменты чэрапа, дыяфіз вялікай галёначнай косці), а таксама рабро і фрагмент тазавай косці дзіцяці ва ўзросце менш за 12 год.

Пахаванне 8 выяўлена пасярэдзіне квадрата Д6 на адлегласці 0,5 м ад яго заходняй сценкі. Прадстаўлена фрагментам чэрапа (адзнака глыбіні залягання – 142). Косткі размешчаны безсістэмна.

Чэрап (без ніжняй сківіцы) належаў даросламу мужчыне ва ўзросце больш за 30 год. Косці посткраніяльнага шкілета адсутнічаюць. Уключэнне даных аб індывідуальных памерах чэрапа ў кананічны дыскрымінантны аналіз трох храналагічна блізкіх серый мужчынскіх чарапоў з Полацка таксама, як і для чэрапа з пахавання № 3, паказала на найбольшае падабенства даследаванага чэрапа з серый чарапоў з тэрыторыі былога калегіума езуітаў.

Пахаванне 9 выяўлена пасярэдзіне квадрата Г5, на адлегласці 0,2 м ад яго паўднёвай сценкі. Прадстаўлена фрагментамі чэрапа (адзнака глыбіні залягання – 143). Косткі размешчаны безсістэмна і прадстаўлены двума фрагментамі ніжняй сківіцы дарослага чалавека (узрост – 20 – 40 год).

Пахаванне 10 выяўлена ў паўднёва-заходняй частцы квадрата Б6, на адлегласці 0,3 м ад яго ўсходняй сценкі. Прадстаўлена фрагментамі патрушчаных костак (адзнака глыбіні залягання – 229). Адна з захаваных костак – ад правай плечавой косткі дарослага індывіда (даўжыня цела – каля 173 см).

Пахаванне 11 выяўлена ў паўднёва-ўсходняй частцы квадрата Б6, на адлегласці 0,6 м ад яго ўсходняй сценкі. Прадстаўлена фрагментамі чарапоў і патрушчаных костак каля іх (адзнака глыбіні залягання – 180). Косткі размешчаны безсістэмна. Скапленне костак утрымлівае фрагменты чарапоў і некаторых костак посткраніяльнага шкілету не менш як двух дарослых, а таксама фрагмент патылічнай косці падлетка.

Пахаванне 12 выяўлена ў паўднёва-ўсходнім вугле часткі квадрата Г6. Прадстаўлена фрагментамі чарапоў і патрушчаных костак каля іх (адзнака глыбіні залягання – 258). Косткі размешчаны безсістэмна. Знойдзены фрагменты чарапоў і костак посткраніяльнага шкілету мужчыны ва ўзросце больш за 50 год, дарослай жанчыны, а таксама фрагменты чэрапа і костак посткраніяльнага шкілету двух дзяцей ва ўзросце 2,5 – 3 гады і 11 – 13 год.

Косці з адвалу прадстаўлены фрагментамі шкілетаў не менш як пяці чалавек, сярод якіх трое дарослых, адзін юнак (18 – 20 год) і дзіця (каля 12 год).

Рэшткі чарапоў дарослых індывідаў прадстаўлены іх асобнымі фрагментамі, у тым ліку дзвюма ніжнімі сківіцамі. Сярод костак посткраніяльнага шкілета прадстаўлены косткі з розных аддзелаў шкілета (рознай ступені захаванасці), сярод якіх – тры правыя плечавыя косткі, якія належалі тром розным індывідам. Знойдзены фрагменты шкілету дзіцяці ва ўзросце каля 12 год, а таксама фрагменты костак рук і ног юнака ва ўзросце каля 18 – 20 год.

Такім чынам, знойдзены фрагменты шкілетаў не менш як 20-ці чалавек, сярод якіх 6 дзяцей. Па выніках дыскрымінантнага аналізу 2 мужчынскія чарапы выявілі на большае падабенства з серыяй мужчынскіх чарапоў, прадстаўленай матэрыяламі пахаванняў на тэрыторыі былога калегіума езуітаў.

Канструкцыя кв. Б2 і В2 уяўляла сабой вырытае на 0,2 м у мацерыковай гліне паглыбленне з роўнымі вертыкальнымі сценамі і плоскім дном. Сценкі абкладзены дошкамі, пастаўленымі на тарэц. Таўшчыня дошак – каля 3 см. Канструкцыя ў плане квадратная, памерам 2,2 м (поўдзень – поўнач) × 2 м, размешчана ў межах кв. Б2 і В2, а таксама ў сумежных квадратах Б3 і В3 (на адлегласці 0,2 м ад сценкі) (мал. 69). З паўночнага боку выходзіць за межы раскопу. Унутры канструкцыі на мацерыку дысперсна размяшчаліся камяні дыяметраў 0,1 – 0,3 м. Запаўненне культурнага пласта аналагічна вышэйапісанаму. Знаходкі прадстаўлены дваццацю фрагментамі вырабаў са шкла і керамікі канца XVIII–XIX стст. (гаршкі, накрывкі, размаляваныя талеркі).

У раскопе разабрана 14 мацерыковых ям. Знаходкі з ям прадстаўлены сямью вырабамі XVI–XVII стст.: венцамі і сценамі керамічных гаршкоў і місак, кавалкамі аконнага шкла і кафлі.

Археалагічныя знаходкі. Абсалютная большасць знаходак прадстаўлена керамічным посудам і кафляй XVII–XIX стст.

Посуд з’яўляецца тыповым для XVII–XVIII стст., пераважная большасць гаршкоў зроблена на нажным ганчарным крузе (мал. 76: 1–6)⁷³. Адзінкавыя гаршкі датуецца XVI ст. Знойдзены тыповыя для XVII ст. паліваныя кружкі і куфлі (мал. 77), збаны (мал. 76: 7–8)⁷⁴.

Індывідуальныя знаходкі прадстаўлены гаспадарчымі прадметамі з металаў (акоўка рыдлёўкі (мал. 72: 2), сякера (мал. 72: 3), нажы (мал. 73: 1, 2, 4), крэсіва (мал. 73: 5) і ключы ад замкоў (мал. 74: 3–4)). Гэтыя вырабы – тыповыя для XVI–XVIII стст.

Крэсіва (мал. 73: 5) мае аналогіі з вырабамі, знойдзенымі ў іншых частках Полацка ў пластах XVI–XVII стст.⁷⁵ Знойдзены нажы з чаранковымі (мал. 73: 2) і накладнымі тронкамі (мал. 73: 1, 4). На адным нажы захаваліся фрагменты драў-

⁷³ Дук, Д.У. Полацк XVI–XVIII стст. : нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2007. – С. 103–104.

⁷⁴ Там жа.

⁷⁵ Там жа. – мал. 54: 13.

лянага дзяржання (мал. 73: 1). Чаранковыя нажы бытавалі ў Полацку да пачатку XVI ст., у далейшым выкарыстоўваліся толькі нажы з накладнымі тронкамі⁷⁶. Знойдзены дэталі адзення (жалезныя абутковыя падкоўкі (мал. 75: 1–4), бронзавая завушніца (мал. 71: 2)). Бронзавая завушніца стратыграфічна датуецца канцом XVII–XVIII стст., аднак яна магла паходзіць з жаночага пахавання першай паловы XVII ст. Аналагічныя завушніцы XVI–XVIII стст. вядомы ў іншых рэгіёнах Беларусі⁷⁷, таксама як і бронзавыя пярсцёнак (мал. 71: 3). Свінцовая куля-паўфабрыкат (мал. 71: 7) сведчыць аб вытворчасці зброі.

Знойдзены фрагмент жалезнай патэльні дыяметрам 34 см (мал. 72: 1). Прылады працы прадстаўлены таксама жалезнымі такарным разцом і зубілам (мал. 74: 1–2).

Такім чынам, большасць знаходак з раскопу 1 бытавалі ў межах XVI–XVIII стст. Выключэннем з’яўляецца фрагмент шклянога бранзалета XII – першай паловы XIII ст. (мал. 71: 8).

Гістарычная інтэрпрэтацыя матэрыялу. Вынікі раскопак дазваляюць з упэўненасцю канстатаваць факт адсутнасці на месцы раскопу культурных напластаванняў, ранейшых за XVI ст. Фактычна культурны пласт пачаў утварацца ў канцы XVII ст., калі на былым цвінтары царквы Ражаства Хрыстова сталі будавацца драўляныя дамы на падклетках. Адсутнасць культурных напластаванняў, ранейшых за XVI ст., была адзначана археолагамі з паўночнага боку ад царквы. Гэтаму можна даць тры тлумачэнні. Першае – царква была манастырская, і вельмі нязначны культурны пласт XII–XVI стст. не захаваўся. Падобная стратыграфічная карціна характэрна, напрыклад, для Бельчыцкага Барыс-глебскага манастыра, дзе культурны пласт раней XV ст. адсутнічае. Другое – каля царквы, на поўнач і поўдзень ад яе, на працягу XII (XI?)–XVII стст. размяшчаўся цвінтар, і па гэтай прычыне тэрыторыя была незабудаванай. Трэцяе тлумачэнне зыходзіць з факта наяўнасці ў даследаванай частцы Вялікага пасада ў XVI ст. гандлёвай плошчы – Вялікага торга. Магчыма, тэрыторыя вакол храма на рове (у XVI – XVII стст. – царквы Ражаства Хрыстова) з’яўлялася ў XII (XI?) – XV стст. месцам вечавых сходаў і па гэтай прычыне была незабудаванай. Паколькі звесткі пісьмовых крыніц пра дзейнасць манастыра каля царквы адсутнічаюць, найбольш верагодна прыняць два другія меркаванні.

Ключавым у вырашэнні праблемы будуць археалагічныя даныя. Два цагляныя саркафагі, выяўленыя М.К. Каргерам, як быццам бы могуць сведчыць пра магчымасць размяшчэння каля царквы старажытнага цвінтара. Аднак раскапаная ў 2011 г. пахаванні не з’яўляюцца старажытнымі. Па гэтай прычыне гіпотэза аб размяшчэнні вечавай плошчы каля царквы на рове застаецца археалагічна больш абгрунтаванай.

⁷⁶ Там жа. – С. 148.

⁷⁷ Археалогія Беларусі: у 4 т. – Т. 4. – С. 416.

2.3. Археалагічны нагляд 2012 г.

У 2012 г. праводзіўся археалагічны нагляд за землянымі работамі на плошчы Свабоды. Найбольш цікавым археалагічным аб'ектам з'яўляўся тэхнічны калодзеж 2×2 м, які быў размешчаны пасярэдзіне плошчы Свабоды (мал. 78). Глыбіня калодзежа дасягала 2,4 м. Пад асфальтам (0,2 м, нівелірныя адзнакі – 134.3) залягала адносна добра захаваная брукаванка з бутавага каменю дыяметрам да 0,2 м. Брукаванка размешчана на пласце пяску жоўтага колеру магутнасцю да 0,2 м. Ніжэй брукаванкі залягаў пласт баласту з цаглянага друза і зямлі карычневага колеру. Магутнасць баластнага пласта – 0,4 м (гл. мал. 78).

Ніжэй баласта стратыграфія стракатая, прадстаўлена чаргаваннем пласта чорнай зямлі, насычанай арганікай, вільготнай і камкаватай (магутнасць ад 0,3 да 1,2 м, максімальная – у паўночнай і ўсходняй сценах), з прапласткамі белай гліны (0,1 м), рэшткамі драўляных трэсак. У заходняй і паўночнай сценах вылучаны пласт цёмна-шэрай зямлі з камянямі дыяметрам да 0,1 м, рэшткамі дрэва, драўлянымі трэскамі на ўзроўні залягання вышэйапісанай чорнай зямлі. Абодва пласты ўтвараюць сярэдні стратыграфічны гарызонт. З гэтага пласта паходзяць археалагічныя знаходкі, пераважна кераміка XII – XVIII стст. (мал. 79: 1–4).

Ніжні стратыграфічны гарызонт – пласт чорнай зямлі з вугалем, вільготны, камкаваты. Размешчаны да мацерыка на глыбіні 1,7 – 2 м (паўночная і ўсходняя сценкі) і дна траншэі (на большай частцы паўднёвай і заходняй сценах глыбіня траншэі не дасягае мацерыка). У гэтым пласце магутнасцю 0,2 – больш 0,7 м (у сярэднім – 0,5 м), знойдзены касцяны гузік (перадмацерык, гл. мал. 78), а таксама жалезны нож у верхняй частцы гэтага пласта, кераміка (рэшткі гаршкоў, макотры), каменны асялок (мал. 80). Знаходкі датуюцца XI ст.

Мацерык – супесак сізага колеру, вільготны. Паверхня няроўная, зафіксаваны часткова (пераважна паўночная і ўсходняя частка калодзежа). Раскапаць мацерык у паўночнай і заходняй частках калодзежа не атрымалася па прычыне падтаплення грунтовымі водамі.

Асабліваю цікавасць прадстаўляе комплекс рэчаў, знойдзены ў перадмацерыку тэхнічнага калодзежа. Рэчы складаюцца з касцянога гузіка, часткі каменнага асялка, трох венцаў гаршкоў XI ст. і сценкі макотры (мал. 80). Рэчы маюць надзейную стратыграфічную дату – XI ст. (час засялення дадзенай часткі пасадка). Тыпалогія рэчаў пацвярджае гэтае датаванне – згаданая вышэй кераміка бытавала ў XI – XII стст., касцяны гузік з лінейным арнамантам і прасвідраванай адтулінай (дыяметр гузіка – каля 2,3 см, дыяметр адтуліны – 0,5 см) датуецца канцом X–XIII стст. (адзін з падобных касцяных гузікаў знойдзены на Верхнім замку Полацка)⁷⁸. У тым жа стратыграфічным гарызонце, толькі ў верхняй яго частцы, знойдзены жалезны чаранковы нож з гарбатай спінкай, які мае досыць

⁷⁸ Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск : «Наука и техника», 1975. – С. 92, рис. 48: 27.

вялікія памеры: даўжыня – 21 см, шырыня ляза (макс.) – 2,1 см (мал. 79: 6). Аналаг формы такога нажа XI–XII стст. (за выняткам памераў) знойдзены на заходняй частцы Запалоцкага пасада⁷⁹.

Такім чынам, вынікі археалагічнага нагляду ў цэнтральнай частцы плошчы Свабоды пацвердзілі датаванне пачатку гаспадарчага засваення дадзенай часткі Вялікага пасада ў межах XI ст. Знойдзены ў перадмацерыковым пласце артэфакт з косці (гузік) з’яўляецца самым раннім па храналогіі з дакладна вызначанай стратыграфічнай датай у Полацку. Разам з данымі раскопу 2009 г. можна ўпэўнена канстатаваць пашырэнне тэрыторыі Вялікага пасада за межы старажытнага вакольнага горада.

⁷⁹ Дук, Д. Рэчавы комплекс з раскопак на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка ў 2004 і 2006 гадах / Д. Дук // *Acta archaeologica Albaruthenica*. Vol. V (Вып. 5) / Уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мінск : І.П. Логвінаў, 2009. – мал. 5: 4.

ГЛАВА 3. ЗАПАЛОЦКІ ПАСАД ПОЛАЦКА: АРХЕАЛАГІЧНЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ 2010–2011 гг.

3.1. Археалагічныя раскопкі 2010 г.

Запалоцкі пасад Полацка ўтварыўся на мяжы X–XI стст. З гэтага часу ўсходняя частка пасада, якая прымыкала да Верхняга замка, была заселена на працягу ўсяго перыяду існавання Полацка.

Раскопкі на тэрыторыі ўсходняй часткі Запалоцкага пасада праводзіліся ў 2010–2011 гг. Раскоп 1 (2010 г.) плошчай 60 м² зроблены на тэрыторыі прыватнага ўчастка, па адрасе: вул. Краснова, 9. Мэта раскопак – даследаванне культурнага пласта на месцы будаўніцтва жылога дома. Будаўніцтва дома было распачата ў 2007 г. У той час была выкапана траншэя на глыбіню да 3 м пад бетонны падмурак (12 × 10,6 м). Збор пад’ёмнага матэрыялу ў 2007 г. праводзіў супрацоўнік Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка А.А. Салаўёў. Пасля ўзвядзення падмурка будаўніцтва было спынена. Культурны пласт паступова разбураўся, і на момант пачатку раскопак сценкі траншэі моцна абсыпаліся. Улічваючы важнасць тэрыторыі ў сацыяльнай тапаграфіі старажытнага Полацка, паўстала задача зняць культурны пласт унутры перыметра падмурка.

Раскоп 1 (10 × 6 м) быў зроблены ўнутры перыметра бетоннага падмурка (мал. 81). Лінія кв. А, Б, В, Г, Д працягнулася з усходу на захад, з поўдня на поўнач квадраты нумараваны ад 1 да 3. Памеры квадрата – 2 × 2 м. Пласт 1 пачынаўся на глыбіні 0,4 м ва ўсходняй і 0,8 м – у заходняй частцы раскопу (мал. 82). Гэта абумоўлена тым, што падчас рыцця траншэй пад падмурак зямля была насыпана нераўнамерна. Да таго ж, у заходняй частцы раскопу раней размяшчалася печ папярэдняга дома, ад якой засталася шмат будаўнічага і бытавога смецця. Па лініі паўночнай сценкі квадратаў 3 была пакінута броўка шырынёй каля 2,2 м. Паўночны профіль броўкі адлюстроўвае стратыграфію помніка.

Максімальная магутнасць культурнага пласта раскопу 1 дасягае 2,5 м, сярэдняя – 1,6 м. Паўночная сценка раскопу заставалася на адлегласці 4 м ад сцяны бетоннага падмурка на поўначы. Гэтая частка культурнага пласта была раскапана ў 2011 г.

Пляцоўка, на якой праводзіліся раскопкі, няроўная. Нівелірныя адзнакі верхняга ўзроўню (дзённай паверхні) маюць значэнне 47 см (захад) і 92 см (усход).

Гісторыя археалагічных раскопак на Запалоцкім пасадзе пачынаецца ў 1961 г. Раскоп 2011 г. знаходзіўся ва ўсходняй частцы пасада, якая прымыкала да р. Палаты. Непадалёк ад гэтага месца ў 1961 г. Г.В. Штыхавым было раскапана 36 м культурнага пласта пры магутнасці 1,8 м. Пласт папсаваны познімі пахаваннямі, прасочваецца пласт пажарышча XVI ст. Выяўлены кавалкі кругавой керамікі X –

ХІІІ стст.⁸⁰ У 2006 г. А.А. Салаўёвым праведзены археалагічны нагляд за пракладаннем інжынерных камунікацый непасрэдна насупраць сядзібы па вул. Краснова, 9, атрыманы даныя, якія дазваляюць меркаваць аб размяшчэнні непадалёк, ці непасрэдна на месцы раскопу, бернардзінскага кляштара 1498 – 1563 гг.⁸¹

Стратыграфія культурнага пласта раскопу 1 прадстаўлена двума выразнымі стратыграфічнымі гарызонтамі.

Асноўны па магутнасці стратыграфічны гарызонт размешчаны ніжэй пласта светла-шэрай зямлі (гл. мал. 82). Верхні, моцна папсаваны будаўнічай дзейнасцю ў ХХ ст., пласт зямлі мае магутнасць 0,5 – 0,8 м. У ім знойдзены рэшткі керамікі ХVІ – ХVІІІ стст., кавалкі цэгля, вапны і побытавага смецця ад драўлянага дома, які існаваў на месцы раскопу ў другой палове ХХ ст. У пласце баласта былі знойдзены рэдкія знаходкі – шахматная фігурка ладдзі з рогу (мал. 84: 13) і каменная ліцейная форма ХІІ ст. (мал. 85: 7).

Асноўны па магутнасці стратыграфічны гарызонт стракаты па структуры і мае магутнасць у сярэднім 1,2 м. У паўночнай частцы раскопу распаўсюджаны да мацерыка, быў утвораны падчас існавання вялікай драўлянай пабудовы з керамічнымі печамі (гл. мал. 82). Тут пласт пачынаецца з узроўню 0,6 – 0,8 м ад дзённай паверхні (фота 5). Пласт складаецца з дзвюх прапластак абпаленай гліны чырвонага і крэмавага колеру магутнасцю, у сярэднім, 0,15 м (кв. ДЗ, ГЗ). Паміж прапласткамі зафіксаваны пласт 0,25 м шэрай зямлі з керамічнымі друзам. Пад згаданымі прапласткамі, праз 0,25 м, у тых жа квадратах зафіксавана прапластка вапны з сырой гліны чырвонага колеру. У кв. ГЗ гэтая прапластка завяршаецца развалам цэгля ($5,5 \times 13 \times ?$; $6,5 \times 13,5 \times ?$; $6 \times 14 \times ?$ см) і камянёў дыяметрам да 0,25 м. На мяжы кв. ВЗ і ГЗ пласт абпаленай гліны дасягае магутнасці 0,45 м, пад ім – рэшткі абгарэлых драўляных плах. Аналагічная карціна – у кв. БЗ. У кв. ВЗ прапластка гліны перарэзана ўпускным пахаваннем 1, ад якога захавалася зафіксаваная яма з узроўню верхняга баластнага пласта шырынёй 0,5 м, глыбінёй 0,4 м (0,8 м ад дзённай паверхні).

Асноўная частка пахавання размешчана ў культурным пласце броўкі. Пахаванне прадстаўлена фрагментамі костак чэрапу маладога індывіда (каля 25–30 гадоў), пол памерлага вызначыць не ўдалося. Рэшткі труны, інвентар і арыентацыю касцяка прасачыць не ўдалося.

У кв. ГЗ і ДЗ размешчаны магутны (0,6 м) пласт перапаленай гліны крэмавага колеру, шчыльнай, утрамбаванай і з вугалем. Усе вышэйзгаданыя прапласткі перапаленай гліны перакрываюць мацерыковыя ямы 9 і 12. У кв. БЗ і ВЗ

⁸⁰ Штыхаў, Г.В. Дасягненні і перспектывы археалагічнага вывучэння Полацка / Г.В. Штыхаў // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы V Міжнар. навук. канф. (24–25 кастрыч. 2007 г.). – Полацк : НППГКМЗ, 2009. – С. 355–356.

⁸¹ Дук, Д.У. Новыя знаходкі рэнесанснай кафлі ў Полацку (да пытання аб сацыя-тапаграфічнай структуры Запалоцкага пасада ў першай палове ХVІ ст.) / Д.У. Дук, А.А. Салаўёў // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – 2007. – № 14. – С. 215–221.

перадмацерыковы пласт прадстаўлены прапласткамі перапаленай гліны магутнасцю 0,2 м і вугалю магутнасцю 0,1 м.

Такім чынам, асноўны па магутнасці пласт перапаленай гліны кв. Б3 і В3 з адзнакай 165 (ніжняя частка) і кв. Г3 і Д3 з адзнакай 190 (верхняя частка) утварыўся пасля разбурэння печы, зробленай з гаршковай і пласцінчатай кафлі XV – XVI стст. (мал. 92: 1–2). Знойдзены кавалкі керамічнай тынкоўкі печы. Стратыграфічны гарызонт утварыўся ў выніку існавання вялікай драўлянай пабудовы, якая загінула ў агні. Сляды гэтай пабудовы зафіксаваны на мацерыку ў выглядзе мацерыковых ям 5 – 7, 8, 9, 13, 14 і склепа кв. А3 і Б3 (гл. мал. 82). Гарызантальная стратыграфія пласта 2 і 3 (мал. 101) дае магчымасць прасачыць распаўсюджванне згаданага стратыграфічнага гарызонту і яго характарыстыку. У пласце 2, на глыбіні каля 0,8 м, паўднёвая мяжа пабудовы вызначана па прапластцы пяску кв. Б2 – Д2. У кв. В3 зафіксаваны кавалкі спаленых драўляных плах, пакладзеных крыж-накрыж. Шырыня плах дасягае 0,38 м, даўжыня – 1,2 м, вышыня – каля 0,1 м. У пласце 3, на глыбіні каля 1 м, зафіксавана згарэлая драўляная канструкцыя, утвораная пакладзенымі ў накірунку ўсход – захад драўлянымі плахамі шырынёй 0,3 – 0,38 м, даўжынёй да 2 м. Вакол плах зафіксаваны пласт вугалю магутнасцю 0,1 м. У кв. Г3 і Д3 зафіксаваны плямы распаўсюджвання культурнага пласта з перапаленай гліны, камянямі 0,1 м дыяметра і вугалем на ўзроўні згаданых плах (кв. Г3) і пласта пяску і вапны (кв. Д3). Гэта – рэшткі дзвюх печаў, адна – кв. Б3 і В3, другая – кв. Г3 і Д3. Пры гэтым печ кв. Б3 і В3 прадстаўлена драўляным апечкам і ніжняй часткай. Печ кв. Г3 і Д3 – верхняя часткай (апечак – пласт спечанай гліны ў перадмацерыку) (гл. мал. 82). Згаданы стратыграфічны гарызонт займае асноўную частку раскопу, за выключэннем кв. В1–Д1, і паўночнай паловы кв. Б2–Д2. Тут перадмацерыковы пласт прадстаўлены чорнай зямлёй з вапнай і дробнымі канкрэцыямі керамічнага друку.

Час разбурэння печы кв. В3 магчыма вызначыць па знойдзеным білонавым солідам Аляксандра I і Жыгімонта Старога, жалезнай абутковай падкоўке першай паловы XVI ст.

Асноўная колькасць знаходак з гэтага стратыграфічнага гарызонту прадстаўлена рэчамі XV–XVII стст. (кавалкі керамічных гаршкоў, жалезныя абутковыя падкоўкі, будаўнічыя матэрыялы, манеты – медныя і білонавыя соліды, кавалкі гаршковай і рарытэтнай каробкавай кафлі першай паловы XVI ст.). Аднак сярод знаходак значная частка прадстаўлена больш раннімі па дыяпазону бытавання рэчамі, што сведчыць пра перамешаны характар культурнага пласта (усе знойдзеныя свінцовыя пломбы і пячаці XI – XII стст. (мал. 84: 1–7), кавалкі ювелірных форм, дэталі паяснага набору, шыферныя праселкі, шклянныя пацеркі і інш.).

Тым не менш, час існавання вызначанага стратыграфічнага гарызонту яскрава прасочваецца па храналогіі знаходак з закрытых комплексаў – двух склепаў (мацерыковая яма 9 і склеп кв. А3 і Б3).

Ніжні стратыграфічны гарызонт магутнасцю 0,25 – 0,3 м, бедны на знаходкі, шэры аднародны і вельмі ўтрамбаваны супесак. У ім зафіксаваны кавалкі металургічных шлакаў, у т. л. ніжняя частка печы-домніцы (мал. 91). Ніжняя частка печы прадстаўлена спечанай шлакавай масай карычневага колеру шырынёй 7 см, дыяметрам каля 25 см. Рэшткі печы і шлак з’яўляюцца сведчаннем плаўкі чорнага металу сырадутным шляхам на пасадскай тэрыторыі.

Асноўная катэгорыя знаходак з ніжняга стратыграфічнага пласта – кераміка XI – XII стст. Індывідуальныя знаходкі прадстаўлены бронзавым пярсцёнкам (мал. 83: 9), кавалкам шклянніцы, свінцовай нарыхтоўкай пячаці (мал. 84: 7), праселкамі шыфернымі, шклянымі пацеркамі (мал. 84: 8, 9, 11), бранзалетамі са шкла, свінцовым гузікам (мал. 83: 12), жалезнымі крэсівам (мал. 88: 5) і сякерай (мал. 88: 6), бронзавымі спражкай ад рэменю (мал. 83: 5) і рамянным наканечнікам (мал. 83: 6). Гэтыя рэчы датуюцца XI – XII стст.

Мацерыковыя ямы 1 – 4 размешчаны ў межах кв. В2, В3, і Б3 (гл. мал. 82). Яма 1 размешчана на мяжы кв. Б3 і В3, каля паўднёвай сценкі раскопу. Яма 2 размешчана ў паўднёва-заходняй частцы кв. В3, яма 3 – у паўднёва-ўсходняй частцы кв. В2, яма 4 – у паўднёва-заходняй частцы кв. В2. Ямы ўтвараюць форму прамавугольніка, адлегласць паміж ямамі па лініі поўдзень – поўнач складае 2,3 м (знешні край), па лініі ўсход – захад – 1,8 м. Магчыма, гэта след ад каркасна-слупавой пабудовы.

Усе ямы маюць круглую форму, дыяметр іх дасягае 0,3 м. Сценкі вертыкальныя, дно плоскае. Глыбіня ям – 0,1 м. Запоўнены цёмна-шэрай зямлёй. Знаходкі выяўлены толькі ў мацерыковай яме № 3 і прадстаўлены двума донцамі керамічных гаршкоў (мал. 95: 1–2).

Яма 5 размешчана ў межах кв. А2 і А3. Выходзіць за межы раскопу ў паўднёвым накірунку. Мае выцягнутую па лініі поўдзень – поўнач форму; шырыня – 0,4 м, даўжыня – 2,8 м. Сценкі паката нахіленыя, дно плоскае. Глыбіня – 0,07 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй. Знаходкі прадстаўлены фрагментамі керамічнага начыння XVII – XVIII стст., пераважна сцэнак гаршкоў. Знойдзены венцы гаршкоў (мал. 95: 3–4), талеркі (мал. 95: 5), накрыўкі (мал. 95: 6), кубачак (мал. 95: 7).

Ямы 6 і 7 размешчаны па трасе ямы 5 на поўнач ад яе ў межах кв. А2. Адлегласць паміж ямамі 5, 6, 7 складае 0,2 м. Ямы 6 і 7 круглыя, дыяметр – 0,4 м. Сценкі паката нахіленыя, дно плоскае. Глыбіня ям – 0,08 м. Запоўнены цёмна-шэрай зямлёй. Знойдзена донца керамічнага начыння з палівай.

Яма 8 размешчана ў межах кв. Г3, В3, Б3. З захаду яма 8 мяжуе з ямай 9, з усходу – склепам кв. А3, Б3. Яма мае выцягнутую форму па лініі захад – усход, шырыня ва ўсходняй частцы складае 0,62 м, у заходняй – 0,4 м. Даўжыня – 4,4 м. Сценкі паката нахіленыя, дно роўнае. Вышыня сцэнак – 0,43 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй з вугалем. Знойдзены сценкі, венцы і донцы гаршкоў XI – XIII стст. (мал. 96).

Яма 9 размешчана ў паўночнай частцы раскопу, на мяжы кв. Г3, Д3. Выходзіць за межы раскопу. Мае форму прамавугольніка, размешчанага па баках

свету (шырыня – 1,6 м, даўжыня ад паўночнай сценкі – 1,2 м), вертыкальныя сценкі, плоскае і роўнае дно. Глыбіня – 0,6 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй з вугалем. Знойдзены сценкі, венцы і донцы гаршкоў XI – XIII стст., у т. л. фрагменты амфар (мал. 97).

Яма 10 размешчана на поўнач ад ямы 8, мае практычна аналагічныя памеры і размяшчэнне. Адлегласць ад ямы 8 складае 0,2 м (усходняя і цэнтральная часткі), з захаду сценкі ям 10 і 8 судакранаюцца. Шырыня ямы ў заходняй частцы – 0,35 м, ва ўсходняй – 0,42 м. Даўжыня – 4,4 м. Сценкі паката нахіленыя, дно плоскае роўнае. Вышыня сценак – 0,11 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй з вугалем. Знойдзены сценкі, венцы і донцы гаршкоў XI – XIII стст. (мал. 98: 1–3).

Яма 11 размешчана ў межах кв. ДЗ (паўднёвы сектар), з поўначы мяжуе з ямай 13. Мае няправільную форму, нагадвае трапецыю. Сценкі вертыкальныя, дно плоскае і роўнае. Вышыня сценак – 0,22 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй з вугалем. Знаходак не выяўлена.

Яма 12 размешчана ў паўночнай частцы раскопу на мяжы кв. ДЗ і ЕЗ (у гэтым месцы раскоп перавышае межы кв. ДЗ на 0,45 м). Выходзіць за межы раскопу ў паўночным накірунку. Яма мае няправільную форму, якая нагадвае трапецыю (шырыня – каля 1 м, даўжыня ад паўночнай сценкі – 0,8 м). Мае паката нахіленыя сценкі, плоскае і роўнае дно. Глыбіня ямы – 0,35 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй. Знаходак не выяўлена.

Яма 13 размешчана ў межах кв. ДЗ і выходзіць у межы кв. ЕЗ, аналагічна яме 12. Мае выцягнутую форму і размешчана ў працяг ямы 8 з адхіленнем каля 10° на поўдзень. Даўжыня – 2 м, шырыня – 0,3 м. З усходу мяжуе з ямай 9. Сценкі ямы вертыкальныя, дно плоскае і роўнае. Глыбіня ямы – 0,6 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй з вугалем. Знаходак не выяўлена.

Яма 14 размешчана пасярэдзіне ямы 9 у межах кв. ГЗ. Мае круглую форму дыяметрам 0,6 м. Сценкі вертыкальныя, дно плоскае і роўнае. Глыбіня ямы – 0,18 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй з вугалем і драўлянымі валокнамі. Знаходак не выяўлена.

Яма 15 – адна з 25 ям, якія ўтвораны драўляным востраколам. Ямы маюць аднолькавыя характарыстыкі, размешчаны ў рад паралельна паўночнай сценцы раскопу і яме 10, на адлегласці каля 0,2 м ад іх, у кв. БЗ–ДЗ. Апісанне прыведзена на прыкладзе ямы 15 у кв. ДЗ. Дыяметр ямы – 0,05 м, сценкі вертыкальныя, дно плоскае, глыбіня – 0,05 м. Запоўнена светла-шэрай зямлёй. Знаходак не выяўлена.

Склеп кв. АЗ і БЗ мае прамавугольную форму, выходзіць за межы раскопу на поўнач і ўсход. Памеры – 1,4 × 2,8 м. Па лініі ўсход – захад даўжыня максімальная. Сценкі вертыкальныя, дно плоскае, уступчатае. Ад заходняй мяжы на адлегласць 1,6 м глыбіня склепа – 0,31 м, далей – 0,71 м. Па лініі поўдзень – поўнач (сумесная сценка кв. АЗ і БЗ) дно паката нахіленае з перападам вышынь, адпаведна, 0,6 і 0,3 м.

Яма пад склеп мае стратую стратыграфію. Ніжняя частка ад мацерыка з усходу ўтворана прапласткай пяску магутнасцю да 0,2 м (мал. 94), з захаду – аналагічная прапластка чорнага вільготнага глеістага суглінку 0,4 м магутнасці. У верхняй частцы падзелена спарэхналай драўлянай адмосткай. З усходу пласт пяску аддзяляецца ад згаданага, але ўжо вышэй размешчанага пласта суглінку прапласткай цёмна-шэрай зямлі з вугалем і валокнамі дрэва магутнасцю 0,08 м (гл. мал. 82). Склеп перакрыты прапласткай вугалю магутнасцю 0,1 м. Знойдзены сценкі, венцы і донцы гаршкоў XI – XIII стст. (мал. 94). Два венцы зроблены на ручным ганчарным крузе, датуюцца XVI – пачаткам XVII стст., таксама як і сценка паліванага начыння. Са склепа паходзіць і начынне індывідуальнай формы – керамічны заварнік XVI ст. (мал. 99).

Мацерык прадстаўлены аднародным сухім і шчыльным суглінкам шэрага колеру. Паверхня мацерыка роўная, за выключэннем моцна папсаванай мацерыковымі ямамі паўночнай часткі раскопу 1 (фота 6).

Археалагічныя знаходкі. Вопіс калекцыі археалагічных знаходак раскопу 1 прадстаўлены 116 пазіцыямі індывідуальных і 2548 пазіцыямі масавых знаходак.

Вырабы з каляровых металаў прадстаўлены серыяй з 5 шт. свінцовых гузікаў для зашпільвання верхняй футравай вопраткі (мал. 83: 11–15), бронзавымі спражкай XI ст.⁸² (мал. 83: 5), наканечнікам рэменю (мал. 83: 6), бразготкай (мал. 83: 7), мініяцюрным пярсцёнкам (мал. 83: 9). Апошняя група вырабаў датуецца XI – XIII стст. Вялікую цікавасць прадстаўляе бронзавая вуглавая накладка на кнігу, якая стратыграфічна датуецца XV – XVI стст. і мае палівы жоўтай і светла-зялёных эмаляў (мал. 83: 1).

Асобнае месца сярод знаходак займаюць свінцовыя пломбы і пячаці (мал. 84: 1–4). Прамых аналогій гэтай групе вырабаў не выяўлена. Адна з пячацей мае дыяметр 1,5 см. З аднаго боку змешчана выява князя ў княжацкім вянцы, з другога – дзве акружнасці, упісаныя адна ў адну, з кропкай пасярэдзіне (мал. 84: 2).

Другая пячаць мае дыяметр 1,7 см, з аднаго боку – выява святога (святой?) (чытаецца німб ці мафорый), з другога – геаметрычная фігура (мал. 84: 1).

Трэцяя пячаць мае дыяметр 2,1 см. З аднаго боку змешчана выява святога (прасочваюцца рысы твару), злева ад выявы – праквітнеўшы крыж (?) і знак «°». З адваротнага боку змешчана выява шасціканцовага крыжа і літары «ХС», вакол крыжа – невыразныя выявы праквітнеўшых крыжоў (мал. 84: 6).

Адна з пломб мае дыяметр 1,5 см. На адным баку прасочваецца выява арабскай вязі (мал. 84: 3). На адной з пломб выявы не праглядаюцца (мал. 84: 4), два вырабы – гэта нарыхтоўкі для пломбы (мал. 84: 5) і пячаці (мал. 84: 7).

З ніжняга стратыграфічнага гарызонту паходзіць калекцыя жалезных вырабаў: нажэй, якія маюць невялікія памеры (даўжыня да 7 см) (мал. 88: 1, 2),

⁸² Спражка рамянная двухчастная характэрна для XI – XII стст., гл. : Старая Ладога. Древняя столица Руси. Каталог выставки. – СПб. : Изд-во Государственного Эрмитажа, 2003. – С. 84.

мініяцюрнай плотніцкай сякеры (мал. 88: 6). Сякера мае вышыню 7 см, шырыню абуха 2,7 см. Тыпалагічна сякера падобна на вузкаязійныя вырабы XI – XII стст. тыпу VIII, паводле А.М. Кірпічнікава⁸³. Аднак у сякеры з Запалоцця шырыня ляза складае каля ½ вышыні, што збліжае яе з сякерамі XI – XII стст. тыпу V, паводле тыпалогіі таго ж аўтара.

Сабрана калекцыя жалезных паясных размеркавальнікаў і спражак XI – XVII стст. (мал. 89), скабяных вырабаў (мал. 90: 2, 6, 7), падкоў (мал. 86), з якіх пераважаюць формы без канцавых шыпоў XV – XVII стст.⁸⁴ (мал. 86: 1–3), і адна – з канцавымі шыпамі, магчыма, XI – XV стст. (мал. 86: 4)⁸⁵. Знойдзены абутковыя падкоўкі XVI – XVII стст. (мал. 87: 1–8), жалезнае крэсіва індывідуальнай формы (мал. 88: 5), аналогій якому не выяўлена.

Вырабы са шкла прадстаўлены калекцыяй пацерак XI – XIII стст. (мал. 84: 8 – 12), донцам шклянніцы XVI–XVII стст. (мал. 27: 2).

Рогавая шахматная фігура ладзі мае мініяцюрныя памеры і датуецца XV–XVII стст. (мал. 84: 13). Аналагічныя гэтай шахматнай фігуры вырабы знойдзены ў Лідзе, Віцебску і Мсціслаўле⁸⁶.

Вырабы з каменю прадстаўлены асялкамі з шыфернага сланцу (мал. 85: 1–3), каменным грузілам з дробназярністага пясчаніку (мал. 85: 4), шыфернымі праселкамі. Сярод праселак адно мае графіці ў выглядзе літар «П», «А», «С», «Ш» (мал. 85: 5).

Унікальнымі знаходкамі з’яўляюцца дзве формы для вырабу паўсферычных адлівак з каляровых металаў (мал. 85: 7–8). Адна з форм з’яўляецца рамесным бракам (мал. 85: 8). Формы знойдзены ў верхнім баластным пласце, іх датаванне XI – XII стст. не выклікае сумненняў. Магчымае прызначэнне адлівак з форм – накладкі на рамяні.

Самымі распаўсюджанымі знаходкамі з’яўляюцца фрагменты керамікі, пераважна гаршкоў. Найбольш старажытная кераміка – ляпная. Знойдзены 2 фрагменты венцаў гаршкоў (мал. 93). Гэтая кераміка загладжана на ганчарным крузе, мае злёгка адагнуты вонкі венчык, керамічнае цеста грубае, з дамешкамі буйной жарствы. Кераміка мае сляды нагару і з’яўляецца кухоннай па прызначэнню.

⁸³ Кирпичников, А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. / А.Н. Кирпичников // Свод археологических источников. – Вып. Е1–36. – М. – Л. : Наука, 1966. – рис. 6.

⁸⁴ Двуреченский, О.В. Средства и приёмы ковки лошадей в Москве и Московской земле (в XIII – XVIII вв) / О.В. Двуреченский // Археология Подмосковья : материалы науч. семинара. – М. : Институт археологии РАН, 2004. – С. 239; Кирпичников, А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А.Н. Кирпичников // Свод археологических источников. – Вып. Е1–36. – Л. : Наука, 1973. – С. 84.

⁸⁵ Двуреченский, О.В. Средства и приёмы ковки лошадей в Москве и Московской земле (в XIII – XVIII вв) / О.В. Двуреченский // Археология Подмосковья : материалы науч. семинара. – М. : Институт археологии РАН, 2004. – С. 239.

⁸⁶ Мядзведзева, В. Шахматы на тэрыторыі Беларусі XI–XVII стст. / В. Мядзведзева // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2004. – № 19. – мал. 4: 1 – 4.

Аналогіі гэтым гаршкам ёсць у Віцебску⁸⁷, сярод ляпной керамікі лесастэпавай зоны Усходняй Еўропы X ст.⁸⁸

Раннеганчарная кераміка прадстаўлена нешматлікімі кавалкамі гаршкоў з прамым венцам (мал. 96: 12; 97: 5).

Наступная група керамікі прадстаўлена венцамі, тыповымі для XI – XIII стст. Сярод іх вылучаецца посуд групы IV па Г.В. Штыхаву (S-падобнае ў профілі венца, якое вызначаецца як спецыфічны полацкі тып) (мал. 96: 1–4, 6–7; 97: 1, 3; 98: 2, 3)⁸⁹. Асноўная форма гаршкоў прадстаўлена адагнутымі вонкі венцамі, тыповымі для XII – XIII стст. (мал. 94: 1; 96: 1–3).

Сярод венцаў гаршкоў групы IV адно прадстаўляе асаблівую цікавасць. Адно з венцаў (мал. 98: 4) мае паліву жоўтага колеру з вонкавай і ўнутранай паверхні. Гэтае венца з’яўляецца прамым доказам існавання мясцовых традыцый апрацоўкі шкла ў XII ст.

Імпартнае начынне прадстаўлена фрагментамі амфар XI ст.: сценкамі, кавалкамі дзяржанняў (мал. 97: 8, 9).

Кераміка XIV – першай паловы XV стст. прадстаўлена нешматлікімі венцамі гаршкоў. Венцы гаршкоў XV – пачатку XVII стст., зробленых на ручным ганчарным крузе, прадстаўлены формамі групы I, тыповай для полацкай керамікі гэтага часу (мал. 95: 9, 10)⁹⁰. Знойдзены формы гаршкоў XVII ст., зробленых на нажным ганчарным крузе (мал. 95: 3, 4)⁹¹.

Керамічнае начынне іншых форм прадстаўлена ножкамі рынак з часткай донцаў і без іх, носікам рукамыя (мал. 98: 5), ручкамі рынак. Гэты посуд стратыграфічна і тыпалагічна датуецца канцом XV – першай паловай XVI стст.

Да гэтай жа храналагічнай групы належаць донца начыння, керамічная лампадка (мал. 100: 1) і керамічная місачка (мал. 100: 2). Апошняя мае на донцы выступ для ўсталявання васковай свечкі. Дакладныя аналогіі гэтай лампадкі былі знойдзены падчас даследавання полацкага езуіцкага калегіума 1581 – 1812 гг. (артэфакты знойдзены А.А. Салаўёвым і захоўваюцца ў Нацыянальным Полацкім гісторыка-культурным музеі-запаведніку). Знойдзена донца начыння з чорнаглянцаванай паверхняй, падобнае па складу керамічнага цеста да начынняў з «каменнай масы». Да групы імарту належыць венца маёлікавай талеркі, падобнай на рэйнскую кераміку XVI – XVII стст.⁹²

⁸⁷ Левко, О.Н. Витебск / О.Н. Левко. – Минск : Беларус. навука, 2010. – рис. 3: 9.

⁸⁸ Древняя Русь. Быт и культура / Науч. ред. Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1997. – рис. 14: 31.

⁸⁹ Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск : «Наука и техника», 1975. – С. 82.

⁹⁰ Дук, Д.У. Полацк XVI–XVIII стст. : нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2007. – С. 103–104.

⁹¹ Там жа.

⁹² Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – мал. 69.

Унікальнае начынне індывідуальнай формы знойдзена ў выглядзе фрагментаў у склепе кв. А5, Б5 (мал. 99). Зроблена рэканструкцыя верхняй часткі начыння, якое функцыянальна з’яўляецца заварнікам. Начынне мае шырокае тулава дыяметрам каля 24 см, керамічны носік з адной часткі тулава і ручку – з другой. На тулаве былі зроблены клеймы ў выглядзе фантастычнай жывёлы з тулавам ільва з паднятай пярэдняй лапай з вялікімі кіпцюрамі, хвостом (мал. 99: 1). Яшчэ адно кляймо захавалася фрагментарна. Верагодна, адлюстроўвае герб (мал. 99: 2). Трэцяе кляймо – стылізаваная разетка. Керамічнае цеста добра вымешанае, мае дробнадысперстныя дамешкі жвіру і ярка-чырвонае адценне. Аналагічны па форме заварнік быў знойдзены на тэрыторыі езуіцкага калегіума падчас рэстаўрацыйных работ і захоўваецца ў НППКМЗ. Ён мае грубае керамічнае цеста з буйнымі кавалкамі жарствы.

Такім чынам, асобнае начынне (лампадка, заварнік) мае прамыя аналогіі з посудам езуіцкага калегіума ранняга перыяду яго існавання (XVI – першая палова XVII стст.).

Кафля прадстаўлена гаршковымі вырабамі і сценавымі пласцінамі. Гаршковая кафля мае квадрыфольнае вусце, дыяметр донца – 10 см. Верагодна, выкарыстоўвалася ў адным пячым наборы з унікальнай па выяве каробкавай кафляй (мал. 92: 1). Апошняя па форме – квадратная пласціна 14,5 × 14,5 см. На кафле адлюстраваны барэльефныя выявы двух маскаронаў, звернутых тварамі адзін да аднаго. Адна выява большая за другую. Яны, верагодна, адлюстроўваюць лікі Дзевы Марыі (справа) і маленькага Ісуса (злева). Захаваўся таксама фрагмент пласціны каробкавай кафлі з геральдычнай (?) выявай (мал. 92: 2). Ад канструкцыі печы захаваўся кавалак пячонной дугі з клеймамі ў выглядзе адбіткаў салярнай выявы (мал. 92: 3). Уся пазначаная група кафлі датуецца канцом XV – першай паловай XVI стст. Кафля з выявай двух маскаронаў знойдзена ў Полацку ўпершыню.

Другая храналагічная група каробкавай кафлі датуецца першай паловай XVII ст. Кафля прадстаўлена гербавымі пласцінамі, пласцінамі са стылізаванымі разеткамі і геаметрычным арнаментом, карнізнай кафляй, кафляй з «дывановым» арнаментом, з арнаментом у выглядзе кветак, з выявай арла ў геральдычнай паставе і кафлі з манаграмай ордэна Езуітаў. Уся група кафлі мае надзейныя аналогіі і была знойдзена ў полацкіх печах на Вялікім і Запалоцкім пасадах⁹³.

Такім чынам, археалагічныя знаходкі прадстаўлены наборамі артэфектаў пераважна XI – XVII стст. З іх вылучаецца шэраг унікальных рэчаў (актавыя пячаці, кафля з выявай маскаронаў, начынне індывідуальных форм). Выявы на кафле сведчаць аб пражыванні ў XVII ст. на даследуемай тэрыторыі вернікаў каталіцкай канфесіі.

⁹³ Дук, Д.У. Полацк XVI–XVIII стст. : нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2007. – мал. 14: 1; 15.

3.2. Археалагічныя раскопкі 2011 г.

У 2011 г. археалагічныя раскопкі на помніку працягваліся. Стратыграфія культурнага пласта раскопу 2 аналагічна стратыграфіі раскопу 1 і прадстаўлена двума выразнымі стратыграфічнымі гарызонтамі.

Асноўны па магутнасці стратыграфічны гарызонт стракаты па структуры і мае магутнасць у сярэднім 1,2 м. Гарызонт быў утвораны падчас існавання вялікай драўлянай пабудовы з керамічнай печчу (гл. мал. 82). Пласт пачынаецца на ўзроўні 0,6 – 0,8 м ад дзённай паверхні і працягваецца да мацерыка. Прадстаўлены чаргаваннем дзвюх прапластак абпаленай гліны чырвонага і крэмавага колеру магутнасцю ў сярэднім 0,15 м (кв. Д4, Г4). Паміж прапласткамі зафіксаваны пласт (0,25 м) шэрай зямлі з керамічным друзам. Пад згаданымі прапласткамі, праз 0,25 м у тых жа квадратах, зафіксавана прапластка вапны з сырой глінай чырвонага колеру. У кв. Г4 гэтая прапластка завяршаецца развалам цэгля (5,5 × 13 × ? см, 6,5 × 13,5 × ? см, 6 × 14 × ? см) і камянёў дыяметрам да 0,25 м. На мяжы кв. В4 і Г4 пласт абпаленай гліны дасягае магутнасці 0,45 м, пад ім – рэшткі абгарэлых драўляных плах (мал. 101). Аналагічная карціна – у кв. Б4.

У кв. Г4 і Д4 размешчаны магутны (0,6 м) пласт перапаленай гліны крэмавага колеру, шчыльнай, утрамбаванай і з вугалем. У кв. Б4 і В4 перадмацерыковы пласт прадстаўлены прапласткамі перапаленай гліны магутнасцю 0,2 м і вугалю магутнасцю 0,1 м.

Такім чынам, асноўны па магутнасці пласт перапаленай гліны кв. Б4 і В4 з адзнакай 165 (ніжняя частка) і кв. Г4 і Д4 з адзнакай 190 (верхняя частка) утварыўся пасля разбурэння печы, зробленай з гаршковай і каробчатай кафлі XV – XVI стст., захаваўся і фрагмент пячоннай дугі (мал. 108: 5). Стратыграфічны гарызонт утварыўся ў выніку існавання драўлянай пабудовы, якая загінула ў агні. Гарызантальная стратыграфія (мал. 101) дае магчымасць прасачыць распаўсюджванне згаданага стратыграфічнага гарызонту па рэштках печы і драўляных канструкцый. У кв. В4 і В5 зафіксаваны кавалкі спаленых драўляных плах. Шырыня плах дасягае 0,38 м, даўжыня – 1,2 м, вышыня – каля 0,1 м. Вакол плах зафіксаваны пласт вугалю магутнасцю 0,1 м.

Рэшткі печы ў верхняй частцы фіксуюцца па прапластцы вугалю, на гарызантальнай стратыграфіі яна мае трапецападобную форму (кв. Г4 і Г5, нівелірныя адзнакі – 184), і лінзы гліны з супескам у кв. В4 і В5. Лінза гліны з супескам мае круглую форму дыяметрам 0,8 м (нівелірныя адзнакі – 184), размечана на мяжы кв. В4 і В5. У ніжняй частцы захаваліся рэшткі асновы печы з гліны чырвонага колеру і супеску (мал. 116). Памеры асновы – 1,8 × 3,17 м (нівелірныя адзнакі: 228 – 237). Размешчана печ у кв. Б4–Г4 і Б5–Г5 даўжэйшым бокам па лініі захад – усход. У цэнтры печы пасярэдзіне зафіксавана лінза вугалю дыяметрам 0,5 м. Па перыметры гліняна-пясчанай асновы зафіксаваны вугаль. Пяць лінз вугалю дыяметрам да 0,2 м размешчаны ўрад ад цэнтральнай лінзы вугалю у кв. В5. Яшчэ дзве – у кв. Б4, адна з іх – у паўднёва-ўсходнім вугле.

Асноўная колькасць знаходак з гэтага стратыграфічнага гарызонту прадстаўлена рэчамі XV – XVII стст. (кавалкі керамічных гаршкоў, жалезныя спражкі (мал. 107: 3–4), касцяныя вырабы (мал. 104: 2–3) і інш. рэчы.

Ніжні стратыграфічны гарызонт магутнасцю 0,25 – 0,3 м прадстаўлены ў мацерыковых ямах і на перадамацерыку кв. Б, В, Г, Д 4–5. Гэта бедны на знаходкі шэры, аднародны і вельмі ўтрамбаваны супесак (нівелірныя адзнакі: 240 – 254 см).

Асноўная катэгорыя знаходак з ніжняга стратыграфічнага пласта – гэта кераміка XI – XII стст. Індывідуальныя знаходкі прадстаўлены бронзавым нацельным крыжыкам з гравіраваным арнамантам (мал. 102: 11), нарыхтоўкай для вытворчасці ювелірных форм (мал. 104: 1), асялком з шыфернага сланца (мал. 103: 5), бранзалетамі са шкла, венцам бронзавай міскі (мал. 102: 5), фрагментам жалезнай заклёпкі (мал. 106: 6). Гэтыя рэчы датуюцца XI – XII стст.

Мацерыковая яма 1 – траншэя ад плахі шырынёй 0,2 м, глыбінёй 0,1 м з паката нахіленымі сценкамі і трапецападобным дном, размешчана ў межах кв. Г4 і Г5 (мал. 101) у накірунку поўдзень – поўнач. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй. З поўдня перакрыта мацерыковай ямай 9а, з поўначы выходзіць за межы раскопу. Знойдзена 11 фрагментаў керамічнага посуду XI–XII стст. (мал. 110: 1–6).

Мацерыковая яма 2 круглай формы дыяметрам 0,25 м. Размешчана ў паўднёва-заходнім вугле кв. В5. Мае вертыкальныя сценкі, роўнае дно. Глыбіня ямы – 0,1 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй. Знаходак не выяўлена.

Мацерыковая яма 3 круглай формы дыяметрам 0,42 м. Размешчана ў цэнтры кв. Г5, каля паўднёвай сценкі, яма крыху мяжуе з квадратам Г4. Мае вертыкальныя сценкі, роўнае дно. Глыбіня ямы – 0,25 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй. Знойдзена 12 фрагментаў керамічнага посуду XIII–XVIII стст. (мал. 110: 7–10).

Мацерыковая яма 4 – траншэя ад плахі шырынёй 0,2 – 0,3 м, глыбінёй 0,2 м з вертыкальна нахіленымі сценкамі і роўным дном, размешчана ў межах кв. Б4 і Б5 у накірунку поўдзень – поўнач. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй. З поўдня перакрыта склепам кв. А4, Б4, з поўначы выходзіць за межы раскопу. Знойдзена 22 фрагменты керамічнага посуду XI–XIII стст. (мал. 111: 1–6) і жалезныя цвікі.

Мацерыковая яма 5 – траншэя ад перакрываючых плах. Асноўная траншэя размешчана ў накірунку поўдзень – поўнач у межах кв. А4 і А5, шырыня – 0,45 м, глыбіня – 0,15 м з вертыкальна нахіленымі сценкамі і роўным дном. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй. З поўдня перакрыта склепам кв. А4, Б4, з поўначы выходзіць за межы раскопу. Другая траншэя размешчана ў накірунку захад – усход у кв. А4 і Б4, перасякаецца з папярэдняй траншэяй у кв. А4. Шырыня – ад 0,2 м (кв. Б4) да 0,25 м (кв. А4). Сценкі паката нахіленыя, дно плоскае. Глыбіня – 0,15 м. Знойдзена 36 фрагментаў керамічнага посуду XI–XIV стст. (мал. 111: 7–12) і жалезныя цвікі.

Мацерыковая яма 6 няправільнай, выцягнута па лініі захад – усход, формы памерамі 0,8 × 0,22 (0,15) м. Размешчана на мяжы кв. Г5 і Д5. Мае паката нахіленыя сценкі, паўкруглае дно. Глыбіня – 0,2 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй. Знойдзена 6 фрагментаў керамічнага посуду XI–XII стст. (мал. 112: 1–2).

Мацерыковая яма 7 трапецападобнай формы, займае ўсю даўжыню кв. Д5 і $\frac{3}{4}$ кв. Д4 (даўжыня поўдзень – поўнач – 2,8 м). Выходзіць за межы раскопу ў заходнім накірунку. Адступае ад заходняй сценкі раскопу на 0,4 м. Мае паката нахіленыя сценкі, роўнае дно. Глыбіня – 0,4 м (мал. 5; 6). Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй. Знойдзена 48 фрагментаў керамічнага посуду XI–XII стст. (мал. 112: 3–7).

Мацерыковая яма 8 круглай формы, дыяметр – 0,25 м. Размешчана ў паўднёва-ўсходнім вугле кв. Г5. Мае вертыкальныя сценкі, выгнутае дно. Глыбіня – 0,12 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй. Знойдзены 2 венцы керамічнага гаршка XI–XII стст. (мал. 112: 8).

Мацерыковая яма 9 з'яўляецца працягам ямы 9 раскопу 1. Адступае ад паўднёвай сценкі кв. Г4 і Д4 на 0,1 м. У раскопе 1 размешчана ў паўночнай частцы, на мяжы кв. Г3, Д3. Яма мае форму прамавугольніка, размешчанага па баках свету (усход – захад – 1,6 м, поўнач – поўдзень – 1,3 м) (мал. 101). Мае вертыкальныя сценкі, плоскае і роўнае дно. Глыбіня ямы 0,6 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй з вугалем. У раскопе 1 знойдзены сценкі, венцы і донцы гаршкоў XI – XIII стст., у т. л. фрагменты амфар. Знаходак у раскопе 2 не выяўлена.

Мацерыковая яма 9а авальнай формы памерамі $3,7 \times 1,6$ м, выцягнута па лініі захад – усход. Размешчана на мяжы кв. В4 і Г4. Мае паката нахіленыя сценкі, няроўнае дно. Глыбіня – да 0,2 м. Запоўнена чырвойнай глінай са светла-шэрай зямлёй. Знойдзены 134 фрагменты керамічнага посуду XI–XII стст. і жалезныя цвікі (мал. 113; 114).

Склеп кв. А4 і Б4 з'яўляецца працягам склепа раскопу 1 (мал. 101). Яма пад склеп мае прамавугольную форму, выходзіць за межы раскопу на ўсход. Памеры $1,4\text{--}2 \times 2,8$ м. Па лініі ўсход – захад даўжыня максімальная. Сценкі вертыкальныя, дно плоскае, уступчатае. Ад заходняй мяжы на адлегласць 1,6 м глыбіня склепа – 0,31 м, далей – 0,71 м. Па лініі поўдзень – поўнач (сумесная сценка кв. А4 і Б4) дно паката нахіленае з перападам вышынь адпаведна 0,6 і 0,3 м.

Яма пад склеп мае стракатую стратыграфію. Ніжняя частка ад мацерыка з усходу ўтворана прапласткай пяску магутнасцю да 0,2 м, з захаду – аналагічная прапластка чорнага вільготнага глеістага суглінку 0,4 м магутнасці. У верхняй частцы падзелена спарэхнелай драўлянай адмосткай. З усходу пласт пяску аддзяляецца ад згаданага, але ўжо вышэйразмешчанага пласта суглінку прапласткай цёмна-шэрай зямлі з вугалем і валокнамі дрэва магутнасцю 0,08 м. Склеп перакрыты прапласткай вугалю магутнасцю 0,1 м. У раскопе 1 былі знойдзены сценкі, венцы і донцы гаршкоў XI – XIII стст. Два венцы зроблены на ручным ганчарным крузе, аднак датуюцца XVI – пачаткам XVII стст., таксама як і сценка паліванага начыння. Са склепа паходзіць і начынне індывідуальнай формы – керамічны заварнік XVI ст. У раскопе 2 у склепе знойдзена 140 фрагментаў керамічнага посуду XII–XV стст. (мал. 115: 1–6).

Мацерыковая яма 12 з'яўляецца працягам ямы 12 раскопу 1 (гл. мал. 101). Адступае ад паўднёвай сценкі кв. Д4 на 0,2 м. Мае няправільную форму, якая

нагадвае трапецыю (каля 1×1 м), паката нахіленыя сценкі, плоскае і роўнае дно. Глыбіня – 0,35 м. Запоўнена цёмна-шэрай зямлёй. Знаходак не выяўлена.

Мацэрык прадстаўлены шэрым аднародным сухім і шчыльным суглінкам. Паверхня мацэрыка роўная, моцна папсаваная мацэрыковымі ямамі.

Такім чынам, у раскопе зафіксаваны рэшткі печы памерам $1,8 \times 3,17$ м. Прастора каля печы была выкладзена драўлянымі плахамі, насупраць вусця (?) з заходняга боку захавалася лінза вугалю з пяском (нівелірныя адзнакі: 180 – 183) (гл. мал. 101). Лінза гліны з супескам размешчана пасярэдзіне печы і мае зверху круглую форму дыяметрам 0,8 м (нівелірная адзнака – 184), унізе дыяметр – 0,5 м, запоўнена вугалем (нівелірная адзнака – 230). Лінзы маркіруюць размяшчэнне дымахода. Ад печы захавалася дуга (мал. 108: 5), аздобленая хвалістым арнаментом. У раскопе 1 знойдзены кавалкі гаршковай і ранняй каробчатай кафлі, што дазваляе вызначыць час бытавання печы ў межах канца XV – першай паловы XVI стст. Аснова печы была выкладзена дошкамі, ад якіх захаваліся сляды вугалю. Вышыня асновы – не менш 0,45 м. У паўднёва-ўсходнім вугле захавалася лінза вугалю ад спаленага слупа дыяметрам 0,2 м, яшчэ 6 лінз ад спаленых слупоў захаваліся ў цэнтральнай частцы асновы печы. Іх упарадкаванае размяшчэнне сведчыць аб пэўнай функцыянальнай прыналежнасці (мал. 116).

Археалагічныя знаходкі. Вопіс калекцыі археалагічных знаходак з раскопу 2 прадстаўлены 52 пазіцыямі індывідуальных і 1620 – масавых знаходак.

Вырабы з каляровых металаў прадстаўлены бронзавай лыжачкай для прычасця (мал. 102: 1), пярсцёнкам (мал. 102: 2), фрагментам латуннай спражкі (мал. 102: 4), тарцавой накладкай на нож XVI–XVII стст. (мал. 102: 3), венцам патэльні ці міскі (мал. 102: 5), свінцовым гузікам для зашпільвання верхняй футравай вопраткі (мал. 102: 7), свінцовым вырабам з прадрапанымі літарамі «Н» і «S» (мал. 102: 8), а таксама свінцовымі вырабамі невядомага прызначэння (мал. 102: 9–10).

З ніжняга стратыграфічнага гарызонту паходзіць жалезны нож, які мае невялікія памеры (даўжыня ляза 6,5 см) (мал. 107: 2).

Сабрана калекцыя жалезных паясных размеркавальнікаў і спражак XI–XVII стст. (мал. 107: 3, 4), скабяных вырабаў (мал. 106: 1, 2), прылад працы (шыла)⁹⁴ (мал. 107: 5). Адзінкавымі вырабамі прадстаўлены жалезны крук (мал. 106: 4), ключ ад замка (мал. 106: 5). Ключ і скаба (мал. 106: 1) належаць да набораў нутраных замкоў, якія па наўгародскай храналагічнай шкале бытавалі з XII па XIV стст.⁹⁵ У пласце XVI ст. знойдзена масіўнае цэльнаметалічнае зубіла (мал. 105).

Пры зачыстцы мацэрыка знойдзены бронзавы нацельны крыжык з гравіраваным арнаментом (мал. 102: 11). Крыж раўнабаковы, чатырохканечны, з

⁹⁴ Колчин, Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б.А. Колчин // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. : Изд-во АН СССР. – 1959. – № 65. – рис. 50: 5.

⁹⁵ Колчин, Б.А. Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М. : Наука, 1982. – С. 162.

пашыранымі лопасцямі з трохчастковымі заостранымі канцамі. Па афармленню лопасцей мае аналогію з крыжом, які датуецца XI–XII стст., аднак месца знаходкі якога невядома⁹⁶. Стратыграфічнае датаванне крыжа з Полацка – XI ст. (знойдзены пры зачыстцы мацерыка).

Вырабы са шкла прадстаўлены двума кавалкамі бронзалетаў XII – першай паловы XIII стст.

Да групы касцяных вырабаў належыць дзяржанне чаранковага нажа, арнаментаванае насечкамі (мал. 104: 1). Унікальнай з’яўляецца фігура шашкі XV – XVI стст. (датаванне па стратыграфіі) (мал. 104: 2). Шашка з канцэнтрычнымі кругамі без адтуліны мае дыяметр 5 см, таўшчыню 1 см. Зроблена з рога высакароднага аленья. Гэта самая вялікая па памерах шашка сярод усіх, выяўленых на тэрыторыі Беларусі⁹⁷. Аналагічная па форме шашка была знойдзена ў Полацку Г.В. Штыхавым ў пластах пачатку XIII ст.⁹⁸

Вырабы з каменю прадстаўлены асялкамі з шыфернага сланцу (мал. 103: 1–3, 5), асялком з белага пясчаніку (мал. 103: 4).

Унікальнай знаходкай з’яўляецца нарыхтоўка для вытворчасці ювелірных форм з белага пясчаніку (мал. 104: 1). Выраб паходзіць з ніжняга стратыграфічнага гарызонту і датуецца XI–XIII стст. Гэты выраб трэба разглядаць у кантэксце знаходак з раскопу 1 – двух форм для вырабу паўсферычных адлівак з каляровых металаў. У раскопе 1 формы былі знойдзены ў верхнім баластным пласце, іх датаванне XI – XII стст. не выклікае сумненняў.

Самымі распаўсюджанымі знаходкамі з’яўляюцца фрагменты керамікі, пераважна гаршкоў. Найбольш старажытная кераміка – раннеганчарная, з буйнымі дамешкамі жарствы і грубай апрацоўкай паверхні з мацерыковых ям (мал. 110: 10; 112: 8; 113: 1; 114: 8). Кераміка мае сляды нагару і з’яўляецца кухоннай па прызначэнні.

Наступная група керамікі прадстаўлена венцамі, тыповымі для XI – XIII стст. Сярод іх вылучаецца посуд групы IV па Г.В. Штыхаву (S-падобнае ў профілі венца, якое вызначаецца як спецыфічны полацкі тып) (мал. 110: 4; 111: 4, 7; 114: 3)⁹⁹. Асноўная форма гаршкоў прадстаўлена адагнутымі вонкі венцамі, тыповымі для XII – XIII стст. (мал. 111: 1–3, 5; 113: 2, 3; 114: 7; 115: 4).

Кераміка XIV – першай паловы XV стст. прадстаўлена нешматлікімі венцамі гаршкоў.

⁹⁶ Кутасов, С.Н. Нателные кресты, крестовключённые и крестовидные подвески X – XV вв. / С.Н. Кутасов, А.Б. Селезнёв. – М. : Группа Искатели, 2010. – С. 76.

⁹⁷ Мядзведзева, В.У. Культура сярэдневяковага насельніцтва Полацка (на аснове касцярэзнай вытворчасці) / В.У. Мядзведзева // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Вып. 21. – 2011. – С. 227.

⁹⁸ Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск : «Наука и техника», 1975. – С. 192.

⁹⁹ Там жа. – С. 82.

Венцы гаршкоў XV – пачатку XVII стст., зробленых на ручным ганчарным крузе, прадстаўлены формамі групы I, тыповай для полацкай керамікі гэтага часу (мал. 110: 7, 10)¹⁰⁰.

Керамічнае начынне іншых форм прадстаўлена рукамыем (мал. 109: 1), які стратыграфічна і тыпалагічна датуецца канцом XV – першай паловай XVI стст.

Да храналагічнай групы XVI – XVII стст. належаць: фрагмент імартнага начыння з каменнай масы (мал. 108: 1), беллагліняная люлька (мал. 108: 2), ½ мурмельшпіля (мал. 108: 3). Рэдкай знаходкай прадстаўлена ½ керамічнай формачкі для вырабу люлек (мал. 108: 4).

З шэрагу фрагментаў была сабрана частка дугі ад печы, аздобленая хвалістым арнамантам (мал. 108: 5). Дуга належала печы, зробленай з гаршковай і раннекаробкавай кафлі канца XV – першай паловы XVI стст.

Такім чынам, археалагічныя знаходкі прадстаўлены наборымі артэфактаў XI – XVII стст. З іх вылучаецца шэраг унікальных рэчаў (нацельны крыж, нарыхтоўка ювелірнай формы, касцяная шашка).

Гістарычная інтэрпрэтацыя матэрыялу. У раскопе 2 даследавана частка пабудовы з захаванай асновай печы з гаршковай і сценавай кафлі канца XV – першай паловы XVI стст. Пабудова загінула ў агні ў першай палове ці сярэдзіне XVI ст. Ад комплексу пабудовы захаваліся драўляныя згарэлыя плахі падлогі.

Пабудова была размешчана ў паўночнай частцы раскопу і перакрывала больш старажытныя комплексы, якія сведчаць аб існаванні забудовы XI – XIII стст. Сляды яе захаваліся ў выглядзе мацерыковых ям і траншэй. Пачатак засялення даследуемай тэрыторыі магчыма ўпэўнена звязваць з пачаткам XI ст., нават з мяжой X – XI стст. па знаходкам раннеганчарных гаршкоў і некаторым індыўідуальным знаходам (нацельны крыжык).

У сукупансці з данымі раскопу 1 магчыма адзначыць, што даследаваныя рэшткі жылых комплексаў XI – XVI стст. былі размешчаны ўздоўж вул. Краснова, якая праходзіць па трасе старажытнай вул. Вялікай, вядомай на Запалоцкім пасадзе з XVII ст.¹⁰¹ Знаходкі XI – XIII стст. сведчаць пра гандлёва-рамесны характар заняткаў жыхароў дадзенай часткі Запалоцкага пасада (свінцовыя таварныя пломбы, ліцейныя формы, кавалкі амфар і інш.). У гэты час на тэрыторыі пасада сяліліся і прадстаўнікі сацыяльных эліт (актавыя пячаці). Знаходкі XV – XVI стст. раскопаў 1 і 2, сярод якіх вылучаюцца імартнае керамічнае начынне са sklepaў, дэталі кніжнай вокладкі, шахматная фігурка з рогу і шашка, кафля з познегатычнымі выявамі на біблейскі матыў, сведчаць аб прыналежнасці іх уладальнікаў да круга людзей, арыентаваных на цэнтральнаеўрапейскія культурныя

¹⁰⁰ Дук Д.У. Полацк XVI–XVIII стст. : нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2007. – С. 103–104.

¹⁰¹ Дук Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – С. 178.

традыцыі. Асобнае начынне (лампадка, заварнік) мае прамыя аналогіі з посудам езуіцкага калегіума ранняга перыяду яго існавання (XVI – першая палова XVII стст.).

Прывілеем 1498 г. вялікага князя Аляксандра бернардзінцам дазвалялася жыць у Полацку на вызначаным участку горада. Прывілей рэгламентаваў месца будаўніцтва і характар забудовы: «*erigenda ac pro monasterio, domibus, certis residenciis, habitationibus, ortis, officinis, ceteris commoditatibus construendis et constituendis aream, locum atque solum, qui est sub castro nostro in Poloczko secus fluvium Polotha, incipiendo a fluvio Polotha circa latus pontis et tenendo circumferencialiter iuxta viam sive stratam, que ducit de castro versus ecclesiam S. Spiritus*» («узвесці адпаведна манастыр, з заселенымі адміністрацыйнымі і жылымі дамамі, майстэрнямі з усімі патрэбамі, збудаванымі і ўсталяванымі ў адпаведнасці з мясцовасцю, якая размешчана пад Замкам нашым у Полацку, на беразе р. Палаты, пачынаючы з берага ад маста і працягваючы па акружнасці ў бок гасцінца ці машчонай вуліцы, што вядзе ад Замка да царквы св. Духа»)¹⁰².

У сукупнасці з вынікамі папярэдняга археалагічнага вывучэння і даных пісьмовых крыніц магчыма вызначыць, што ў раскоп трапіла частка жылога корпуса бернардзінскага кляштару 1498 – 1563 гг. (рэшткі печы і драўляных канструкцый сярэдняга стратыграфічнага гарызонту).

Археалагічныя матэрыялы дазваляюць вызначыць час засялення ўсходняй часткі Запалоцкага пасаду на мяжы X і XI стст. Пра гэта сведчаць знаходкі загладжанага на ганчарным крузе ляпнога посуду, раннеганчарная кераміка, пацеркі і іншыя рэчы. Наяўнасць свінцовых пломб і актавых пячацей, ювелірных форм XI–XII стст. сведчыць аб пражыванні на дадзенай тэрыторыі гандлёва-рамеснага насельніцтва і прадстаўнікоў прывіліяваных саслоўяў.

3.3. «Новае» Запалоцце: археалагічныя адкрыцці 2004–2012 гг.

3.3.1. Пачатак даследаванняў: 2004, 2006 гг.

Археалагічным атрадам Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта ў 2004 г. была адкрыта заходняя частка Запалоцкага пасада старажытнага Полацка плошчай 21 га.

У параўнанні з Вялікім пасадам і Верхнім замкам, Запалоцкі пасад быў археалагічна вывучаны адносна слаба – пераважна ў межах сучаснай грамадзянскай забудовы.

У 1986 г. на 60 м ад паўночна-заходняй ускраіны Запалоцця С.В. Тарасавым быў закладзены шурф, у якім быў культурны пласт 0,8 – 1,0 м «з высокай насычанасцю матэрыяламі часоў Полацкай зямлі і амаль поўнай адсутнасцю больш позніх матэрыялаў»¹⁰³. Ва ўрочышчы Капанка, за 500 – 600 м на паўночны

¹⁰² Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej. – T. 1 (1387 – 1507). – Wydali ks. Jan Fijałek i Władysław Semkowicz – Kraków : Nakładem Polskiej Akademii umiędności, 1948. – S. 538.

¹⁰³ Тарасаў С.В. Полацк IX–XVII стст. : гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – С. 28.

заход ад Запалоцкага пасада, С.В. Тарасаў лакалізаваў рэшткі паселішча на пляцоўцы памерамі 100 × 200 м. Культурны пласт урочышча складаў 0,2 – 0,4 м, былі выяўлены матэрыялы XI–XII стст. Даследчык прыйшоў да высновы аб наяўнасці тут паселішча-спадарожніка (сельскагаспадарчага прадмесця горада), часткова пашкоджанага кар’ерам¹⁰⁴.

Сапраўды, кар’ерам у 1972 г. была знішчана частка пасялення, але пераадакладзены культурны пласт часткова ці нават цалкам захаваўся. Яго перамясцілі на поўдзень ад кар’ера бульдозерам, пасля чаго ўтварыўся штучны пагорак вышынёй 2,5 – 3 м, на месцы якога намі быў закладзены шурф 4 (мал. 117). Магутнасць перамешанага культурнага пласта тут складала 2,5 м (усяго – 3 м), пласт утрымліваў матэрыялы X–XVIII стст. з перавагай рэчаў часоў Полацкай зямлі. Па сведчанню мясцовых жыхароў, гэты культурны пласт паходзіў з высокага пагорка (мясцовая назва – «Гара»), які быў цалкам разабраны для патрэбаў будаўніцтва мікрараёна Полацка па вул. Марыненка¹⁰⁵.

Не выключана, што «Гара» з магутным культурным пластом магла адыгрываць ролю ўмацаванага фарпоста на заходняй ускраіне старажытнага Полацка. Захаванасць культурнага пласта прадстаўляе патэнцыяльную магчымасць археалагічнага вызначэння храналогіі і асартыменту рэчаў, сацыяльнага статусу і заняткаў насельніцтва.

Археалагічныя раскопкі і разведка 2004 г. паказалі, што паселішча, адкрытае С.В. Тарасавым у 1987 г., з’яўлялася паўночна-заходняй ускраінай старажытнага Запалоцкага пасада. Сам Запалоцкі пасад у X–XII стст. быў удвая большы за сучасны (сёння заходняя мяжа Запалоцця з прыватнай забудовай праходзіць па вул. Гастэла). Старажытнае Запалоцце размяшчалася на правым беразе Дзвіны ад вусця Палаты да т. зв. урочышча Копанка, г. зн. на 600 м на заход ад вул. Гастэла. Пасад уключаў ў сябе частку закінутага кар’ера разам з «паселішчам», адкрытым раней (гл. мал. 117).

Помнік, на якім праводзіліся раскопкі, размешчаны на высокім правым беразе Дзвіны і ўяўляе сабой роўную пляцоўку, памерамі прыкладна 600 × 350 м, засеяную кармавымі травамі. Пляцоўка мае роўную паверхню, па якой, на адлегласці 50 – 100 м да Дзвіны, выкапаны роў. У заходняй частцы траншэя злучана з прыродным ровам, а праз гэты роў – з Дзвіной (гл. мал. 117). Візуальна культурны пласт не фіксуецца, паколькі тут ён прадстаўлены аднародным светлашэрым зярністым супескам жаўтаватага адцення. З захаду натуральнымі межамі пляцоўкі з’яўляецца прыродны глыбокі роў, з усходу – плотная забудова сучаснага Запалоцця; з поўначы мяжа няпэўная, была вызначана толькі шляхам правядзення шурфоўкі.

¹⁰⁴ Там жа. – С. 94.

¹⁰⁵ Гэтыя звесткі мы атрымалі ад пенсіянера Баравіка Вікенція Ігнацьевіча, які жыў у Запалоцці з 1959 г. і ў 1972 г. працаваў на кар’еры экскаватаршчыкам.

З мэтай высвятлення плошчы распаўсюджвання і інтэнсіўнасці культурнага пласта з матэрыяламі часоў Полацкай зямлі намі было закладзена 8 шурфоў, агульнай плошчай 14 м² (гл. мал. 117). Шурфы 1–3 размешчаны прыкладна па адной лініі паралельна Дзвіне, на адлегласці каля 30 м ад яе. Адлегласць паміж шурфам 1 і шурфам 3 – каля 500 м. Шурф 3 размешчаны каля першага рова. Адлегласць паміж першым і другім ровам – 150 м. На пляцоўцы паміж двума ровамі быў закладзены раскоп 1 і шурф 4. На захад ад другога рова характар мясцовасці мяняецца, яна становіцца пагоркавай, культурны пласт адсутнічае.

Шурф 1 размешчаны каля агарода заходняй часткі Запалоцця па вул. Гастэла, на адлегласці 18 м ад паўднёва-заходняга слупа агароджы і 32,5 м ад паўночна-заходняга слупа. Памеры шурфа 1 – 1,5 × 1,5 м. Магутнасць культурнага пласта складае 1,2 м, пласт складаецца з трох гарызонтаў. Верхні пласт прадстаўлены зярністым аднародным супескам жоўтага колеру. Магутнасць пласта – 0,2 – 0,3 м. Знаходкі адсутнічалі. Другі – асноўны – гэта шэры ці бліжэй да цёмна-шэрага камкаваты пласт з лінзамі вугалю, чырвонай гліны і камянямі магутнасцю каля 0,8 м, ніжні – зярністы перадмацерыковы пласт жоўтага ці светла-карычневага колеру магутнасцю 0,2 м, перакрыты вугальнай прапласткай 0,15 м. Мацярык – аднародны жоўты супесак, паверхня роўная.

У сярэднім стратыграфічным пласце знойдзена кераміка, пераважна венцы і сценкі гаршкоў XI–XII стст. і 4 цвікі. На мяжы першага і другога стратыграфічных пластоў знойдзены 3 фрагменты паліванай керамікі XVIII–XIX стст. У ніжнім стратыграфічным пласце знаходкі адсутнічалі.

Шурф 2 размешчаны на адлегласці 207 м на захад ад паўднёва-заходняга слупа агароджы агарода па вул. Гастэла і 29 м ад абрыва берагавой лініі Дзвіны (гл. мал. 117). Шурф 2 меў памеры 1,5 × 1,5 м. Магутнасць культурнага пласта складае 1,1 м, пласт складаецца з трох гарызонтаў. Верхні пласт прадстаўлены зярністым аднародным супескам жоўтага колеру. Пласт вельмі бедны на знаходкі: знойдзены адзінкавыя венцы і сценкі гаршкоў, аналагічныя кераміцы сярэдняга стратыграфічнага пласта. Магутнасць верхняга пласта – 0,35 – 0,4 м. Другі – асноўны – шэры ці бліжэй да цёмна-шэрага камкаваты пласт з лінзамі вугалю, чырвонай гліны і камянямі магутнасцю каля 0,5 – 0,6 м. Ніжні – камкаваты перадмацерыковы пласт жоўтага ці светла-карычневага колеру магутнасцю 0,2 м, перакрыты вугальнай прапласткай 0,05 м. Невялічкая прапластка жоўта-карычневай супесі перад мацерыком утрымлівала лінзы вуголля (1–2 см). Мацярык – жоўта-карычневы суглінак, сухі, плотны. Паверхня мацерыка роўная з шэрымі плямкамі (1–2 см).

У шурфе знойдзены шматлікія донцы і сценкі гаршкоў з S-падобным профілем венца XI–XII стст., фрагмент накрыўкі. Знаходкі паходзяць з сярэдняга стратыграфічнага гарызонту.

Шурф 3 размешчаны на адлегласці 75 м на ўсход ад рова № 2 і 29 м ад абрыва берагавой лініі Дзвіны (гл. мал. 117). Шурф 3 меў памеры 1,5 × 1 м, заха-

ваў аналагічную папярэднім шурфам стратыграфію. Магутнасць культурнага пласта складае 1,2 м, мае трохчастковую структуру. Верхні пласт прадстаўлены супескам жоўтага колеру. Як і ў папярэдніх шурфах, пласт вельмі бедны на знаходкі: знойдзены адзінаковыя венцы і сценкі гаршкоў, аналагічныя кераміцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонту. Магутнасць верхняга пласта – 0,35 – 0,4 м. Другі – асноўны – шэры ці бліжэй да цёмна-шэрага камкаваты пласт з лінзамі вугалю і камянямі магутнасцю каля 0,4 – 0,5 м, ніжні – камкаваты перадацерыковы пласт жоўтага ці светла-карычневага колеру магутнасцю да 0,2 м. Ва ўсходняй частцы шурфа 3 ўскрыта мацерыковая яма, напоўненая чырвоным камкаватым суглінкам. Яма займае ўсю ўсходнюю палову шурфа і выходзіць за яго межы. Глыбіня ямы – да 0,4 м, плошча – каля 0,6 м²: яна пачыналася адразу ад другога стратыграфічнага гарызонту і заглыблялася ў мацерык на 0,2 м. Яма мае роўны край, размешчаны ў накірунку поўдзень – поўнач. Мацерык – жоўты пясок са жвірам, пад якім залягае плотная чырвоная гліна.

У шурфе знойдзены шматлікія венцы, донцы і сценкі гаршкоў з S-падобным профілем венца XI–XII стст. Знаходкі паходзяць з сярэдняга стратыграфічнага гарызонту і мацерыковай ямы. Так, у яме былі знойдзены 39 сценак гаршкоў і 18 венцаў гаршкоў S-падобнага профілю, аналагічныя кераміцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонту.

Шурфы 1–3 паказалі, што на рознай адлегласці ад заходняй мяжы сучаснага Запалоцця характар культурнага пласта аднолькавы. Яго магутнасць у сярэднім 0,8 – 1 м, месцамі – да 1,4 м. Пласт складаецца з трох стратыграфічных гарызонтаў. Верхні гарызонт – бедны на знаходкі, моцна пашкоджаны ворывам пласт супеску глыбінёй да 0,3 м. Сярэдні стратыграфічны гарызонт мае магутнасць каля 0,3 – 0,4 м, культурны пласт шэры ці бліжэй да цёмна-шэрага, камкаваты, з лінзамі вугалю, вапны і камянямі, ніжні – зярністы перадацерыковы пласт жоўтага ці светла-карычневага колеру магутнасцю 0,2 – 0,3 м.

Мацерык – жоўта-карычневый суглінак, сухі, плотны ці жоўты пясок са жвірам. Паверхня мацерыка роўная.

Шурф 4 быў закладзены на месцы пагорка, на адлегласці 47,2 м на поўнач ад заходняга кута раскопу 1 і 41,8 м на поўнач ад усходняга кута раскопу (гл. мал. 117). Пагорак вышынёй каля 3 м размешчаны паміж ровам 1 і 2 на адлегласці каля 50 м ад абрыва берагавой лініі. Пагорак падоўжанай паралельна Дзвіне формы шырынёй каля 20 м, па форме нагадвае абарончы вал, што пачаткова разглядалася намі як магчымае прызначэнне насыпу. Шурф меў памеры 2 × 2 м.

Магутнасць культурнага пласта складала 3,05 м. Верхні пласт шурфа 4 на глыбіню 2,45 м пераадкладзены і ўтварыўся ў выніку будаўнічай дзейнасці (знішчэння пад кар’ер пагорка, што некалі знаходзіўся на паўночна-заходняй ускраіне даследуемай пляцоўкі). Пласт прадстаўляе сабой чаргаванне цёмна-шэрых суглінкавых моцна ўтрамбаваных пластоў зямлі таўшчынёй 0,2 – 0,4 м і камкаватых пластоў жвіру, супесі жоўтага і суглінку чырвонага колеру. Усё гэта

перамешана з камянямі рознага дыяметру – ад зусім маленькіх да 0,1 – 0,2 м у папярэчніку. Пласт паходзіў з верхняй часткі разабранай гары. Ён не падыходзіў для будаўнічых патрэб і быў перамешчаны разам з часткай мацерыковых адкладанняў.

Знаходкі з гэтага культурнага пласта прадстаўляюць вялікую цікавасць, паколькі могуць сведчыць пра час існавання паселішча на месцы знішчанага пасялення. У цэлым, верхні пласт шурфа 4 бедны на знаходкі. Тут былі знойдзены фрагмент бранзалета чорнага колеру, дарэчы, адзіны за ўвесь час даследавання культурнага пласта ў шурфах 1–8 і раскопе 1, жалезны ключ XII–XIV стст., 18 фрагментаў паліванага начыння XVII–XIX стст., венцы (3 шт.) і сценкі гаршкоў XI–XII стст. і венцы (5 шт.) XVI–XVIII стст.

На глыбіні 2,45 м залягае культурны пласт, стратыграфія якога ідэнтычная таму, што выяўлены ў шурфах 1–3 і раскопе 1, толькі магутнасць яго не перавышала 0,6 м. Узровень залягання некранутага культурнага пласта ў шурфе 4 аналагічны ўзроўню залягання пласта ў раскопе. Верхняя, практычна сцерыльная прапластка магутнасцю да 0,2 м, перакрывае цёмна-шэры культурны пласт магутнасцю ад 0,25 да 0,35 м. У сярэднім стратыграфічным пласце знойдзены тры S-падобнага профілю венцы X–XII стст. і адна сценка гаршка.

Ніжні стратыграфічны пласт – перадмацерыковы – мае магутнасць 0,15 – 0,2 м. Знаходкі адсутнічалі. Мацярык шурфа 4 – вільготны супесак са жвірам шэраватага адцення. Паверхня мацерыка роўная.

Шурфы 5–6 размешчаны па адной лініі паралельна Дзвіне. Адлегласць да Дзвіны – каля 350 м. Шурфы 7–8 – каля яе ўсходніх межаў (гл. мал. 117). Стратыграфія і структура культурнага пласта аналагічная шурфам 1–3, толькі магутнасць яго меншая – 0,6 м.

Шурф 5 меў памеры 1 × 1 м. Магутнасць культурнага пласта – 0,65 м. Стратыграфія аналагічная шурфам 1–3. Верхні пласт – светла-шэры супесак са жвірам на глыбіню ворыва 0,3 м. Сярэдні стратыграфічны гарызонт мае магутнасць каля 0,3 м, шэры ці бліжэй да цёмна-шэрага, камкаваты, аднародны, з лінзамі вугалю, вапны і камянямі, ніжні – зярністы, перадмацерыковы пласт жоўтага ці светла-карычневага колеру магутнасцю 0,2 м. Мацярык – жоўты супесак са жвірам. Паверхня мацерыка роўная, з шэрымі плямкамі. У сярэднім стратыграфічным пласце знойдзены фрагменты керамікі X–XII стст. і аплаўлены шкляны выраб невядомага прызначэння.

Шурф 6 меў памеры 1 × 1 м. Магутнасць культурнага пласта – 0,6 м. Стратыграфія цалкам аналагічная шурфу 5, за выключэннем ніжэйшага стратыграфічнага пласта, – яго магутнасць не перавышае 0,1 м. У сярэднім стратыграфічным пласце знойдзены фрагменты керамікі X–XII стст. Знаходкі ў верхнім і ніжнім стратыграфічным пласце, як і ў шурфе 5, адсутнічалі.

Шурф 7 меў памеры 1 × 1 м. Магутнасць культурнага пласта – 0,85 м. Стратыграфія цалкам аналагічная шурфам 5–6 за двума выключэннямі. Сярэдні стратыграфічны гарызонт шурфа 7 большай магутнасці – да 0,5 м, прасочваецца

пактычна да мацерыка, магутнасць ніжняй стратыграфічнай прапласткі не перавышае 0,08 м. Мацерык – жоўты супесак са жвірам. У сярэднім стратыграфічным пласце знойдзены фрагменты керамікі X–XII стст., цвік. Знаходкі з верхняга і ніжняга стратыграфічнага пласта, як і ў шурфах 5–7, адсутнічалі.

Шурф 8 меў памеры 1 × 1 м. Магутнасць культурнага пласта – да 0,7 м. Стратыграфія аналагічная шурфам 5–7. Верхні пласт – светла-шэры супесак са жвірам на глыбіню ворыва 0,3 м. Сярэдні стратыграфічны гарызонт – ад 0,3 да 0,4 м, пласт шэры ці бліжэй да цёмна-шэрага, камкаваты, аднародны, з лінзамі вугалю, вапны і камянямі. Ніжні – ад 0,05 да 0,1 м – зярністы перадамацерыковы пласт жоўтага ці светла-карычневага колеру магутнасцю 0,2 м. У сярэднім стратыграфічным пласце знойдзена шыфернае праселка, фрагмент бронзавай фібулы (дужка) з гранёным стрыжнем і фрагменты гаршкоў X–XII стст.

Такім чынам, восем шурфоў і раскоп 1 (140 м²) склалі 154 м² раскапанай плошчы¹⁰⁶. Раскоп 2 (168 м²) зроблены ў 2006 г. у працяг раскопу 1, такім чынам, сумарна ўскрытая ў 2004 і 2006 гг. плошча склала 322 м² (гл. мал. 117).

Культурны пласт раскопаў 1–2 і шурфоў мае магутнасць 0,8 – 1,6 м. Выразна вылучаюцца тры стратыграфічныя гарызонты, з якіх найбольшую колькасць знаходак утрымлівае сярэдні стратыграфічны гарызонт.

Верхні стратыграфічны гарызонт – вельмі бедны на знаходкі пласт зярністага аднароднага супеску жоўтага ці светла-карычневага колеру з невялічкімі каменьчыкамі круглай ці авальнай формы, кавалачкамі чырвонай гліны. Размешчаны на большай частцы раскопу, адразу пад дзірваном. Сярэдняя магутнасць пласта – 0,3 м.

У верхнім стратыграфічным пласце разам з керамікай XI–XII стст. знойдзены фрагменты гаршкоў і місак XVII–XIX стст. Гаршкі XVII ст. зроблены на нажным ганчарным крузе і вылучаюцца добрай якасцю апрацоўкі паверхні. Індывідуальныя знаходкі прадстаўлены накладнымі тронкамі з жалезнымі клёпкамі на складовае дзяржанне нажа (мал. 128: 6), металічнай шпорай (мал. 122: 10), кавалкам бронзавага дроту (мал. 119: 10). Шпора належыць да групы IV па класіфікацыі Ю.М. Бохана, адпаведны тып шпор быў сфарміраваны ў XV ст. і бытаваў на працягу першай паловы XVI ст.¹⁰⁷ Важнай знаходкай з’яўляецца білоная манета – драйпэлькер Георга Вільгельма (1619–1640), герцагства Прусія (эмісія 1619 г.). Манета мае адтуліну для нашэння на вяровачцы, і, верагодна, мела хаджэнне ў складзе караляў.

Асноўная частка знойдзеных у раскопах рэчаў адшукана ў невялікім па магутнасці стратыграфічна аднародным пласце зямлі сярэдняга стратыграфічнага гарызонту і непасрэдна на мацерыку. Сярэдні стратыграфічны гарызонт

¹⁰⁶ Дук, Д. Палата, Запалоцце, Полацк – пачатак сярэдневяковага горада / Д. Дук // Беларускі гістарычны часопіс. – 2007. – № 3. – С. 33–36.

¹⁰⁷ Бохан, Ю. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. / Ю. Бохан. – Мінск : Экаперспектыва, 2002. – С. 226.

распаўсюджаны на ўсёй плошчы раскопаў і мае мінімальную магутнасць 0,18 – 0,2 м, максімальную – да 0,6 м, у сярэднім – 0,3 – 0,4 м. Пласт камкаваты, суглінкавы і дастаткова аднародны па структуры, мае цёмна-шэры з карычневатым адценнем колер. У пласце трапляюцца лінзы вугалю, кавалкі вапны, лінзы чырвонай спечанай гліны і пяску, перапаленыя камяні, у сярэднім 5–6 шт. на квадрат 2 × 2 м. У пласце даследаваны рэшткі вогнішчаў і развалы печай-каменак.

Ніжні стратыграфічны гарызонт – гэта перадацерыковы суглінкавы светлы з жаўтаватым адценнем ці бліжэй да карычневага пласт з шэрымі плямкамі і кавалачкамі вуголля. Структура пласта мае адрозненні: у паўднёвай і ўсходняй частцы раскопаў 1–2 пласт зярністы, прадстаўлены жвірам з нешматлікімі дамешкамі арганікі, на большай частцы раскопу – карычневатага колеру, камкаваты, суглінкавы з рудымі плямамі пяску са жвірам (фота 7 – 10). У гэтым пласце былі зафіксаваны сляды драўляных абарончых умацаванняў, якія цягнуліся ўздоўж Дзвіны на адлегласці больш 20 м ад схілу надпоймавай тэрасы (фота 7 – 10). Магутнасць пласта – 0,15 – 0,3 м.

Ніжні стратыграфічны пласт бедны на знаходкі. Сярод іх – фрагменты гаршкоў, па форме аналагічныя большасці гаршкоў з мацерыковых ям. Індывідуальныя знаходкі прадстаўлены крэсівам (мал. 125: 3), рыбалоўным кручком (мал. 125: 6), рабачым наканечнікам стралы (мал. 123: 7), шылам (мал. 124: 4), жалезнай скабой (мал. 124: 7), жалезнай абоймай з клёпкамі (мал. 118: 13) і жалезнай накладкай невядомага прызначэння (мал. 126: 2).

Археалагічныя знаходкі. Храналогія знаходак дазваляе больш дакладна вызначыць час засялення і працягласць існавання заходняй часткі пасада. Паколькі керамічны матэрыял і індывідуальныя знаходкі з сярэдняга і ніжняга стратыграфічнага гарызонту ўтвараюць адну храналагічную групу, іх правамоцна разгледзець разам.

На малюнку 118 прадстаўлена калекцыя рэчаў, якія могуць сведчыць пра пачатак засялення заходняй часткі пасада. Калекцыя найбольш ранніх артэфактаў налічвае каля 20 металічных і шкляных рэчаў. Усе рэчы знойдзены ў сярэднім стратыграфічным гарызонце, за выключэннем зашпількі (мал. 118: 12) і жалезнай абоймы з клёпкамі (мал. 118: 13), якія знойдзены ў мацерыковых ямах.

Так, два жалезныя калачападобныя крэсівы з язычком (мал. 118: 1; 125: 3) маюць аналагі з крэсівамі з курганных пахаванняў X–XI стст., а таксама знойдзенымі ў культурных напластаваннях гарадоў Беларусі другой паловы XI–XII стст.¹⁰⁸ Адно крэсіва (мал. 125: 3) знойдзена ў ніжнім стратыграфічным гарызонце.

¹⁰⁸ Макушников, О. Между Гнездовом и Киевом : моховский археологический комплекс X–XI вв. на юго-востоке Беларуси / О. Макушников // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2006. – № 22. – С. 132; Загорюльский, Э.М. Возникновение Минска / Э.М. Загорюльский. – Минск : Издательство БГУ им В.И. Ленина, 1982. – С. 248; Заяц, Ю.А. Заславль в эпоху феодализма / Ю.А. Заяц. – Минск : Навука і тэхніка, 1995. – С. 60.

Ключ да навяснога замка тыпу А (мал. 118: 3) па наўгародскай класіфікацыі Б.А. Колчына датуецца X – сярэдзінай XIII стст.¹⁰⁹

Жалезная зашпілька з кольцам і шарападобнай галоўкай (мал. 118: 12) знойдзена ў мацерыковай яме. Зашпілька мае даўжыню 12 см, дыяметр галоўкі – 4,5 см. Такія зашпількі выкарыстоўваліся ў Ноўгарадзе з X ст. да сярэдзіны XII ст.¹¹⁰ Паводле тыпалогіі Л.А. Голубевай, гэтая зашпілька належыць да II групы. Такія вырабы знойдзены ў пахаваннях смаленскіх крывічоў канца XI–XII стст. Верагодна, яны выкарыстоўваліся для зашпільвання верхняга адзення (плашча) і размяшчаліся звычайна на правым плячы¹¹¹.

Палова літога бронзавага бранзалета з зааморфнымі канцамі ў выглядзе стылізаваных змяіных галоў (мал. 118: 10). Такія бранзалеты шырока вядомы срод балцкіх старажытнасцей X–XIII стст.¹¹² Аналагічны бранзалет раней быў знойдзены і ў Полацку¹¹³.

Дзежкападобная пацерка празрыстага светла-жоўтага колеру (мал. 118: 2) мае дыяметр 0,7 см, знойдзена ў мацерыковай яме. Дзежкападобныя пацеркі ў раннесярэднявечных гарадах датуюцца XI–XIII стст.¹¹⁴, у Полацку іх максімум прыходзіцца на XI – пачатак XII стст.¹¹⁵

Гліняная праселка мае дыяметр каля 2,8 см, дыяметр адтуліны – каля 1 см (мал. 118: 4). Аснова праселкі плоская, верхняя частка з кілевідным выступам. Гліняныя праселкі ў гарадах Беларусі бытавалі да сярэдзіны XI ст., пасля чаго іх выцясняюць імпартаваныя оўручскія праселкі з шыфернага сланца¹¹⁶.

Кілевідны жалезны наканечнік стралы з пашырэннем у ніжняй палове даўжыні пярэ (мал. 118: 5) не мае прамых аналагаў. Гэты наканечнік выдатна захаваўся. Яго вышыня – 8,4 см, шырыня пярэ – 1,4 см, даўжыня чаранка – 3,4 см.

¹⁰⁹ Колчин, Б.А. Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М. : Наука, 1982. – рис. 3.

¹¹⁰ Покровская, Л.В. Новгородские одежные булавки (X–XIII вв.) / Л.В. Покровская // Историческая археология : традиции и перспективы. – М. : Памятники исторической мысли, 1998. – С. 176; Седова, М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М.В. Седова. – М. : Наука, 1981. – С. 77.

¹¹¹ Голубева, Л.А. Назначение железных игл с кольцами / Л.А. Голубева // Советская археология. – 1971. – № 4. – С. 121.

¹¹² Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 3. – С. 26; Вайцяховіч, А. Тры ўзроўні інгумацыі ў курганах Полацкай зямлі (на прыкладзе курганнага могільніка Звязда) / А. Вайцяховіч // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2005. – № 20. – С. 156; Семянчук, Г.М. Раннесярэднявечныя грунтовыя могільнікі Дрысвяты-Пашавічы / Г.М. Семянчук // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2002. – № 17. – С. 192.

¹¹³ Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст. : гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – С. 150.

¹¹⁴ Бубенько, Т.С. Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV в.) / Т.С. Бубенько. – Витебск : Издательство УО «ВГУ им П.М. Машерова», 2004. – С. 93.

¹¹⁵ Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст. : гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – С. 33.

¹¹⁶ Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 3. – С. 422.

Наканечнік стралы мае далікатна апрацаваную паверхню, шасцігранны ў сячэнні чаранок. Наканечнікі стрэл падобнага тыпу характэрны для X–XI стст.¹¹⁷

Круглы свінцовы выраб з прадрапанай выявай знака ў выглядзе літары «IX» мае вонкавы дыяметр 2,4 см, дыяметр адтуліны – 0,7 см (мал. 118: 9). Другі выраб не ўтрымлівае выяў, мае дыяметр 1,8 см, адтуліна – 0,5 см (мал. 119: 7). Падобныя вырабы знойдзены ў культурных напластаваннях Ноўгарада з X па XIV стст.¹¹⁸ і маглі выкарыстоўвацца як гузікі для грубага верхняга футранага адзення.

Бронзавая сякерка-падвеска мае вышыню 4,5 см, верхняя частка – вушка – абламана, шырыня ляза сякеркі складае 3,3 см (мал. 118: 7). Такія сякеркі выкарыстоўваліся як прывескі і знойдзены ў Ноўгарадзе ў пластах X–XII стст.¹¹⁹ Гэтыя сякеркі паўтаралі форму шырокалезійных сякер, арэал іх выкарыстання ахопліваў практычна ўвесь усходнееўрапейскі рэгіён¹²⁰.

Фрагмент падковападобнай фібулы (мал. 118: 8) мае аналаг з фібулай, знойдзенай у Полацку на Ніжнім замку ў пласце X–XI стст.¹²¹

Адзначым знаходку жалезнай абоймы (?) з клёпкамі, знойдзенай у мацерыковай яме № 10 (мал. 118: 13). Прызначэнне выраба не высветлена.

Да калекцыі найбольш старажытных рэчаў, відаць, трэба аднесці ўнікальны артэфакт – замочак мініяцюрных памераў (вышыня 3,5 см), зроблены з жалеза і медзі (мал. 118: 11). Замочак не з’яўляўся функцыянальнай рэччу, паколькі адтуліна пад замок у ім адсутнічае, пласціны корпуса і дужка трывала спаяны меддзю, а сам замок мае форму лунніцы. Аналагаў вырабу намі не знойдзена.

Да калекцыі ранніх вырабаў можна аднесці таксама два нажа, спінка якіх мае ўступ пры пераходзе да чаранка, а лязо знаходзіцца з чаранком у адной плоскасці (мал. 121: 11, 14). Адзін нож мае даўжыню 10 см (мал. 121: 14), другі нож захаваўся фрагментарна (адламаны кавалак чаранка) (мал. 121: 11). Такія нажы знойдзены на тэрыторыі Беларускага Панямоння (курганны могільнік XI–XII стст. каля вёскі Корастава)¹²². У Віцебску яны знойдзены разам з ляпной керамікай у мацерыковых ямах і на мацерыку, датуюцца другой паловай IX–X стст.¹²³ Ча-

¹¹⁷ Медведев, А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) XIII–XIV вв. / А.Ф. Медведев // Свод археологических источников. Е1–36. – М., 1966. – С. 63, табл. 13: 30.

¹¹⁸ Седова, М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М.В. Седова. – М. : Наука, 1981. – С. 157–158.

¹¹⁹ Колчин, Б.А. Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М. : Наука, 1982. – С. 164.

¹²⁰ Даркевич, В.П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве / В.П. Даркевич // Советская археология. – 1961. – № 4. – С. 92–94.

¹²¹ Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст. : гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – мал. 48.

¹²² Гуревич, Ф.Д. Древности Белорусского Понеманья / Ф.Д. Гуревич. – М. : Наука, 1962. – рис. 96: 3.

¹²³ Бубенько, Т.С. Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV в.) / Т.С. Бубенько. – Витебск : Издательство УО «ВГУ им П.М. Машерова», 2004. – С. 65.

ранкі такіх нажэй, як правіла, трохвугольныя ў сячэнні, хаця сустракаюцца нажы і з прамавугольным у сячэнні чаранком.

Такім чынам, пазначаны комплекс рэчаў сведчыць пра засяленне даследаванай часткі Запалоцкага пасада ў XI ст., аднак не выключае магчымасць пачатку асваення гэтай тэрыторыі на мяжы X–XI стст.

Асноўная колькасць вырабаў мае шырокі храналагічны дыяпазон бытавання (XI–XIII стст.). Ювелірныя вырабы складаюць асобную групу сярод усёй колькасці індывідуальных знаходак.

Срэбныя пярсцёнак зроблены з сямі пераплеценых драцін, сабраных на разамкнутых канцах у адзін гладкі дрот (мал. 119: 2). Бронзавыя і срэбныя аналагі гэтага пярсцёнка знойдзены ў курганных пахаваннях XI–XII стст. Беларускага Падзвіння, Падняпроўя і Панямоння¹²⁴.

Фрагмент бронзавага бранзалета (мал. 120: 5) у выглядзе стылізаванай выявы змяінай галавы добра вядомы сярод балцкіх старажытнасцей. Другі бранзалет захаваўся напалову і мае заостраны край, арнамент імітуе пляценне, хаця стрыжань цэльналіты, захаваўся надвычай добрая (мал. 120: 6).

Індывідуальнай формай вылучаецца бронзавая падвеска ў выглядзе раўнаканцовага крыжа (мал. 120: 4). Блізкія па форме падвескі выкарыстоўваліся насельніцтвам Аршанскага Падняпроўя ў X–XII стст.¹²⁵

Знойдзены дзве бронзавыя бразготкі неарнаментаваныя, з крыжападобнай проразцю (мал. 120: 2–3), такія бразготкі ў Полацку былі знойдзены ў пластах XII ст. Мініяцюрны гузік з бронзы, відаць, датуецца гэтым жа часам (мал. 120: 1). Фрагмент арнаментаванай дзвюма гарызантальнымі лініямі бронзавай бразготкі з адной проразцю (мал. 119: 8) падобны на вырабы, якія бытавалі ў Ноўгарадзе з сярэдзіны XI ст. па сярэдзіну XIV ст.¹²⁶

Бронзавае кольца (мал. 119: 5) мае пяцігранны ў сячэнні стрыжань, края разамкнутыя, дыяметр кольца – 1,8 см. Прызначэнне не высветлена.

Пэўная частка рэчаў з каляровых металаў, верагодна, была зроблена на месцы, пра што сведчаць два фрагменты керамічных тыгляў для плаўкі металаў (мал. 129: 4, 6), а таксама злітачак бронзы авальнай формы з двума насечкамі, якія, верагодна, пазначалі вагу (мал. 120: 16). Гэты выраб з’яўляўся сыравінным запасам ювеліра. Да рэшткаў ювелірнай вытворчасці можна аднесці таксама бронзавыя пласцінкі-абрэзкі і дрот (мал. 120: 7, 8, 15), злітачак олава кулепадоб-

¹²⁴ Там жа. – С. 109, рис. 98: 12; Заяц, Ю.А. Анусинские курганы / Ю.А. Заяц // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 1996. – С. 44; Вайцяховіч, А. Тры ўзроўні інгумацыі ў курганах Полацкай зямлі (на прыкладзе курганага могільніка Звезда) / А. Вайцяховіч // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2005. – № 20. – С. 156.

¹²⁵ Левко, О.Н. Средневековые административно-территориальные центры северо-восточной Беларуси : формирование и развитие / О.Н. Левко. – Минск : Беларуская навука, 2004. – рис. 25: 4.

¹²⁶ Седова, М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М.В. Седова. – М. : Наука, 1981. – рис. 8.

най формы (мал. 119: 6), а таксама рэдкую знаходку – бронзавы ювелірны пінцэт (мал. 120: 9). Аналагічны па форме пінцэт быў знойдзены С.В. Тарасавым на старажытным полацкім паселішчы і датуецца X–XI стст.¹²⁷

З калекцыі бронзавых вырабаў прэзентатыўнасцю вылучаюцца 2 пярсцёнкі, рубчаты (мал. 119: 4) і з авальным шчытком (мал. 119: 3). Аналагічны рубчаты пярсцёнак быў знойдзены ў пахаванні могільніка Зябкі-Доўгае і датуецца XI–XII стст.¹²⁸ У пахаванні знойдзены і маленькія гузікі-бразготкі, аналагічныя запалоцкім (мал. 120: 1). Такія ж гузікі былі знойдзены падчас археалагічнага даследавання Браслава і датуецца XI ст.¹²⁹ Пярсцёнкі з авальным шчытком знойдзены ў Ноўгарадзе ў пластах канца XII – сярэдзіны XV стст.¹³⁰, у Полацку пярсцёнак з выявай пяціканцовай зоркі на авальным шчытку быў знойдзены ў пласце XII ст.¹³¹ Адзначым, што на пярсцёнку з Запалоцця таксама захаваліся зацёртыя сляды выявы на шчытку, характар іх візуальна не вызначаны.

Рэдкай знаходкай з’яўляецца свінцовая пломба з выявай святога (аверс) і расквітнеўшага крыжа (рэверс) (мал. 119: 1). Пломба мае памеры 1,1 × 1,3 см. Знойдзена ў сярэднім стратыграфічным гарызонце.

Медная пласцінка прамавугольнай формы памерамі 1,9 × 4,7 см мае адтуліны па краю (ад трох да чатырох на доўгай грані) (мал. 119: 9). Такія пласцінкі, відаць, выкарыстоўваліся як рамонтная акоўка на драўляны посуд. Яны прызначаліся для закраплення патрэсканай сценкі начыння дротам праз адтуліны ў пласцінцы. Для прыкладу варта прывесці пласціны, знойдзеныя на драўляным посудзе з кургана № 10 каля в. Пагошча (Опсаўскі раён Віцебскай вобласці), які датуецца канцом X – пачаткам XI стст.¹³²

Фрагмент бронзавай накладкі быў знойдзены ў верхнім пласце зямлі, таму яго датаванне няпэўнае (мал. 119: 11). Гэты выраб мог пачаткова выкарыстоўвацца для аздаблення скарбовых і іншых скрынь, пасля чаго з’яўляцца рамонтнай акоўкай драўлянага посуду.

Вялікую цікавасць уяўляюць артэфакты, якія з’яўляюцца пад’ёмным матэрыялам. Яны знойдзены кразнаўцам С.Л. Міхейкам і навуковым супрацоўні-

¹²⁷ Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст. : гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – мал. 48; Фонды Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка, квф-3-1185/9.

¹²⁸ Дучыц, Л. Курганны могільнік Зябкі-Доўгае / Л. Дучыц // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2001. – № 16. – С 113.

¹²⁹ Семянчук, Г.М. Браслаў / Г.М. Семянчук // Археалогія і нумізматыка Беларусі : энцыкл. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 96.

¹³⁰ Седова, М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М.В. Седова. – М. : Наука, 1981. – С. 135.

¹³¹ Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск : «Наука и техника», 1975. – С. 67.

¹³² Плавінскі, М. Аб адной катэгорыі пахавальнага посуду ў курганах канца I – пачатку II тыс. н. э. на захадзе Полацкай зямлі / М. Плавінскі, А. Плавінскі // *Acta archaeologica Albaruthenica*. – 2007. – Vol. I. – С. 136, мал. 3.

кам НПГКМЗ С.Я. Глазырыным у Запалоцці, у межах даследуемай тэрыторыі на беразе Дзвіны. Гэта серыя маленькіх бронзавых арнаментаваных ключыкаў ад куфэркаў (мал. 120: 10–14), касцяны трымальнік струны (мал. 128: 1), бронзавая завушніца са шкляной устаўкай, ужо згаданыя пярсцёнак з авальным шчыткам (знойдзены на паверхні культурнага пласта каля дарогі Запалоцце – Чарнешчына за 150 м на поўнач ад раскопаў 1–2) і бронзавая сякерка-падвеска.

Бронзавыя ключыкі ад ларцоў знойдзены ў колькасці 5 экзэмпляраў, з іх 3 – цэлыя, астатнія прадстаўлены фрагментарна. Ключыкі знойдзены на тэрыторыі Запалоцця, два з іх – на правым беразе Заходняй Дзвіны. Усе цэлыя ключыкі маюць багатую арнаментцыю і, нягледзячы на мініяцюрныя памеры, з’яўляюцца функцыянальнымі рэчамі.

Ключык № 1 мае двухбаковую выяву жывёлы і наступныя памеры: агульная даўжыня складае 3 см, дыяметр дзяржання – 1 см, дыяметр утулкі – 0,25 см (мал. 120: 12). Ключык № 2 з аднабаковай выявай чатырохпалёсткавай кветкі на дзяржанняі мае даўжыню 2,6 см, дыяметр дзяржання – 1 см і дыяметр утулкі – 0,25 см (мал. 120: 10). Ключык № 3 аздоблены аднабаковай выявай фантастычнай жывёлы, яго памеры і прапорцыі аналагічныя ключыку № 1, за адным выключэннем: ён мае больш шырокую «бародку» – 0,4 см, тады як у папярэдніх ключыкаў яна роўная 0,25 см (мал. 120: 11). Фрагменты верхніх частак ключыкаў № 4 і № 5 (мал. 120: 13–14) ніякіх істотных адрозненняў ад вышэй згаданых вырабаў не ўтрымліваюць, магчыма, яны з’яўляліся нарыхтоўкамі, аб чым сведчыць грубая апрацоўка паверхні (вынік няўдалай адліўкі?) і адсутнасць дэкарацыі.

Усе полацкія ключыкі знойдзены ў недатаваных пластах. Традыцыйна ў дэкоры ключыкаў выкарыстоўвалася міфалагічная тэматыка – гэтак званае геральдычнае супрацьстаянне. Вельмі падобная, а фактычна аналагічная выява фантастычнай жывёлы сустракаецца на замочных накладках з Ізборска і Пскова¹³³, якія датуюцца XIII ст.

Жалезныя вырабы прадстаўлены шырокім спектрам знаходак. Сярод іх вылучаюцца прадметы побыту, рамесныя інструменты, мілітарныя рэчы. Знойдзена два жалезных лучніка ў выглядзе выгнутага стрыжня з раз’ёмам пад лучыну (мал. 123: 3–4).

Рамесныя інструменты і прылады працы прадстаўлены долатам (мал. 124: 2), чаканам для апрацоўкі каляровых металаў (мал. 124: 3), шылам (мал. 124: 4), дзвюма іголках для шыцця (мал. 124: 5–6), кавалкам ляза касы-гарбушы (мал. 126: 1), нажамі (мал. 121).

Долата мае выгляд жалезнага стрыжня прамавугольнага сячэння з заостранай рабочай плоскасцю (даўжыня – 8,7 см, сячэнне стрыжня пасярэдзіне – 0,5 × 0,4 см) (мал. 124: 2). Чакан трохвугольнай формы, сячэнне прамавугольнае памерам каля тарца 1,4 × 0,3 см, вышыня стрыжня – 6,5 см (мал. 124: 3). Іголка мае даўжыню 6 см, круглае вушка на сплюсчанай галоўцы, стрыжань круглы ў сячэнні

¹³³ Из археологической коллекции Псковского музея. – М., 1994. – Фонд 11.

(мал. 124: 5). Другая іголка захавалася фрагментарна (мал. 124: 6). Ад касы-гарбушы захаваўся абламаны край ляза. Яго шырыня – 3 см, таўшчыня спінкі – 0,3 см, край захаваўся на даўжыню 6,2 см (мал. 126: 1).

Калекцыя нажэй налічвае 5 цэлых і 10 фрагментаваных вырабаў. Усе нажы чаранковыя даўжынёй ад 6 да 9,5 см (цэлыя экзэмпляры). Нажы з Запалоцця не вылучаюцца вялікімі памерамі (максімальная даўжыня цэлых экзэмпляраў не перавышала 10,5 см), што можа з’яўляцца своеасаблівасцю калекцыі.

Нажы, у якіх лязо пераходзіць у чаранок амаль без уступа, найбольш архаічныя (мал. 121: 11, 14). Другая частка – нажы з лязом, якое пашыраецца каля чаранка, а спінка мае ўступ (мал. 121: 12–13). Поўны аналаг нажу з Запалоцця (мал. 121: 12) знойдзены каля вёскі Новыя Валосавічы Лепельскага раёна ў кургане канца X–XI стст.¹³⁴ Аналагічны па форме нож знойдзены і на тэрыторыі Беларускага Панямоння ў курганах X–XI стст.¹³⁵, розніца іх толькі памеры: даўжыня нажа з Запалоцця – каля 10,5 см, з Панямоння – каля 13,5 см. Нож, у якога чаранок знаходзіцца пад вуглом к лязу (мал. 121: 13), знойдзены на гарадзішчы Новы Болецк X–XII стст.¹³⁶

Рыбалоўны кручок прызначаўся для актыўнай лоўлі рыбы падчас вужэння (мал. 125: 6). Кручок не мае бародкі, вышыня выраба складае 3,9 см, даўжыня цаўя – 2 см. Аналагічныя вырабы датуюцца XI–XIV стст., аднак іх максімальнае распаўсюджванне прыходзіцца на канец XII – пачатак XIII стст.¹³⁷

Цвікі з Запалоцця маюць квадратны ў сячэнні стрыжань з плоскімі шляпкамі прамавугольнай ці няправільнай формы. Даўжыня цвікоў – ад 2,8 да 7 см (мал. 122: 1–9). Некаторыя рэдкія формы цвікоў маюць трохвугольную ў разрэзе шляпку ці загнуты ў выглядзе літары «Г» стрыжань (мал. 122: 8, 9).

У сярэднім стратыграфічным гарызонце знойдзены, паясны кручок (мал. 127: 4), жалезная дужка ад невялікага начыння (мал. 127: 5) жалезны пярсцёнак з разамкнутымі канцамі дыяметрам 2 см (мал. 125: 1), спражка для рамяня авальнай формы (мал. 125: 5), дзяржанне ключа (мал. 123: 1). Аналагічныя жалезныя пярсцёнкі былі знойдзены падчас археалагічнага даследавання гарадзішча каля вёскі Гарадзішча Мінскага раёна, верхні пласт якога датуецца IX – першай паловай XI стст.¹³⁸

¹³⁴ Вайцяховіч, А. Тры ўзроўні інгумацыі ў курганах Полацкай зямлі (на прыкладзе курганага могільніка Звязда) / А. Вайцяховіч // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2005. – № 20. – С. 94, мал. 7: 3.

¹³⁵ Гуревич, Ф.Д. Древности Белорусского Понёманья / Ф.Д. Гуревич. – М. : Наука, 1962. – рис. 90: 1.

¹³⁶ Ляўко, В.М., Новы Болецк / В.М. Ляўко, В.І. Шадыра // Археалогія і нумізматыка Беларусі : энцыкл. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 465.

¹³⁷ Ляшкевич, Э. Рыболовство в средневековом Гродно (по материалам раскопок Старого замка) / Э. Ляшкевич // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2004. – № 19. – рис. 1: 6–9.

¹³⁸ Штыхаў, Г.В. Гарадзішча / Г.В. Штыхаў // Археалогія і нумізматыка Беларусі : энцыкл. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 157.

Скабяныя вырабы прадстаўлены фрагментавана (мал. 124: 7, 9; 126: 4–6; 11: 2). Захаваўся прабой вышынёй 7 см з прамавугольным у сячэнні стрыжнем памерам каля $0,5 \times 0,3$ см (мал. 124: 1), металічная накладка (мал. 124: 8; 126: 2).

Вельмі рэдкай з’яўляецца знаходка пласцінкі даспеха (мал. 123: 6). Па вуснаму вызначэнню М.А. Плавінскага, аналагічныя пласцінкі датуюцца дастаткова шырока ў межах XI–XIII стст. Пласцінка прамавугольнай формы, мае памеры $3 \times 7,1$ см. Таўшчыня – каля 1 мм. Кальчуга сплечена з 10 кольцаў дыяметрам 1 см, усяго захавалася 7 звенняў, чаргаванне кольцаў у парадку 2-1-1-2-2-1-1 (мал. 123: 5).

Адзначым знаходку двух лёзаў сякер (мал. 118: 6; 127: 3).

Пірамідальны раббічнага сячэння наканечнік стралы (мал. 123: 7) мае даўжыню 6,5 см, пярэ раббічнае ў сячэнні, шырынёй 0,8 см, вышыня пярэ – 4,2 см. Паводле А.Ф. Мядзведзева, стрэлы падобнага тыпу былі ў абарачэнні толькі ў XII ст.¹³⁹

Ключ ад нутранага замка (мал. 123: 2) па наўгародскай класіфікацыі Б.А. Колчына бытаваў з XII ст. па сярэдзіну XIV ст.¹⁴⁰ Падобны па форме ключ быў знойдзены ў Полацку ў пласце XIII ст.¹⁴¹

Асобнай групай прадстаўлены вырабы з жалеза, прызначэнне якіх не высветлена (мал. 125: 2, 7; 127: 1). Гэтыя вырабы маглі з’яўляцца часткамі складовых прылад працы. Адкрытым застаецца пытанне пра прызначэнне венца (?) жалезнага начыння (мал. 126: 3) і паловы жалезнага грузіка (мал. 126: 8).

Знойдзены далікатна апрацаваныя шкляная і сердалікавая пацеркі (мал. 129: 2–3). Падобныя шарападобныя празрыстыя пацеркі з жаўтаватага празрыстага шкла (мал. 129: 2) паходзяць з культурных напластаванняў XII–XIII стст.¹⁴² Сердалікавыя біпірамідальныя пацеркі шырока вядомы ў курганных пахаваннях радзімічаў стадыі А, якая датуецца другой паловай X – пачаткам XI стст.¹⁴³ У Ноўгарадзе такія пацеркі датуюцца шырока ў межах XII–XIII стст.¹⁴⁴

¹³⁹ Медведев, А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) XIII–XIV вв. / А.Ф. Медведев // Свод археологических источников. Е1–36. – М., 1966. – с. 85, табл. 21: 40.

¹⁴⁰ Колчин, Б.А. Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М. : Наука, 1982. – С. 162.

¹⁴¹ Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск : «Наука и техника», 1975. – рис. 31: 17.

¹⁴² Бубенько, Т.С. Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV в.) / Т.С. Бубенько. – Витебск : Издательство УО «ВГУ им П.М. Машерова», 2004. – С. 91; Загорульский Э.М. Возникновение Минска / Э.М. Загорульский. – Минск : Издательство БГУ им В.И. Ленина, 1982. – С. 234; Колчин, Б.А. Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М. : Наука, 1982. – С. 169.

¹⁴³ Богомольников, В.В. Радимичи (по материалам курганов X–XII вв.) / В.В. Богомольников. – Гомель, 2004. – С. 68, рис. 9: 67.

¹⁴⁴ Колчин, Б.А. Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М. : Наука, 1982. – С. 170.

Праселкі з шыфернага сланца знойдзены ў колькасці 12 шт., максімум іх бытавання ў Полацку і Віцебску вызначаецца XI–XIII стст.¹⁴⁵ Усе каменныя праселкі зроблены са сланца ружовага ці крэмавага колеру, маюць дыяметр у сярэднім 1,5–1,7 см, вышыню – да 1,5 см (мал. 128: 7).

Касцяное дзяржанне на чаранковы нож знодзена ў сярэднім стратыграфічным гарызонце (мал. 128: 4). Тут жа знойдзены асялок у выглядзе пласцінкі таўшчынай 3 мм для заточкі іголак, зроблены з шыфернага сланца (мал. 128: 5), і фрагмент трохвугольнага па форме крамянёвага выраба, даўжыня граняў якога складае 2,4 см, максімальная таўшчыня – 0,5 см (мал. 128: 3). Асялок з дробназярністага шэрага гранітнага каменю мае прамавугольную форму з закругленымі краямі, памеры выраба – 2,5 × 3,7 × 1,8 см (мал. 128: 2).

Касцяное дзяржанне для струны з’яўляецца пад’ёмным матэрыялам (мал. 128: 1). Дзяржанне мае вышыню 3 см і прызначалася для струннага музычнага інструмента.

Керамічныя вырабы прадстаўлены пераважна фрагментамі гаршкоў, зробленых на ручным ганчарным крузе. Ляпны посуд адсутнічаў. У сярэднім стратыграфічным пласце знойдзены адзін цэлы гаршочак (т. зв. амфарка кіеўскага тыпу) (мал. 131: 1) і адзін без венца (мал. 130: 3). Абодва з’яўляюцца прысадзістымі па форме вырабамі, з дамешкамі жарствы ў керамічным цесце. Вышыня цэлага гаршка складае 9 см, дыяметр венца – 7 см, донца – 6 см. На сценках захаваліся плямы абвары. Венца гаршка прамое (вышыня каля 2 см), крыху адхіленае вонкі, край венца заостраны з раўчуком пад накрыўку. Венца багата арнаментавана: па краю зроблены насечкі з нахілам у правы бок, ніжэй размешчаны хвалісты арнамент з нахілам у левы бок, ніжэй зноў рад насечак, але з нахілам у левы бок, і ніжэй зноў паўтараецца хвалісты арнамент. Гаршок мае вушкі-петлі для падвешвання на вярэвочцы, петлі прымацаваны да плечыка гаршка. Донца гаршка злёгка ўвагнутае і мае выразныя сляды спіральна-кальцавага фармавання.

Другі гаршок мае дыяметр донца 5,2 см, захаваная вышыня – 5,5 см, максімальнае пашырэнне тулава – 8,3 см (мал. 130: 3). Гаршок пазбаўлены арнаментацыі, на ім адсутнічаюць плямы абвары.

Пераважная большасць гаршкоў з сярэдняга стратыграфічнага гарызонту мае выразны S-падобны профіль венца, як правіла, з раўчуком пад накрыўку (мал. 130–131). Кераміка з ніжняга стратыграфічнага гарызонту (перадмацерыка і мацерыковых ям) аналагічная кераміцы сярэдняга гарызонту. Усе гаршкі зроблены на ручным ганчарным крузе, маюць дамешкі жарствы і пяску ў керамічным цесце, нярэдка цеста даволі грубае з-за прысутнасці вялікай колькасці буйной (1–3 мм) жарствы. Паверхня гаршкоў няроўная, гузаватая. Арнаментцыя на гар-

¹⁴⁵ Бубенько, Т.С. Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV в.) / Т.С. Бубенько. – Витебск : Издательство УО «ВГУ им П.М. Машерова», 2004. – С. 111; Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск : «Наука и техника», 1975. – С. 97.

шках сустракаецца рэдка, пераважна гэта хваля па плечуку і краю венца (мал. 133: 8), чаргаванне хвалі з насечкамі і лінейным арнамантам (мал. 133: 2), некалькі хваляў (мал. 133: 1), зрэдку хвалі па ўнутранаму краю венца (мал. 133: 5). Аднак звычайны арнамент – гэта рэдкія гарызантальныя лініі па вонкавым (зрэдку – унутраным) баку венца (мал. 133: 3–4).

На малюнку 133 прадстаўлены венцы і донца гаршкоў, знойдзеных у развале апечка сярэдняга стратыграфічнага гарызонту. Падобная кераміка з’яўляецца спецыфічным полацкім тыпам IV, які, паводле Г.В. Штыхава, бытаваў у Полацку з XI ст., але найбольшае распаўсюджанне атрымаў у XII – першай трэці XIII стст., пасля чаго хутка знік¹⁴⁶. Сярод гэтых гаршкоў вылучаецца венец з манжэтай (мал. 133: 7), тыповае для XI ст.¹⁴⁷ Адзінкавымі фрагментамі прадстаўлены белагліняныя гаршкі, якіх вылучае добрая якасць абпалу, роўныя сценкі і дробназярністыя аташчальныя дамешкі ў керамічным цесце; такія гаршкі сустракаліся ў Полацку ў пластах XII ст.¹⁴⁸

Донцы гаршкоў маюць борцік па краю, які выступае на 1–3 мм (мал. 132: 9–10, 14; 133: 6). Некаторыя донцы маюць клеймы ў выглядзе круга (мал. 130: 4), крыжа ў крузе (мал. 130: 2), паралельных ліній (мал. 130: 8), насечак з унутранага боку (мал. 130: 7).

З посуду, акрамя гаршкоў, знойдзены кавалак донца друшляка (мал. 129: 5), верхняя частка накрыўкі (мал. 130: 1). З культурнага пласта Запалоцця паходзіць таксама кавалак керамічнага грузіка ад сеці. Грузік мае дзежкападобную форму, даўжынёй 3,2 см, дыяметрам 2,8 см (дыяметр адтуліны – 1,4 см) (мал. 129: 7). Выраб мае арнамент у выглядзе трох насечак.

Амфары знойдзены ў колькасці 9 фрагментаў сценак, адзін з іх – фрагмент плечыка з ручкай (мал. 131: 2). Амфары – гэта надзейнае сведчанне паўднёвага імпарту. Сценкі амфар аздоблены лінейным арнамантам у выглядзе дробных гарызантальных палосак. Амфары ў вялікай колькасці (больш 130 рэшткаў) былі знойдзены падчас раскопак Верхняга замка і датуюцца XI – 20–30-мі гг. XIII стст.¹⁴⁹, але максімум іх бытавання прыходзіцца на XII ст.¹⁵⁰

Агульнымі ў характарыстыцы керамікі з раскопу 1 з’яўляюцца наступныя прыкметы. Кераміка з грубымі дамешкамі жарствы, паверхня няроўная, з палоскамі і ямкамі, утворанымі пры фармаванні на ганчарным крузе. Арнамент на начынні лінейны, хвалісты ці з насечкамі, нярэдка спалучае некалькі дэкаратыўных элементаў. Арнамент наносіўся па верхняй частцы тулава, вонку па плечуку і венцу, зрэдку – з унутранага края венца. Большая частка керамікі з раскопу 1 і

¹⁴⁶ Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск : «Наука и техника», 1975. – С. 82.

¹⁴⁷ Там жа. – рис. 42: 12.

¹⁴⁸ Там жа. – рис. 42: 25.

¹⁴⁹ Там жа. – С. 87.

¹⁵⁰ Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст. : гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – мал. 44.

шурфоў у Запалоцці па профілю венца падобная на кераміку тыпу IV з полацкага Верхняга замка¹⁵¹ ці тыпу Д2 і Д5 з Мінскага замчышча, якая па назіранню Э.М. Загарульскага «очень ровно распространена в течение всего периода (XI–XIII стст. – *заўвага Д.У. Дука*) и не может служить хронологическим целям внутри этого диапазона времени»¹⁵².

Статус сярэднявечнага насельніцтва даследаванай часткі Запалоцкага пасада вызначаюць свінцовая таварная пломба, керамічныя амфары, тыглі для плаўкі каляровых металаў, ювелірныя і іншыя інструменты. Паводле наяўнага рэчавага матэрыялу можна зрабіць выснову, што на пасадзе сяліліся рамеснікі і гандляры.

Час засялення заходняй часткі Запалоцкага пасада можна надзейна датаваць у межах XI ст. З пэўнай доляй верагоднасці можна вызначыць пачатак засялення дадзенай тэрыторыі на мяжы X–XI стст. Верхнюю храналагічную мяжу сярэдняга стратыграфічнага гарызонту можна акрэсліць мяжой XII–XIII стст. Па-першае, сярод знаходак адсутнічаюць шклянныя бранзалеты (знойдзены толькі 1 фрагмент у пераадкладзеным пласце шурфа 4), іх шырокае бытаванне ў Полацку прыпадае на 1220-я – 1250-я гг.¹⁵³ Па-другое, сярод фрагментаў керамікі раскопу 1 не вылучаны пераходныя формы да познесярэднявечных тыпаў другой паловы XIII–XIV стст. Па-трэцяе, значная частка рэчаў мае верхнюю храналагічную мяжу існавання XII ст. Нарэшце, сярэдні стратыграфічны гарызонт адносна невялікай магутнасці і аднародны па структуры, тады як на Вялікім пасадзе і Верхнім замку напластаванні XIII ст. – адны з самых вялікіх і стратыграфічна стракатых.

Археалагічных сведчанняў пра засяленне заходняй часткі Запалоцкага пасада ў XIV–XV стст. няма. Комплекс рэчаў верхняга стратыграфічнага гарызонту нешматлікі і ўкладаецца ў дыяпазон XVI–XIX стст. Выразных слядоў пабудовы XVI–XIX стст. у заходняй частцы Запалоцкага пасада не выяўлена. Верагодна, у гэты час заходняя частка Запалоцкага пасада не была заселена. Яна магла выкарыстоўвацца пад агароды ці выпасы хатняй жывёлы, пра магчымасць рэдкай фальваркавай забудовы сведчаць нешматлікія фрагменты пячонкай кафлі.

3.3.2. Археалагічныя раскопкі 2012 г.

У 2012 г. раскопкі былі працягнуты, абумоўленыя пільнай патрэбай у вывучэнні тэрыторыі, якая стала аб'ектам гаспадарчай дзейнасці. На тэрыторыі, якая з 2007 г. мае статус гісторыка-культурнай каштоўнасці катэгорыі «2», сталі актыўна праводзіцца земляныя работы. Па-першае, дадзеная тэрыторыя трапіла пад пільную ўвагу т.зв. «чорных» капацеляў. Вынік іх дзейнасці – лакальна перакапаны культурны пласт, наяўнасць шматлікіх ям глыбінёй ад 0,2 да 1 м. Па-

¹⁵¹ Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск : «Наука и техника», 1975. – С. 81.

¹⁵² Загорульский, Э.М. Возникновение Минска / Э.М. Загорульский. – Минск : Изд-во БГУ им В.И. Ленина, 1982. – С. 241.

¹⁵³ Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск : «Наука и техника», 1975. – С. 95.

другое, культурны пласт стаў прыцягваць увагу рознага кшталту «прадпрымальнікаў», якія наладзілі яго вываз на агароды. Па-трэцяе, полацкай будаўнічай арганізацыяй без усялякага археалагічнага ўзгаднення ў 2012 г. быў распрацаваны кар’ер для выбаркі пяску.

Распрацоўка кар’ера была спыненая, а на месцы, дзе актыўна раскапваўся культурны пласт для вывазу на агароды, былі зроблены раскопы і шурфы.

Археалагічныя раскопкі ў 2012 г. былі праведзены Д.У. Дукам (раскопы 1, 3) і А.Л. Коцам (раскопы 2, 4). Сумарная плошча раскопаў 1 і 3 – 108 м², раскопаў 2 і 4 – 40 м². Раскопы былі «прывязаны» да зон максімальнага пашкоджання культурнага пласта (гл. мал. 117). Найбольш пашкоджаны культурны пласт аказаўся каля заходняй мяжы сучаснай жылой часткі Запалоцця. Месцамі ён быў тут зрэзаны бульдозерам да мацерыка, месцамі – пераадкладзены ў вялікія кучы і падрыхтаваны да вывазу.

Сярэдняя магутнасць культурнага пласта ва ўсіх раскопах 2012 г. складае каля 1 м. Выключэннем з’яўляецца раскоп 3, у якім выяўлены сляды вялікай драўлянай пабудовы, адпаведна, мацерыковая яма мае большую глыбіню.

Стратыграфія раскопу 1 налічвае тры выразныя гарызонты. *Верхні стратыграфічны гарызонт* – гэта вельмі бедны на знаходкі пласт зярністага, аднароднага супеску жоўтага ці светла-карычневага колеру з невялікімі каменьчыкамі круглай ці авальнай формы і кавалачкамі чырвонай гліны. Размешчаны на большай частцы раскопу адразу пад дзірваном. Сярэдняя магутнасць пласта – да 0,3 м.

Асноўная частка знойдзеных у раскопах рэчаў адшукана ў стратыграфічна аднародным пласце зямлі сярэдняга стратыграфічнага гарызонту. *Сярэдні стратыграфічны гарызонт* распаўсюджаны на ўсёй плошчы раскопаў. Пласт камкаваты, суглінкавы і дастаткова аднародны па структуры, мае цёмна-шэры з карычневатым адценнем колер. Трапляюцца лінзы вугалю, кавалкі вапны, лінзы чырвонай спечанай гліны і пяску белага колеру. Сярэдняя магутнасць пласта – да 0,4 м, месцамі распаўсюджаны да мацерыка.

Ніжні стратыграфічны гарызонт – гэта перадацерыковы, суглінкавы, светлы з жаўтаватым адценнем ці бліжэй да карычневага пласт з шэрымі плямкамі і кавалачкамі вуголля. Сярэдняя магутнасць пласта – да 0,4 м, месцамі – каля 0,1 м.

Мацярык – аднародны жоўты зярністы пясок. Паверхня роўная (фота 11).

Такім чынам, стратыграфія раскопаў 2012 г. вельмі падобная на стратыграфію раскопаў 2004 і 2006 гг. (гэта ж пацвярджаюць і археалагічныя знаходкі з культурных пластоў). Адпаведна, пацверджана сінхроннасць існавання пасялення на ўсёй вызначанай плошчы.

У раскопе 3 выяўлены рэшткі вуглавой часткі пабудовы (?), ніжняя частка якой заглыблена ў мацярык на 1,5 м. Падлога падклета (?) выкладзена вялікімі камянямі, такія ж камяні зафіксаваны пад спаракшчэнымі бяровымі сценамі. Магутнасць сценаў вызначаецца па шырыні траншэі – 0,6 м. Папярэдне можна вызначыць пабудову як частку баярскага дома ці вялікага дома на падклеце.

Археалагічныя знаходкі. За аснову аналізу ўзяты археалагічныя знаходкі з раскопаў 1 і 3, а таксама падвеска са знакам Рурыкавічаў з раскопу 4, якія вызначаюць статус, род заняткаў і час пражывання насельніцтва на дадзенай тэрыторыі Запалоцкага пасада.

Сфрагістычны матэрыял прадстаўлены свінцовымі актавымі пячацямі і пломбаі. На пячаці з раскопу 3 адлюстравана выява Багародзіцы «Знаменне» ў поўны рост (ліцо, абарот) (мал. 134: 1). Дыяметр пячаці – 1,9 см. Зверху на ліцавым баку прысутнічаюць багародзічныя цітлы. Прачытанне іншых літар выклікае цяжкасці. Актавая пячаць з выявай Багародзіцы найбольш характэрна для епіскапскіх бул¹⁵⁴.

Другая пячаць выпадкова знойдзена на тэрыторыі, куды вывозіўся культурны пласт з Запалоцця. Захоўваецца ў прыватнай калекцыі. Пячаць мае дыяметр 2,3 см. На абодвух баках змешчана выява родавага княжацкага знаку – трызубца з крыжом пасярэдзіне (мал. 134: 2). Паводле С.В. Бялецкага, родавы знак трызубец з ускладнёнай формай вяршыні цэнтральнага зубца характэрны для малодшых дзяцей Уладзіміра Святаславіча – Ізяслава, Яраслава, Мсціслава і Судзіслава¹⁵⁵.

Свінцовая пломба мае ліцавую выяву літары «А» з перакладзінай уверсе. Дыяметр пломбы – 1,2 см (мал. 134: 3). З адваротнага боку выява дакладна не чытаецца, магчыма, на ім змешчана пагрудная выява святога (мал. 136: 1).

Адной з яркіх знаходак у раскопе 4 з’яўляецца трапецападобная падвеска з выявай княжацкага знака (мал. 135: 1). Артэфакт залягаў у верхняй частцы другога стратыграфічнага гарызонту на глыбіні 0,4 м ад дзённай паверхні. Дадзены гарызонт складаецца з аднароднага пласта зямлі цёмна-шэрага колеру з лінзамі белай і чырвонай гліны і рэдкімі крапінамі вугалю. Побач з падвескай былі знойдзены паясная накладка і нацельны крыж XI–XII стст.

Падвеска ўяўляе сабой пласціну трапецападобнай формы з фігурна завершанымі аснаваннямі. На баку «А» размешчана выява трызубца з кінжалападобнымі бакавымі зубцамі, кілепадобным цэнтральным зубам і трохвугольнай ножкай. Бок «Б» утрымлівае выяву праквітнеўшага крыжа. Матэрыял вырабу – бронза. Захаваліся слабыя сляды серабрэна паверхні. Відавочна, што срэбрам была пакрыта ўся паверхня ўпрыгажэння. Артэфакт пасля рэстаўрацыі мае экспазіцыйны выгляд, аднак метал значна пашкоджаны карозіяй.

Памеры падвескі: шырыня – 2,65 см у ніжняй частцы і 2,25 см у верхняй частцы; максімальная вышыня – 4,1 см, вышыня палатна – 3,1 см. Таўшчыня падвескі змяншаецца да цэнтру, у сярэднім таўшчыня палатна – 0,15 – 0,18 см, бліжэй да краёў дасягае 0,2 см. У падвескі адсутнічае вушка, замест яго зробле-

¹⁵⁴ Янин, В.Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. : в 2 т. / В.Л. Янин. – Т. 1. Печати X – начала XIII вв. – М. : Наука, 1970. – С. 53.

¹⁵⁵ Белецкий, С.В. Ещё раз о «знаках Рюриковичей» и древнейшей русской геральдике / С.В. Белецкий // Восточная Европа в древности и Средневековье. – М. : Институт всеобщей истории РАН, 2007. – С. 18.

на адтуліна дыяметрам каля 0,18 см. Усе пералічаныя характарыстыкі (сцёртасць знешніх вуглоў, адсутнасць вушка і пашкоджанні месца мацавання) сведчаць аб доўгачасовым нашэнні падвескі.

Вядомы аналаг трапецападабнай падвескі з Полацка. Артэфакт быў выпадкова выяўлены на Перадольскім пагосце, але захавалася толькі яго ніжняя частка. Згодна С.В. Бялецкага, знаходка з Перадольскага пагосту датуецца 988 г. Візуальнае сапастаўленне абедзвюх знаходак дазваляе сцвярджаць, што яны былі адліты ў адной ліцейнай форме. Падвеска з Перадольскага пагосту (адпаведна, і падвеска з Полацка) мае шэраг аналагаў адносна выявы трызубца, якія, магчыма, таксама былі зроблены адным майстрам. Адзін з аналагаў – медная падвеска, знойдзеная ў пахаванні 3 сопкі 1 ва ўрочышчы Пабедзішча каля Старой Ладагі. Датуецца 988–1015 гг.¹⁵⁶ Другая падвеска, зробленая з серабра, паходзіць з пласта 1006–1025 гг. Нераўскага раскопу Ноўгарада. Артэфакт датуецца 980–988 гг.¹⁵⁷ Трэцяя і чацвертая аналагічныя падвескі, зробленыя з медзі, знойдзены, верагодна, у Кіеве. Іх магчымае датаванне ўкладаецца ў дыяпазон 988–1015 гг.¹⁵⁸ Выява трызубца на ўсіх знойдзеных падвесках адпавядае парадным знакам князя Уладзіміра Святаславіча (970–1015 гг.).

Адказ на пытанне аб часе і прычынах пранікнення падвескі ў Полацк можа выглядаць наступным чынам. Захоп Полацка Уладзімірам Святаславічам адбыўся каля 980 (970?) года¹⁵⁹. Увакняжанне Ізяслава Уладзіміравіча ў Полацкай зямле адбылося ў 985 годзе (высылка Ізяслава з Кіева і пасяленне яго ў горадзе Ізяслаўле)¹⁶⁰, у 988 г. «Володимеръ [...] посади [...] Изяслава Полотъскъ»¹⁶¹. Магчыма, пасля 988 г. у Полацку па-ранейшаму знаходзіўся намеснік Уладзіміра, паколькі Ізяслаў быў яшчэ малалетнім (прымаючы дату нараджэння Ізяслава пасля 980 г.). Пасля ўвакняжання Брачыслава Ізяславіча (1003–1044 гг.) і ў больш позні час на працягу XI ст. падвеска магла быць выкарыстана ў якасці статуснага ўпрыгажэння аднаго з баяр (прыкладна да пачатку 1020-х гадоў рэальная ўлада ў Полацку належала баярскому савету, улічваючы малалетні ўзрост Брачыслава Ізяславіча).

Такім чынам, падвеска Уладзіміра Святаславіча магла трапіць у Полацк пасля 980 г. Моцная сцёртасць прадмета сведчыць аб яго доўгатэрміновым выкарыстанні. Артэфакт сведчыць аб распаўсюджанні ўлады Уладзіміра Святаславіча на Полацкую зямлю ў пэўны прамежак часу, а менавіта, пасля захопу князем Полацка, забойства Рагволода і да ўвакняжання Ізяслава Уладзіміравіча.

¹⁵⁶ Там жа. – С. 257.

¹⁵⁷ Там жа. – С. 255.

¹⁵⁸ Там жа. – С. 261–262, 287, табл. 1.

¹⁵⁹ Алексеев, Л.В. Западные земли домонгольской Руси : очерки истории, археологии, культуры : в 2 т. / Л.В. Алексеев. – Т. 1. – М. : Наука, 2006. – С. 4.

¹⁶⁰ Заяц, Ю.А. Заславль X–XVIII веков / Ю.А. Заяц. – Минск : Наука и техника, 1987. – С. 9–11.

¹⁶¹ Полное собрание русских летописей : в 43 т. – Т. 1. Лаврентьевская летопись / Ред. Е.Ф. Карский. – Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1928. – С. 121.

Дэталі паяснога набору прадстаўлены бронзавымі накладкамі і спражкамі (мал. 134: 4–7). З накладак вылучаецца адзін рэдкі па форме выраб, які мае выгнутую форму, па контуру блізкую да пяцівугольніка з зыходзячымі да аснавання бакамі, арнамент прадстаўлены дэградаванымі пальметамі. Памеры накладкі: 2,7 (вышыня) × 2,6 (шырыня) × 0,5 см (шырыня асновы). З адваротнага боку – тры крапежныя стрыжні (мал. 134: 7). Дакладны аналаг не выяўлены. Тыпалагічна бляшка падобная да класу Х, групы 2, паводле В.В. Мурашовай, і датуецца XI ст.¹⁶²

Дзве другія накладкі і спражка (мал. 134: 4–5) таксама не маюць прамых аналогій. Аднак дэкаратыўны матыў пальметаў і тыпалагічная прыналежнасць накладак дазваляе суадносіць іх з храналагічнай групай вырабаў Х – XII стст.¹⁶³

З прадметаў хрысціянскага культа вылучаецца калекцыя нацельных крыжыкаў, адзін з іх мае памеры 3,2 × 2,5 см. У рамбічным па форме сяродкрыжжы ў круглым медальёне змешчана выява святога (мал. 134: 10). Падобныя крыжы тыпалагічна датуюцца XI – XII стст.¹⁶⁴

Знойдзены бронзавы абраз-ўстаўка ў драўляную, скураную ці металічную аснову з выявай Божай Маці з Немаўля (мал. 134: 13). Гэты выраб мог з’яўляцца часткай нагруднага абраза, устаўкай на аклад царкоўнай літаратуры, мог прызначацца для аздаблення рытуальнага начыння ці строя святара. Аналаг паходзіць з калекцыі С.Л. Міхейкі (3,2 × 2,2 × 0,4 см), устаўка была знойдзена на правым беразе Дзвіны, які прылягаў як раз да заходняй часткі Запалоцкага пасада¹⁶⁵. З адваротнага боку ўстаўкі з раскопу захаваліся рэшткі крапaju ў выглядзе невысокага (0,2 см) стрыжня, размешчанага пасярэдзіне.

З прадметаў упрыгажэння вылучаюцца рэпрэзентатыўнасцю бронзавая завушніца з трыма сярэбранымі пацеркамі, аздобленымі зерню (мал. 134: 14). Памеры выраба: дыяметр дратавай асновы – 2,3 см, шырыня пацерак – 1 см.

Плоскі бронзавы бранзалет са стылізаванымі змяінымі галоўкамі, арнаментаваны рамбічнай стужкай, мае злёгку выгнутую вонкавую паверхню (мал. 134: 16). Максімальная шырыня бранзалета – 1,2 см. Мае шырокія аналогіі ў балцкіх і славянскіх (крывіцкіх) старажытнасцях.

Бронзавы ключык-падвеска па форме аналагічны найбольш архаічнаму тыпу жалезных нутраных замкоў Х – пачатку XIII стст. па тыпалогіі Б.А. Колчына¹⁶⁶. Памеры ключыка-падвескі – 4 см (даўжыня), 1,5 см (вышыня бародкі), 1,1 см

¹⁶² Мурашева, В.В. Древнерусские ремённые наборные украшения (X–XIII вв.). / В.В. Мурашева. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – С. 36, 111.

¹⁶³ Кенько, П.М. Поясная гарнитура с территории Беларуси (I–XIII вв.) / П.М. Кенько. – Минск : Беларуская навука, 2012. – рис. 22: 33–34.

¹⁶⁴ Башков, А.А. Христианские древности Беларуси X–XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального использования) / А.А. Башков. – Минск : И.П. Логвинов, 2011. – С. 31, рис. 9: 25.

¹⁶⁵ Археалагічныя знаходкі з асабістай калекцыі С.Л. Міхейкі : каталог. – Полацк : НПКМЗ, 2010. – С. 152.

¹⁶⁶ Колчин, Б.А. Археологии Новгорода 50 лет / Б.А. Колчин, В.Л. Янин // Новгородский сборник (50 лет раскопок Новгорода). – М. : Наука, 1982. – С. 162.

(вышыня рабмічнага дзяржання) (мал. 134: 12). Да бронзавых прывесак належыць папулярная на тэрыторыі Русі ў XI–XII стст. жаночая падвеска-лунніца (мал. 134: 8). Шырыня падвескі – 3,2 см (адзін край абламаны), вышыня – 2,3 см.

Бронзавы бубеньчык-бразготка з крыжападобнай проразню, арнаментаванымі пялёсткамі, мае вышыню 1,9 см (мал. 134: 9).

Гірка-разнавага з бронзы мае вышыню 1,5 см, дыяметр сярэдзіннай часткі – 2,1 см, дыяметр верхняй часткі – 1,2 см. На верхняй сплюсчанай частцы нанесены 4 кропкі ў форме ромба, пятая – пасярэдзіне (мал. 134: 11).

Іншыя металічныя вырабы, знойдзеныя падчас раскопак, прадстаўлены даволі вялікай серыяй бронзавых рэчаў (кольцы, накладкі, цэптрымальнікі, кавалкі дроту рознага дыяметру і пласціны) (мал. 135: 2, 9, 10; 136: 6, 7–9, 12). Знойдзены бронзавыя бубеньчыкі-прывескі з крыжападобнымі проразамі (мал. 135: 3; 136: 13), кавалак масіўнага, трапецападобнага ў сячэнні бранзалета (мал. 136: 10). На адным з гузікаў захаваліся сляды пазалоты (мал. 136: 14). Прадстаўляе цікавасць сценка бронзавага начыння с прадрапанымі выявамі ў форме праквітнеўшага крыжа і кветак (мал. 136: 5).

Знойдзена серыя свінцовых пласцінак (мал. 136: 3, 4), таварных пломб (мал. 135: 7, 8; 136: 1, 2), гузікаў ад верхняй вопраткі (мал. 135: 11). Гэтая група вырабаў стратыграфічна і тыпалагічна датуецца XI – XII стст. Выключэннем з дадзенай храналогіі з’яўляюцца знаходкі бронзавага гузіка (мал. 135: 5) і свінцовай кулі XVIII ст. (мал. 135: 6).

Жалезныя вырабы прадстаўлены рэчамі гаспадарчага ўжытку (рыбалоўныя кручкі, заклепкі, нажы, цвікі, скобы, крэсівы і інш.), а таксама зброяй (наканечнік стралы). Знойдзена прамавугольная рамонтная накладка, якая мае прамавугольную выгнутую форму $5,3 \times 2,1 - 2,2$ см, дзве адтуліны – уверсе (дыяметр 0,3 см) і ўнізе (закрыта карозіяй). Карозія, магчыма, скрывае і сляды адтулін (ці разметкі для іх нанясення) па краях пласціны.

Вырабы са шкла – рэдкія, прадстаўлены кавалкам ілжэвітога зялёнага бранзалета, белым бісерам і фаянсавай зоннай трохчаснай буйнапамернай пацеркай. Знойдзены і вырабы з шыфернага сланцу – прасліцы.

Такім чынам, знойдзеныя ў заходняй частцы Запалоцкага пасада рэчы вылучаюцца сваёй рэпрэзентатыўнасцю і адлюстроўваюць высокі сацыяльны статус уладальнікаў. Прадстаўлены рэчы дружнай культуры (дэталі паяснага набору, у раскопе 4 знойдзена бронзавая сякерка-падвеска), сярод якіх, відаць, былі прадстаўнікі княжацкай адміністрацыі (уладальнік падвескі з родавым знакам), якія маглі весці перапіску з епіскапам ці дзейнічаць ад імя князя (пячаці-булы).

Зазначым і прысутнасць на вывучаемай тэрыторыі прадстаўнікоў элітнай рамеснай прафесіі – ювеліраў. У раскопах 2004 і 2006 гг. былі знойдзены артэфакты, якія сведчаць аб развіцці гэтай галіны рамяства (сценкі тыгляў, бронзавы злітак і нарыхтоўкі). У раскопах 2012 г. знойдзена бронзавая форма, якая,

магчыма, прызначалася для адліўкі паясовых накладак (мал. 134: 15). Форма мае невялікія памеры – $2,8 \times 1,5 \times 0,5$ см. Знойдзена ў стратыграфічным пласце XI ст.

Высновы. Унікальнасць вывучаемага помніка археалогіі відавочна не толькі ў кантэксце беларускай, але і еўрапейскай археалогіі. У гэтай сувязі паказальна меркаванне акадэміка Расійскай акадэміі навук, дырэктара Інстытута археалогіі РАН М.А. Макарава: «археологическая кладовая Руси к сегодняшнему дню уже существенно истощена. Многие знаковые погребальные памятники полностью исследованы раскопками и физически перестали существовать... Раскрыты раскопками и важнейшие участки целого ряда ключевых торгово-ремесленных поселений (Крутик, Тимерёво) и древнейших городских центров (Киев, Изборск, Псков), некоторые уникальные объекты полностью уничтожены или сильно разрушены хозяйственной деятельностью (Сарское городище, Белоозеро)»¹⁶⁷.

Такім чынам, як шчаслівае выключэнне ў Полацку мы маем прыклад наяўнасці раннегарадскога культурнага пласта канца X – першай паловы XI ст. на плошчы амаль цэлага пасада. Што асабліва важна, гэты пласт амаль не закрануты прамысловай дзейнасцю. На вывучаемай частцы Запалоцкага пасада, а найбольш верагодна, і на ўсёй тэрыторыі Запалоцця, уключаючы яго ўсходнюю частку, у XI–XII стст. сяліліся не толькі прадстаўнікі элітарных рамесных прафесій, але і вышэйшы сацыяльны пласт тагачаснага насельніцтва – полацкае баярства.

Натуральна, вывучаць такія цікавыя аб’екты з’яўляецца актуальнай патрэбай, асабліва для Полацка, які ў розныя часы моцна пацярпеў ад страты помнікаў гісторыі і культуры. Аднак каб вывучаць якасна і з улікам найноўшых археалагічных метадаў (прамыўка культурнага пласта, фіксацыя мікрааб’ектаў і запавянення невялікіх культурных прапластаў, правядзенне геафізічных даследаванняў і інш.) гэты пласт трэба зберагчы ад разбурэння «чорнымі» капацелямі ці падчас рознага роду будаўнічых работ.

¹⁶⁷ Макаров, Н.А. Кладовая ранней Руси. Археологические древности как источник знаний об эпохе / Н.А. Макаров // Родина. Российский исторический журнал. – 2012. – № 9. – С. 22.

ГЛАВА 4. АРХЕАЛАГІЧНЫЯ КОМПЛЕКСЫ ЗАДЗВІНСКІХ ПАСАДАЎ ПОЛАЦКА

4.1. Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Экіманскага пасад Полацка ў 2009 г.: лакалізацыя сакральных аб'ектаў

Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Экіманскага пасад праводзіліся ў чэрвені – ліпені 2009 г. і ўключалі правядзенне археалагічнай разведкі, шурфоўкі і раскопак на тэрыторыі былых левабярэжных пасад Полацка. Вёска Экімань (былы полацкі пасад) сёння размешчана на тэрыторыі Полацкага раёна. Крыўцоў пасад (XVI–XVIII стст.) разам з мясцовасцю Востраў і Слабада, размешчаны на тэрыторыі сучаснага мікрараёна «Задзвінне» (мал. 137).

Вёска Экімань Полацкага раёна размешчана на левым беразе р. Дзвіны, насупраць правабярэжнага запалоцкага мікрараёна г. Полацка. Адлегласць ад Верхняга замка Полацка складае 0,6 км.

На тэрыторыі сучаснай в. Экімань Полацкага раёна было зроблена 7 шурфоў і зачышчана сценка межавой траншэі пад водаадвод; агульная раскапаная плошча склала 42 м².

Вядома, што з XVI ст. пасяленне на месцы Экімані мела статус полацкага пасад. Назва «Экімань» паходзіць ад назвы храма Іаакіма і Ганны (згадваецца ў Полацкай рэвізіі 1552 г.)¹⁶⁸. У Полацкай рэвізіі 1552 г. Экімань апісана як пасяленне з развітай тапаграфічнай структурай, уласна пасад. На тэрыторыі пасад ў 1552 г. было размешчана 269 двароў, Экімань з'яўлялася другім па значнасці пасяленнем у тапаграфічнай структуры горада, саступаючы толькі Вялікаму пасад (769 двароў).

Гісторыя археалагічнага даследавання на тэрыторыі Экіманскага пасад пачынаецца з 1976 г.

Так, падчас археалагічнай разведкі П.А. Рапапорта ў Экімані, на месцы размяшчэння праваслаўнай царквы, быў закладзены шурф (памеры не пазначаны) на адлегласці 10 м на паўночны захад ад брацкай магілы 1944 г. Знойдзена слабаабпаленая плінфа, што дазволіла П.А. Рапапорту выказаць меркаванне аб размяшчэнні ў Экімані печаў для абпалу плінфы¹⁶⁹.

У 1987 г. С.В. Тарасаў праводзіў археалагічны нагляд за катлаванам ў зоне будаўніцтва аўтамабільнага моста праз Дзвіну ў раёне Экімані. Знойдзены кавалкі керамікі, якія датуюцца часам не пазней за XII ст., аднак асноўная колькасць сабранай керамікі датуецца XV–XVIII стст. Кераміка XI–XIII стст. у вялікай

¹⁶⁸ Полоцкая ревизия 1552 г. / К изд. подгот. И.И. Лаппо. – Москва : Университетская типография, Страстной бульвар, 1905. – С. 22, 26.

¹⁶⁹ Раппорт, П.А. Отчёт об археологических раскопках 1976 г. / П.А. Раппорт // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 527. – С. 24–25.

колькасці была знойдзена як пад'ёмны матэрыял на ворыўных палях паміж тагачаснай Экіманню і Востравам, на поўдзень ад кургана Бессмяротнасці. Аднак вызначыць магутнасць і характар культурнага пласта Экіманскага пасада ў той час не ўдалося¹⁷⁰.

У 1996 г. М.В. Клімавым у Экімані зробены шурф плошчай 2 м² (300 м на захад ад моста праз Дзвіну на першай надпоплаўнай тэрасе). Глыбіня культурнага пласта дасягала 2 м. Знойдзена кераміка XIV–XV стст.¹⁷¹

У выніку археалагічнага нагляду за пракладаннем траншэі цеплатрасы праз в. Экімань ў 2000 г. Д.У. Дукам былі адкрыты мураваныя падмуркі і пахаванні каля іх¹⁷².

На тэрыторыі в. Экімань на агародзе каля дома № 24 Баравік Неллі Станіславаўнай быў знойдзены крыж-энкапіён XII ст. (захоўваецца ў НПКМЗ).

У 2005 г. пракладалася траншэя пад вадаправод па вул. Наберажнай. Звесткі пра стратыграфію культурнага пласта захаваліся ў палявым дзённіку навуковага супрацоўніка Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка А.А. Салаўёва. Так, культурны пласт дасягаў глыбіні 1,2 м (у сярэднім 1 м) і прадстаўляў сабой аднародную зямлю цёмна-шэрага колеру. Практычна на ўсёй працягласці траншэі на глыбіні каля 1 м была выяўлена драўляная маставая з круглых бярвенняў дыяметрам каля 15 – 17 см, якая пачыналася ад вул. Садовай і вяла да разгалінавання на вул. Перамогі. Пад'ёмны матэрыял прадстаўлены пераважна фрагментамі керамічных вырабаў XVII–XVIII стст. Відавочна, што ўскрыты насціл вулічнай маставой паўтарае трасіроўку сённяшняй вуліцы, што сведчыць пра пераемнасць у размяшчэнні старажытнай і сучаснай забудовы на тэрыторыі старой часцы Экіманскага пасада.

Такім чынам, надзейных археалагічных даных аб плошчы былога Экіманскага пасада, ні тым больш пра стратыграфію і час утварэння культурнага пласта практычна не існавала.

Мэтай археалагічных разведак у 2009 г. з'яўлялася высвятленне часу ўзнікнення, плошчы і характару культурных напластаванняў Экіманскага пасада.

Усходняя частка Экімані прадстаўляе сабой свайго роду мыс, які ўзвышаецца з поўдня над Дзвіной, а з усходу – над ровам, які вядзе да Дзвіны. З гэтай кропкі добра праглядаецца Запалоцкі пасад і Верхні замак. Вышыня над узроўнем першай надпоплаўнай тэрасы складае каля 7 м. Крайняя ўсходняя частка мыса была часткова перакапана падчас будаўніцтва моста праз Дзвіну ў 1990-х гг. і пракладання траншэі цеплатрасы ў 2000 г. (мал. 137).

¹⁷⁰ Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Полоцкой округе в 1987 г. / С.В. Тарасов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1014. – С. 21.

¹⁷¹ Клімаў, М.В. Справаздача за 1996 г. аб археалагічных даследаваннях у г. Полацку і Полацкім раёне / М.В. Клімаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1622. – С. 9.

¹⁷² Дук, Д.У. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у Полацку ў 2000 г. / Д.У. Дук, С.В. Тарасаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1880.

Усяго на ўсходнім мысу Экімані было зроблена чатыры шурфы. Шурфы 1–3 былі размешчаны на агародзе дома № 7 па вул. Перамогі з дазволу ўладальніка сядзібы Мікалая Аляксеевіча Папкова. Найбольшую цікавасць для лакалізацыі сакральных аб’ектаў Экіманскага пасада ўяўляюць матэрыялы, атрыманыя з шурфа 1.

Шурф 1 мае памер 1×2 м, выцягнуты ў накірунку поўдзень – поўнач. Шурф разбіраўся на глыбіню 0,8 м. Культурны пласт – цёмна-шэрая аднародная супесь, камкаватая, адносна сухая. У структуры пласта трапляліся каменьчыкі дыяметрам да 0,05 м (мал. 138).

У паўднёвай частцы шурфа зафіксаваны падмурак, які размешчаны на глыбіні 0,4 м ад паверхні зямлі (гл. мал. 138). Падмурак зроблены з бутавага каменю на вапнавай рошчыне, у верхняй частцы падмурка зафіксавана цагліна памерам $31 \times 15 \times 4,5$ см. Цэгла такога памеру, максімальна прыбліжаная да памеру плінфы, знойдзена ў Полацку ўпершыню.

Падмурак мае вышыню каля 0,45 м і арыентаваны ў накірунку паўднёвы ўсход – паўночны захад. Шырыня падмурка перавышае 0,6 м (выходзіць за межы шурфа).

У шурфе зафіксавана тры пахаванні. Пахаванне 1 размешчана ў цэнтральнай частцы шурфа, на адлегласці 0,4 м на поўнач ад падмурка (гл. мал. 138). Скапленне костак № 1 належыць дзіцяці ва ўзросце 8 год. Косткі пазваночніка і ног у анатамічным парадку былі выяўлены на глыбіні 0,4 м, даўжыня захаванай часткі касцяка складае 0,6 м. Пахаванне арыентавана на паўночны захад. Захаваліся рэшткі труны ў выглядзе асобных паўспарахнелых валокнаў дрэва, разам з якімі знойдзены 1 жалезны цвік.

Пахаванне 2 выяўлена на глыбіні 0,6 м у паўночна-ўсходнім вугле шурфа. Зафіксаваны косткі ног, астатняя частка выходзіла па-за межы шурфа. Размяшчэнне ног указвае на аналагічную пахаванню 1 паўночна-заходнюю арыентыроўку касцяка. Каля костак ног зафіксаваны жалезны цвік.

Пахаванне 3 – дзіцяці ва ўзросце 6 месяцаў. Сабраны шкідныя рэшткі. Акрамя дзіцячых костак, у скапленні касцей прысутнічалі два фрагменты касцей дарослага чалавека – фаланга, аблом пазванка, што сведчыць пра часткова пераадакладзены характар пахавання. Пахаванне было размешчана на адлегласці 0,1 м ад падмурка на глыбіні 0,6 м. Косткі чэрапа былі афарбаваны зялёным колерам з-за вокісла медзі. Галава немаўля судакраналася з тканінай, у якую была ўплецена ніць з каляровага металу (медзі). Каля скроні было размешчана колца дыяметрам 2,3 см, шырынёй 0,5 см, зробленае з бяросты. Рэшткаў труны не зафіксавана, акрамя цвіка даўжынёй 3 см з рэшткамі дрэва (гл. мал. 138).

Пад пахаваннем 1 былі выяўлены косткі іншага пахавання, аднак з-за невялікай плошчы шурфа раскопкі вырашана было спыніць на ўзроўні 0,8 м ад паверхні зямлі. Шурф засыпаны.

Паводле антрапалагічнай экспертызы¹⁷³ былі зроблены наступныя высновы.

¹⁷³ Антрапалагічная экспертыза зроблена В.А. Емяльянчык.

Косткі з пахавання № 1 прадстаўлены рэшкамі не менш як 4-х чалавек: дарослага ва ўзросце 40–60 год і 3-х дзяцей ва ўзросце 1,5, 2,5 і 8 год. Сярод чалавечых костак прысутнічалі дамешкі костак жывёл.

Косткі з пахавання № 2 прадстаўлены рэшткамі дарослага чалавека. Фрагментарнасць шкілету не дазваляе вызначыць пол і ўзрост пахаванага.

Косткі з пахавання № 3 прадстаўлены амаль поўным шкілетам дзіцяці ва ўзросце 6 месяцаў, а таксама двума невялікімі фрагментамі касцей дарослага чалавека.

Археалагічныя знаходкі прадстаўлены кавалкамі керамічных начынняў, сярод якіх зафіксаваны тры венцы, тыповыя для XVI–XVII стст.

Знойдзеная ў шурфе 1 цагляна памерам 31 × 15 × 4,5 см, максімальна прыбліжаная да памеру плінфы, папярэдне можа датавацца XVI ст. і з’яўляецца самай ранняй з выяўленых у Полацку. У Запалоцці ў 2003 г. намі была даследавана печ, зробленая з цэгля і гаршковай кафлі, якая датуецца XV ст.¹⁷⁴ Цэгла з гэтай печы мае памер, блізкі да знойдзенага ў Запалоцці: шырыня – да 20 см, таўшчыня – ад 3 да 4 см. Па ўсёй верагоднасці, кавалкі падобнай цэгля П.А. Рапапорт прыняў за плінфу падчас пошукаў падмуркаў царквы св. Георгія.

Прыкладам пахавальнага аддзення дзяўчынкі-немаўля пахавання 3 шурфа 1 з’яўляецца рэшткі тканіны (галаўнога ўбору?), у якую была ўплецена ніць з каляровага металу (медзі). Колца дыяметрам 2,3 см, шырынёй 0,5 см, зробленае з бяросты, сведчыць пра апрананне дзяўчынкі ва ўбор маладой (мал. 138: 1). Рэшткаў труны не зафіксавана, акрамя цвіка даўжынёй 3 см з рэшткамі дрэва (мал. 138: 2).

Сучасныя жыхары в. Экімань не памятаюць назву царквы, якая была паўразбурана падчас баявых дзеянняў 1944 г. і канчаткова знішчана пасля вайны. У «Даведцы аддзела аховы помнікаў архітэктуры ўпраўлення па справах архітэктуры пры СНГ БССР аб разбурэнні і рабаванні гітлераўскімі акупантамі гістарычных помнікаў архітэктуры на тэрыторыі Беларусі ў 1941–44 гг.» экіманскі храм згадваецца як «выстроены в 1737 г. и являющийся древнейшим деревянным сооружением города»¹⁷⁵. П.А. Рапапорт у справаздачы аб археалагічных даследаваннях згадвае Георгіеўскую царкву, каля якой ён і праводзіў даследаванні.

З тэксту копіі інвентара Экіманскай праваслаўнай царквы, зробленай Вікенціем Мяніцкім у пачатку XX ст., вынікае, што царква ў мястэчку Экіманія мела назву ў гонар св. Георгія. У 1853 г. гэтая царква была перабудавана¹⁷⁶ з каталіцкага касцёла, узведзенага ў 1736 г.¹⁷⁷ Гэты касцёл, відаць, быў пабудаваны на месцы аднайменнай уніяцкай царквы, згаданай у дакуменце 1646 г. і, магчыма, разбуранай падчас вайны 1654–1667 гг.

¹⁷⁴ Дук, Д.У. Археалагічная разведка на Запалоцкім пасадзе Полацка ў 2003 г. / Д.У. Дук // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – 2006. – № 11. – С. 104–113.

¹⁷⁵ Памяць : гіст.-дакум. хроніка Полацка / Рэд. кал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск : БелЭн, 2002. – С. 488.

¹⁷⁶ Перабудова адбылася за кошт Санкт-пецярбургскага купца Кудрашова.

¹⁷⁷ Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў. – Фонд 599. – Спр. 3. – Арк. 114.

Царква ўяўляла сабой крыжова-купальны драўляны храм на каменным падмурку з адным купалам і званніцай. Пабудавана ў візантыйскім стылі, дах крыты гонтам¹⁷⁸.

У копіі інвентара Мяніцкага згадваецца таксама старажытная ўніяцкая царква св. Мікалая, якая знаходзілася непадалёк ад царквы св. Георгія і была зруйнавана ў сярэдзіне XIX ст.

Такім чынам, выяўлены падчас археалагічнага вывучэння 2000-х гг. падмуркі і цвінтар належалі драўлянай уніяцкай царкве св. Мікалая, якая была разбурана ў сярэдзіне XIX ст. Час яе будаўніцтва застаецца не высветленым, аднак магчыма меркаваць, што яно адбылося пасля Інфлянцкай вайны, магчыма, на падмурку царквы св. Іаакіма і Ганны (аб гэтай царкве існуе толькі адна згадка ў пісьмовых крыніцах – Полацкай рэвізіі 1552 г.). Уніяцкая царква св. Георгія, згаданая ў пісьмовых крыніцах сярэдзіны XVII ст., перабудаваная ў 1736 г. у касцёл, а ў 1863 г. у праваслаўную царкву, праіснавала да 1944 г.

Рэшткі пахаванняў, ускрытых у 2000 і 2009 гг. непасрэдна каля падмуркаў былой Мікалаеўскай царквы, уладкаваны аналагічна могілкам на полацкім гарадзішчы і належылі каталіцкаму (ці уніяцкаму?) насельніцтву (арыенціроўка касцякоў галавой на паўночны захад, наяўнасць розначасовых пахаванняў у межах адной магілы). Полацкі краязнаўца І.П. Дэйніс сведчыць пра існаванне на экіманскім цвінтары «нізкіх каменных крыжоў», ад якіх на сённяшні дзень захаваўся толькі малюнак¹⁷⁹.

У выніку археалагічных даследаванняў у 2009 г. быў вызначаны час утварэння культурнага пласта на тэрыторыі былога Экіманскага пасада (другая палова XV–XIX стст.) і тэрыторыя яго залягання (7 га)¹⁸⁰. Асобныя катэгорыі выяўленых археалагічных аб’ектаў (пахаванні, падмуркі, нерухомыя артэфакты) дазваляюць высветліць сацыятаграфічную структуру пасада. Атрыманы падчас раскопак даныя стала магчымым супаставіць з пісьмовымі крыніцамі па гісторыі Экіманскага пасада.

4.2. Адкрыццё Старой Слабады

Крыўцоў пасада фарміраваўся на працягу другой паловы XV–XVII стст. У 1552 г. буйнейшымі тэрытарыяльнымі адзінкамі на левабярэжжы р. Дзвіны з’яўляліся пасады Востраўскі, Слабадскі і Крыўцоў. Сумарная колькасць двароў трох левабярэжных пасадаў складала 284 (103 двары размяшчалася на Слабадскім

¹⁷⁸ Там жа.

¹⁷⁹ Дэйніс, І.П. Полацкая даўніна / І.П. Дэйніс. – Мінск : Медисонт, 2007. – С. 11.

¹⁸⁰ Дук, Д.У. Экімань у сацыятаграфічнай структуры Полацка XV–XVIII стст. / Д.У. Дук // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Вып. 21. Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка) – Мінск, 2011. – С. 99–114.

пасады, 30 – на Крыўцовым, 151 – на Востраўскім). Слабая заселенасць Крыўцовага пасада ў сярэдзіне XVI ст. сведчыць пра адсутнасць на ім разгалінаванай інфраструктуры, людзі сяліліся на беразе Дзвіны, на ўзвышшы надпоймавай тэрасы, паводле запісаў у актавых кнігах XVII ст.: «на вянцу Дзвіны». Крыўцоў пасада у XVI ст. быў размешчаны паміж Востраўскім і Слабадскім пасадамі.

Пасля 1579 г. у пісьмовых крыніцах на левабярэжнай частцы Полацка згадваюцца толькі два пасады: Крыўцоў і Экіманскі. Слабада і Востраў у XVII–XVIII стст. з’яўляліся часткамі Крыўцовага пасада. На Востраве ў 1582 г. па-ранейшаму размяшчаўся манастыр св. Іаана Прадцечы.

У XVII ст. на Крыўцовым пасады размяшчаліся мясцовасці Востраў, Кабак, *Старая* і *Новая* Слабоды. З адміністрацыйна-прававога пункту гледжання яны з’яўляліся тэрытарыяльнымі адзінкамі ў складзе Крыўцовага пасада і ў 1622 – 1623 гадах былі перададзены пад юрысдыкцыю полацкага магістрата¹⁸¹. Мясцовасці Кабак, *Старая* і *Новая* Слабоды да пачатку раскопак дакладна не былі лакалізаваны на мясцовасці.

На тэрыторыі Крыўцовага пасада раскопкі не праводзіліся, за выключэннем Вострава і Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра. На Востраве (левы бераг Дзвіны насупраць Верхняга замка) Л.Д. Побалем было закладзена 5 шурфоў з мэтай даследавання рэшткаў манастыра Іаана Прадцечы, які згадваецца ў пісьмовых крыніцах XV–XVI стст. Шурфы былі размешчаны ва ўсходняй частцы Вострава, якая не затопляецца падчас веснавых павадкаў. Зафіксавана магутнасць культурнага пласта 1,5 м. У ніжняй перадмацерыковай частцы размешчаны пахаванні, якія былі арыентаваны галавой на захад¹⁸².

На ўсходняй частцы Вострава на беразе Дзвіны Г.В. Штыхавым у 1963 г. быў закладзены шурф. Магутнасць культурнага пласта («шэрай зямлі») складала 1,4 м. У пласце знойдзена кераміка XIV–XV стст.¹⁸³

У выніку шурфоўкі С.В. Тарасава ва ўсходняй частцы Вострава ў 1987 г. была знойдзена кераміка XI ст., якая дазваляе меркаваць пра час засялення гэтай левабярэжнай тэрыторыі Полацка¹⁸⁴.

У 1996 г. М.В. Клімаў правёў археалагічныя раскопкі ва ўсходняй частцы Вострава на мяркуемым месцы размяшчэння манастыра Іаана Прадцечы¹⁸⁵. Плошча

¹⁸¹ Дук, Д.У. Полацк XVI–XVIII стст. : нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2007. – С. 54.

¹⁸² Поболь, Л.Д. Отчёт об обследовании археологических памятников в г. Полоцке в 1959 году / Л.Д. Поболь // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. № 112. – С. 12.

¹⁸³ Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Витебске в 1963 году / Г.В. Штыхов // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. № 216. – С. 4.

¹⁸⁴ Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Полоцкой округе в 1987 г. / С.В. Тарасов // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. № 1014. – С. 21.

¹⁸⁵ Клімаў, М.В. Справаздача за 1996 г. аб археалагічных даследаваннях у г. Полацку і Полацкім раёне / М.В. Клімаў // *Архіў ІГНАНБ.* – Воп. 1. – Спр. № 1622.

раскопу склала 24 м², глыбіня культурнага пласта – каля 1 м. З найбольш ранніх матэрыялаў знойдзены 2 шыферныя праселкі, кераміка XI–XII стст.

У розных частках Вострава былі зроблены 4 шурфы. У паўднёвай частцы Вострава культурны пласт адсутнічаў (знішчаны падчас будаўніцтва зоны адпачынку ў 1960-я гг.). Толькі ў заходняй частцы Вострава былі зафіксаваны рэшткі пласта магутнасцю 0,25 м.

Такім чынам, Востраў з’яўляўся найбольш даследаванай левабярэжнай часткай Полацка. Звестак пра культурныя напластаванні Крыўцовага пасада і Слабады адсутнічалі, раскопкі тут не праводзіліся.

У 2009 г. сумарная плошча раскопак на тэрыторыі Слабады і Крыўцовага пасада склала 24 м². Мэта раскопак – вызначэнне часу засялення Крыўцовага і Слабадскога пасадаў і плошчы дадзеных археалагічных помнікаў.

На тэрыторыі агарода каля дома № 43 па вул. Тусналобавай-Марчанкі быў разбіты шурф 1 памерам 2 × 4 м. Уладальнік сядзібы – полацкі гісторык Леў Фёдаравіч Данько, з яго дазволу і былі праведзены раскопкі. Пасля пачатку работ стала відавочна, што магутнасць культурнага пласта, наяўнасць слядоў пабудовы, вымушае вызначыць шурф як раскоп 1.

Раскоп 1 разбіты на вянец ракі Дзвіны (мал. 137), даўжэйшым бокам арыентаваны па баках свету (мал. 139). Раскоп падзелены на квадраты 1–8, кожны квадрат – 1 м², нумарацыя квадратаў – ад паўднёвай да паўночнай сценкі. Максімальная глыбіня культурнага пласта раскопу складае 0,9 м, сярэдняя – 0,8 м, мінімальная – паўночна-заходняя частка – 0,6 м (гл. мал. 139).

Стратыграфія культурнага пласта дастаткова аднародная. Культурны пласт прадстаўлены аднароднай зямлёй шэрага колеру з кавалачкамі цаглянага друку і каменьчыкамі. У запаўненні пласта сустракаюцца кавалачкі вапны і вуголле.

На мяжы кв. 4 і 6 каля паўночнай сценкі зафіксаваны развал апечка прамавугольнай формы са скругленымі краямі. Памеры апечка – 0,9 × 1 м (даўжэйшым бокам выходзіць па-за межы раскопу), запаўненне – перапаленая чырвоная гліна, вугаль, кавалкі абпаленага дрэва, дробныя кавалкі цэгля, каменьчыкі. Магутнасць прапласткі гліны з апечка – 0,3 м, глыбіня залягання – 0,43 м ад паверхні зямлі. У запаўненні апечка знойдзена цагляна памерам 13 × 6 × 24 см.

У кв. 1 зафіксаваны развал камянёў памерам ад 0,1 да 0,2 м на плошчы 0,25 м². Развал камянёў размешчаны на глыбіні 0,5 – 0,6 м ад паверхні зямлі. Утвараюць вугал пабудовы, звязаны з канструкцыяй апечка. Сярод камянёў знойдзена медная манета – капейка 1710 г., якая закладалася падчас пабудовы дома (стратыграфія – гл. мал. 139). У кв. 4 паміж апечкамі і разваламі камянёў знойдзена аконнае шкло, кераміка пачатку XVIII ст. Слядоў плах ад канструкцыі пабудовы прасачыць не ўдалося.

Усяго ў раскопе разабрана тры пласты па 0,2 м. У верхнім пласце знойдзена 94 кавалкі сценак керамікі, з пласта 2 – 78 шт. і пласта 3 – 18 шт. Кераміка пераважна датуецца XVI–XVIII стст., аднак знойдзены венцы гаршкоў XI–XIII стст. (мал. 140:

6, 7, 9), а таксама кавалкак ляпнога, загладжанага на ганчарным крузе венца (мал. 140: 10). Гэтая кераміка размешчана дысперстна ў стратыграфічным пласце, вылучыць гарызонты залягання асобных храналагічных груп керамікі не ўдалося.

У перадамацерыковым пласце знойдзена пацерка (смальта) чорнага колеру Х–ХІ стст. (мал. 141: 18).

У раскопе 1 даследавана 4 мацерыковыя ямы (гл. мал. 139).

Яма 1 размешчана ў кв. 3, каля мяжы кв. 3 і 4. Яма мае круглую форму дыяметрам 0,3 м, сценкі вертыкальныя, дно плоскае. Запоўнена светла-шэрай зямлёй. Знаходкі адсутнічалі.

Яма 2 размешчана на месцы залягання апечка ў паўночна-ўсходнім куце кв. 4. Дыяметр ямы – 0,2 м, глыбіня – 0,12 м, дно плоскае, сценкі вертыкальныя. Запоўнена светла-шэрай зямлёй. Знаходкі адсутнічалі.

Яма 3 размешчана на мяжы кв. 5–6, 7–8. Мае авальную форму, выцягнутую ў мерыдыянальным накірунку, памерам 0,5 × 0,4 м. Сценкі паката нахіленыя, дно плоскае пад нахілам, перапад вышынь з поўдня на поўдзень складае 0,05 – 0,1 м. Запоўнена светла-шэрай зямлёй. Знойдзены 2 венцы гаршкоў XVI–XVII стст. (мал. 141: 15–16).

Яма 4 размешчана каля заходняй сценкі раскопу, у межах паўночнай частцы кв. 1. Выходзіць за межы раскопу ў заходнюю сценку. Мае прамавугольную з закругленымі краямі форму, глыбіню каля 0,2 м (паўночная частка), 0,1 м (паўднёвая). Дно плоскае. Запоўнена светла-шэрай зямлёй. Каля дна ямы зафіксавана прапластка (0,05 м) вугалю. Яму перакрывае аналагічная прапластка (глыбіня – 0,6 м ад паверхні зямлі). Знойдзены фрагменты венцаў гаршкоў XII ст. (мал. 141: 9–10), венца міскі XVI–XVII стст. (мал. 141: 12), 5 кавалкаў сценак гаршкоў.

Мацерык – аднародны чырвоны суглінак. Паверхня мацерыка роўная. На месцы размяшчэння апечка колер мацерыка светла-шэры, гліна загартаваная ў форме прамавугольнай плямы шырынёй 1 м (фота 12).

У шурфах 2–5 на захад ад вусця ракі Бельчыцы да Вострава знаходкі прадстаўлены керамікай і рэчамі XV–XVIII стст.

Археалагічныя знаходкі. У раскопе 1 знойдзена манета – медная капейка 1710 г. Пятра I (1696–1725). Захаванасць манеты – выдатная, што сведчыць пра яе нядоўгае абарачэнне ў якасці грашовага сродку. Гэтая манета знойдзена каля падмурка разбуранага дома, сярод артэфактаў з гэтага ж дома варта прыгадаць кавалак аконнага празрыстага шкла зеленаватага адцення таўшчынёй 0,2 см (мал. 141: 17). Керамічны мурмельшпіль з раскопу 1 знойдзены разам з манетай 1710 г. мае дыяметр 1,5 см і з’яўляецца характэрнай знаходкай у напластаваннях XVII–XVIII стст.

Рэдкай знаходкай з’яўляецца чорная шкляная пацерка з чатырнаццаціграннымі зрэзанымі вугламі (мал. 141: 18), якая, паводле курганных пахаванняў, датуецца Х–ХІ стст.¹⁸⁶ Падобныя пацеркі былі характэрны ў асноўным для сельскага

¹⁸⁶ Фехнер, М.В. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни / М.В. Фехнер // Труды Государственного исторического музея. – Вып. 33. Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – М. : Советская Россия, 1959. – рис. 5: 15.

насельніцтва Старажытнай Русі. Разам з гэтай знаходкай у адной храналагічнай групе магчыма разглядаць венца ляпнога, загладжанага на ганчарным крузе гаршка (мал. 140: 10). Гэтыя два артэфакта сведчаць пра магчымы час засялення Старой Слабады ў X ст.

Найбольш ранняя па храналогіі група керамікі выяўлена падчас раскопак у Слабадзе. Так, знойдзена венца ляпнога, загладжанага на ганчарным крузе гаршка, якое датуецца X – пачаткам XI стст. (мал. 140: 10). Аналагічная кераміка добра вядома ў Полацку, яна знойдзена на полацкім гарадзішчы і вакольным горадзе (гл. вышэй).

Астаная кераміка – ганчарная, прадстаўлена посудам XI–XIII стст. і XIV–XVIII стст. Апошняя храналагічная група самая прадстаўнічая.

Кераміка XI–XIII стст. прадстаўлена пераважна выразнымі S-падобнымі па профілю венцамі, шырока вядомымі ў Полацку ў гэты час (мал. 140: 6–9; 141: 4, 9–11)¹⁸⁷.

Кераміка XIV–XV стст. прадстаўлена адзінкавымі кавалкамі венцаў і паходзіць з асобных шурфоў на Крыўцовым пасадзе.

Кераміка XVI–XVIII стст. прадстаўлена міскамі (мал. 141: 12–13), венцамі гаршкоў груп 1 і 2 (мал. 140: 1–5; 141: 1–2, 5–6, 15–16)¹⁸⁸.

На тэрыторыі Крыўцовага пасада знойдзена кераміка, тыповая для XVI–XVIII стст., у т. л. донца керамічнага падсвечніка XVIII ст., карнізная кафля. У раскопе 1 знойдзена завеса ад аканіцы (мал. 140: 13).

Такім чынам, найбольш раннія храналагічныя групы знаходак X–XIV стст. былі выяўлены на тэрыторыі Старой Слабады. На Крыўцовым пасадзе (на захад ад вусця Бельчыцы да Вострава) знаходкі прадстаўлены керамікай і рэчамі XV–XVIII стст.

Гістарычная інтэрпрэтацыя. Найбольш старажытныя матэрыялы на тэрыторыі Крыўцовага пасада датуюцца X–XIII стст. У мястэчку Старая Слабада былі знойдзены два артэфакты (венца ляпнога гаршка і шкляная пацерка), якія сведчаць пра магчымасць засялення тэрыторыі пры вусці р. Бельчыца ў X – першай палове XI стст. Такім чынам магчыма вызначыць паходжанне тапоніма «Слабада» ад тэрміну «слабодка» – сельскагаспадарчае прадмесце каля Полацка.

Старая Слабада размешчана ў зручным месцы пры ўпадзенні р. Бельчыцы ў р. Дзвіну, праз яе праходзіў шлях на Менск і Кіеў. Каля гэтай слабодкі ў XII ст. быў заснаваны Бельчыцкі Барысаглебскі манастыр. Пэўная аўтаномія дадзенай тэрыторыі засведчана ў рэвізіі 1552 г., якая вызначае гэтае пасяленне ўжо як полацкі пасад.

У XVII–XVIII стст. тапонімы «*Старая*» і «*Новая Слабоды*» маркіруюць тэрытарыяльныя часткі Крыўцовага пасада.

¹⁸⁷ Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск : «Наука и техника», 1975. – С. 82.

¹⁸⁸ Дук, Д.У. Полацк XVI–XVIII стст. : нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2007. – С. 103–104.

На астатняй тэрыторыі Крыўцовага пасада на захад ад вусця р. Бельчыца артэфактаў, ранейшых за XV ст., у культурным пласце зафіксавана не было. Гэта сведчыць пра сінхроннасць засялення тэрыторыі Крыўцовага пасада і Экімані, а таксама пра аднолькавыя прычыны, якія прывялі да такой маштабнай з’явы.

Сярод гэтых прычын пазначым дзве асноўныя: скарачэнне і заняпад асноўнай пасадскай тэрыторыі на правым беразе Полацка ў выніку частых ваенных дзеянняў першай паловы XVI ст. і змена юрыдычнага статусу пасадскага насельніцтва ў сувязі з распаўсюджаннем магдэбургскага права (пасля 1498 г.). У выніку частка насельніцтва, якое сядзела на землях баяр, была вымушана перасяліцца на левы бераг ракі Дзвіны. Гэты тэзіс добра ілюструе Полацкая рэвізія 1552 г., паводле якой на Крыўцовым пасадзе было размешчана 30 двароў, якія належалі Васілею Карценю, што «з месцем тягнучь, а ему позма з них две копе и сорок осмъ гршей прыходить»¹⁸⁹.

Культурны пласт на тэрыторыі Крыўцовага пасада размешчаны ўздоўж р. Дзвіны паласой шырынёй 150 м. Плошча Крыўцовага пасада разам са Слабадой складае 22 га. Гэта добра карэлюецца з данымі пісьмовых крыніц, якія вызначаюць размяшчэнне сядзіб палачан XVII–XVIII стст. «на вянцу ракі Дзвіны».

¹⁸⁹ Полоцкая ревизия 1552 г. / К изд. подгот. И.И. Лаппо. – М. : Университетская типография, Страстной бульвар, 1905. – С. 148.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Даследаванне археалагічных комплексаў на тэрыторыі Вялікага і Запалоцкага пасадаў у 2004–2012 гг. дало магчымасць прадвызначыць ключавыя моманты ў фарміраванні сярэдневяковага Полацка па сукупнасці складовых кампанентаў сацыяльна-эканамічнага тэрміна «горад». Пры гэтым асабліва важным нам падаецца адна істотная акалічнасць – самі па сабе археалагічныя даследаванні былі дастаткова невялікія па крытэрыі ўскрытай плошчы (ад 40 да 100 м²). Тым не менш, па выніках раскопак былі атрыманы вельмі важныя гістарычныя даныя, працяг археалагічных даследаванняў, безумоўна, запатрабаваны. Адзін з перспектывных археалагічных аб’ектаў Полацка – вакольны горад.

Прынцыпова важныя даныя па фарміраванні культурнага пласта на тэрыторыі вакольнага горада Полацка X – першай паловы XI стст. былі атрыманы менавіта падчас археалагічнага даследавання ў 2008 годзе. Выяўлены культурны пласт трэцяй чвэрці I тыс., а таксама пласт з ляпной керамікай і іншымі рэчамі апошняй чвэрці I тыс. Аднак колькасць выяўленых артэфактаў, за выняткам керамікі, не дазволіла скласці поўную карціну сацыяльнай і этнічнай прыналежнасці жыхароў полацкага паселішча, што выклікае неадназначныя трактоўкі ў вызначэнні прынцыповых пытанняў аб ролі і месцы пачатковага Полацка ў станаўленні дзяржаўнасці Старажытнай Русі¹⁹⁰. Надзейна ўдалося вызначыць наяўнасць культурнага пласта трэцяй і апошняй чвэрцяў I тыс., атрымаць прадстаўнічую па колькасці калекцыю ляпной керамікі (якая, дарэчы, дае падставы для прадстаўленай класіфікацыі), а таксама канстатаваць мінімальны па колькасці, але безумоўны для вызначэння *гарадскога* характару набор знаходак IX–X стст. Аднымі з галоўных пытанняў застаюцца вызначэнне пераважнага характару заняткаў насельніцтва (рамёствы, гандаль, сельская гаспадарка), ступень і інтэнсіўнасць гандлёвых кантактаў, а таксама этнічная прыналежнасць жыхароў пачатковага паселішча трэцяй і апошняй чвэрцяў I тыс. Вырашыць гэтыя пытанні магчыма шляхам працягу археалагічных даследаванняў.

Адзначым адкрыццё ў раскопе 2008 г. комплекса касцярэзнай майстэрні, які вылучаны ў стратыграфічным пласце XIII–XIV стст. Размяшчэнне рамеснага комплекса на аддаленасці не больш 30 м ад т. зв. царквы на стрэлцы Ніжняга замка (помнік полацкай школы дойлідства XII ст.) само па сабе вельмі цікавае і дазваляе вызначыць плотную грамадзянскую забудову XIII–XIV стст. у непасрэднай блізкасці да царквы.

Асноўнае пытанне, якое дазволілі вырашыць вынікі раскопак на тэрыторыі плошчы Свабоды ў 2009 г., гэта вызначэнне храналогіі, статуса і характару заняткаў пасадскага насельніцтва. Атрыманыя падчас раскопак на сучаснай

¹⁹⁰ Дук, Д.В. Заурядный городок, затаившийся в речных излуцинах? Новая концепция роли и места Полоцка в ранней древнерусской истории / Д.В. Дук // Родина. – 2013. – № 6. – С. 48.

цэнтральнай гарадскоў плошчы Полацка даныя ў цэлым абсалютна ўкладаюцца ў агульны кантэкст папярэдніх археалагічных даследаванняў. Да пераносу гарадскога рынку з тэрыторыі, прылеглай да Верхняга замка (да 1563 г.), дадзеная частка Вялікага пасада з'яўлялася месцам пражывання прадстаўнікоў рамесных прафесій, найперш, ювеліраў. За межамі сцяны гарадскога рынку ювеліры працягвалі сяліцца і пасля яго ўсталявання на новым месцы (з канца XVI ст.). Адкрыццё слядоў касцярэзнай вытворчасці XI–XIII стст. у раскопе 2009 г. стала новым дапаўненнем карціны гаспадарчага засваення дадзенай часткі горада. Разам з вынікамі раскопак 2008 г. можна канстатаваць адкрыццё двух яркіх рамесных комплексаў, звязаных з касцярэзнай вытворчасцю XI–XIV стст. Таксама стала магчымым вызначыць пачатковы этап засялення тэрыторыі звонку ад крапасной сцяны вакольнага горада: у перадмацерыковым пласце XI ст. былі адкрыты рэшткі роў і сляды агароджы, якія маркіравалі межы двух участкаў. Накірунак размяшчэння гэтага роўу цалкам супадаў з вулічным, датаваным XVII ст. Сведчанні пісьмовых крыніц аб тым, што рынак меў самастойную сістэму забудовы са сваім парадкам размяшчэння гандлёвых радоў, цалкам пацвердзіўся. Падчас раскопак 2009 г. была адкрыта маставая мясніцкага рада, якая мела характэрную асаблівасць – паверх драўлянага насцілу яна была замощаная спрэсаванымі косткамі хатніх жывёл.

Па выніках археалагічных раскопак 2011 г. на Вялікім пасадзе атрыманы дадатковыя аргументы на карысць размяшчэння ў Полацку старажытнай вечавай плошчы. Поўнае «маўчанне» пісьмовых крыніц аб месцы правядзення вечавых сходаў у Полацку перакладае адказнасць на вырашэнне гэтай праблемы на метады археалогіі. Падчас раскопак было вызначана, што на тэрыторыі, прылеглай да Верхняга замка з боку Чорнага ручая, культурны пласт, ранейшы за XVI ст., адсутнічае, таксама адсутнічаюць і сляды цвінтара каля т. зв. «храма на роўе» XII ст. Пашкоджаныя ў выніку будаўнічай дзейнасці езуітаў пахаванні, магчыма, належаць да цвінтара згаданага храма, які ў XVII ст. меў назву ў гонар Ражаства Хрыстовага. Гэтыя пахаванні, найбольш верагодна, датуюцца XVII ст. Адсутнасць культурнага пласта X–XV стст. на даследаванай пасадскай тэрыторыі поблізу Чорнага ручая можа сведчыць на карысць размяшчэння на ёй вольнай ад забудовы плошчы для грамадскіх сходаў.

Археалагічныя раскопкі на тэрыторыі Запалоцкага пасада, прылеглай да ракі Палаты, ўзнавіліся пасля доўгага перапынку (з 1961 г. да 2005 г. дадзеная частка пасада археалагічна не вывучалася). Раскопкі 2010–2011 гг. дазволілі вызначыць пачатак засялення ўсходняй часткі Запалоцкага пасада на мяжы X–XI стст., што абсалютна карэлюецца з данымі раскопак на заходняй частцы пасада. Высокі сацыяльны статус жыхароў XI–XIII стст., якія сяліліся каля цэнтральнай вуліцы пасада¹⁹¹, вызначаны па знаходках актавых пячацяў, ювелірных ўпрыгожванняў, у тым ліку форм і іх нарыхтовак для адліўкі вырабаў з каляровых металаў.

¹⁹¹ У XVII–XVIII стст. гэтая вуліца мела назву «Вялікая».

Знойдзены ўнікальны артэфакт – венца керамічнага гаршка XII ст. т. зв. «полацкага» тыпу з палівай, што з’яўляецца сведчаннем мясцовай вытворчасці паліванай керамікі. Вялікую цікавасць прадстаўляе стратыграфічны гарызонт XVI ст., які па шэрагу прыкмет можна суадносіць з часам існавання бернардзінскага кляштара (1498–1563 гг.), а па зместу – з жылымі пабудовамі аднаго з карпусоў кляштара.

У 2004 г. былі атрыманы першыя даныя аб наяўнасці культурнага пласта канца X – першай паловы XII ст. на тэрыторыі заходняй часткі Запалоцкага пасада. Фактычна была адкрыта велізарная частка гарадскога пасада на плошчы больш 20 га. Гэты пласт амаль не закрануты прамысловай дзейнасцю. На вывучаемай частцы Запалоцкага пасада, а найбольш верагодна і на ўсёй тэрыторыі Запалоцця, уключаючы яго ўсходнюю частку, у XI–XII стст. сяліліся не толькі прадстаўнікі элітарных рамесных прафесій, але і вышэйшы сацыяльны пласт тагачаснага насельніцтва – полацкае баярства. Вывучаць такія цікавыя аб’екты з’яўляецца актуальнай патрэбай. Фактычна ўся згаданая заходняя частка Запалоцця з’яўляецца закрытым археалагічным комплексам, што значна павышае навуковую каштоўнасць гэтага помніка археалогіі ў агульнаеўрапейскім кантэксце.

Падчас археалагічных разведак на тэрыторыі Экіманскага пасаду ў 2009 г. былі выяўлены падмуркі царквы, якую з вялікай доляй верагоднасці можна суадносіць з царквой Іаакіма і Ганны, што згадваецца ў Полацкай рэвізіі 1552 г., а пазней вядома пад назвай царквы св. Мікалая XVII–XVIII стст. Археалагічны комплекс, які складаецца з падмурка царквы і цвінтара каля яе, з’яўляецца адным з найбольш перспектыўных для вывучэння, паколькі прадстаўляе шырокія магчымасці для гістарычнай рэканструкцыі сакральнага дойлідства Беларусі XVI–XVII стст. Уласна для Полацка выяўлены помнік манументальнага дойлідства адкрывае патэнцыяльныя магчымасці стварэнне новага музейна-турыстычнага аб’екта на тэрыторыі, з якой адкрываецца панарама правабярэжнага горада: Верхняга замка з Сафійскім саборам, Вялікага пасада з саборам св. Багаяўлення, Запалоцкага пасада.

Такім чынам, падчас правядзення археалагічных раскопак у 2004–2012 гг., была выяўлена вялікая колькасць новых археалагічных комплексаў старажытнага Полацка. Сумарныя веды, якія былі атрыманы падчас раскопак, дазволілі вызначыць шэраг ключавых момантаў у станаўленні і развіцці старажытнага Полацка, а таксама перспектыўныя накірункі яго далейшага вывучэння.

СПІС ІЛЮСТРАЦЫЙ

Мал. 1. План размяшчэння раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў г. Полацку з пазначэннем шурфоў П.А. Рапапорта 1976 г.

Мал. 2. Стратыграфія раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку у г. Полацку.

Мал. 3. Планіграфія раскопу 1 (2008 г.) на ўзроўні пластоў 7, 8, 9 на Ніжнім замку у г. Полацку.

Мал. 4. План мацерыка раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку у г. Полацку.

Мал. 5. Вырабы з каляровых металаў XI–XVIII стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – злітак; 2 – спражка; 3 – дэфармаваная сценка начыння (?); 4 – ланцужок з дроту; 5 – крыж нацельны; 6 – спражка; 7 – палоска метала; 8 – капавушка; 9 – кручок паясны (1–2, 5–9 – бронза, 3–4 – медзь).

Мал. 6. Вырабы з каляровых металаў XI–XVI стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – венца начыння (?); 2 – сценка начыння (?); 3, 4 – колцы паясныя; 5 – пяро; 6 – гузік; 7 – спражка; 8 – дрот; 9 – пярсцёнак; 10 – бранзалет (1–2, 8 – медзь, 9–10 – бронза).

Мал. 7. Вырабы з жалеза XI–XVII стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – наканечнік стралы; 2 – колца са скабой; 3 – наноснік ад шлема; 4 – скабяны выраб.

Мал. 8. Вырабы з жалеза XV–XVII стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – састаўны выраб; 2 – спражка; 3 – цэпатрымальнік трохзвенны; 4 – колца паясное.

Мал. 9. Вырабы XV–XVI стст. з жалеза з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1, 2 – падковы; 3 – шыла.

Мал. 10. Жалезныя нажы XIV–XVII стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 11. Жалезныя нажы XVI–XVII стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 12. Вырабы з жалеза XV–XVI стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – шыла (гарбарнае?); 2 – дужка замка; 3 – колца паясное; 4 – ключ; 5 – рамесны інструмент; 6 – падкоўка абутковая; 7 – кручок спускавога механізму мушкета.

Мал. 13. Вырабы XV ст. з жалеза з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – сякера; 2, 3 – спражкі; 4 – скабяны выраб.

Мал. 14. Накавальня слясарная XV ст. з жалеза з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 15. Вырабы з жалеза XI–XVI стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1, 7 – ледаходны шып; 2 – скабяны выраб; 3 – выраб нявызначанага прызначэння; 4 – колца кальчугі; 5 – абойміца; 6 – звяно цэпатрымальніка, 8 – скабяны выраб.

Мал. 16. Вырабы з жалеза XV–XVI стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – дзяржанне куфра, 2 – скабяны выраб, 3 – ключ, 4 – колца паясное.

Мал. 17. Вырабы з жалеза XV–XVI стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – скабяны выраб, 2 – свярдзел, 3 – струг па косці, 4 – шыла.

Мал. 18. Вырабы з косці XII–XVI стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – качадык; 2, 3 – муфта; 4–6 – грэбень; 7 – накладка на дзяржанне нажа.

Мал. 19. Грабяні з косці X–XIII стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 20. Вырабы са шкла і каменю X–XIII стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – пацерка з серабрэннем; 2 – пацерка з залачэннем; 3 – светла-карычневая пацерка; 4 – белая празрыстая пацерка; 5 – белая пацерка з залачэннем; 6 – празрыстая пацерка; 7 – жоўтая пацерка з белым малюнкам; 8 – празырстая пацерка; 10, 11 – фрагменты шкляных вырабаў (шкельцы ?), светла-салатавага і жоўтага непразрыстага колеру адпаведна (1–8, 10–11 – шкло, 9 – бурштын).

Мал. 21. Каменныя асялкі XI–XVI стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку (3 – шыферны сланец).

Мал. 22. Ляпная кераміка з мацерыковай ямы 1 раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1–4 – венцы гаршкоў; 5 – сценка гаршка.

Мал. 23. Ляпная кераміка з мацерыковай ямы 2 (1–4, 6–7) і ямы 25 раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1–3, 5 – венцы гаршкоў; 4, 6 – сценкі гаршкоў; 7 – донца гаршка.

Мал. 24. Ляпная кераміка з мацерыковай ямы 3 раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1–5 – венцы гаршкоў; 6 – донца гаршка.

Мал. 25. Ляпная кераміка з мацерыковых ям 5 (1, 2), 6 (3) і 14 (4) раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – венца гаршка; 2, 4 – сценкі гаршкоў; 3 – накрыўка.

Мал. 26. Ляпная кераміка з мацерыковай ямы 7 (1) і ганчарная (?) кераміка з ямы 23 (2) раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – донца гаршка; 2 – венца гаршка.

Мал. 27. Венцы ляпных гаршкоў з мацерыковай ямы 8 раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 28. Ляпная кераміка з мацерыковых ям 9 (1), 13 (2, 3) і 15 (4, 5) раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – сценка гаршка; 2, 3 – венцы гаршкоў; 4, 5 – донцы гаршкоў.

Мал. 29. Венцы ляпных гаршкоў з мацерыковых ям 12 (1, 2), 22 (3) і 26 (4) раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 30. Венцы ляпных гаршкоў групы 1 раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 31. Венца ляпнога гаршка групы 1 (1) і венцы ляпных гаршкоў групы 3 (2–3) раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 32. Венцы ляпных гаршкоў групы 1, пераходныя да групы 2 раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 33. Венцы ляпных гаршкоў групы 2 раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 34. Венцы ляпных гаршкоў групы 2 раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 35. Венцы ляпных гаршкоў групы 3 раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 36. Венцы ляпных гаршкоў групы 4 раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 37. Венцы і донцы ляпных гаршкоў групы 4 раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 38. Венцы ляпных гаршкоў індывідуальных форм раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 39. Венцы ляпных місак раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 40. Донцы ляпных гаршкоў (1 – 4) і венцы гаршкоў індывідуальных форм (5, 6) раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 41. Керамічныя вырабы XVI ст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1–2, 3, 4 – венцы гаршкоў; 5 – венца накрыўкі; 6 – венца і донца макотры.

Мал. 42. Керамічнае начынне XII–XVII стст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – донца начыння; 2, 4 – донцы гаршкоў; 3 – дзяржанне патэльні ці рынкі (1 – з «каменнай масы», 3 – чорнаглянцаванае).

Мал. 43. Керамічнае начынне XV ст. з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1 – гаршок, 2 – чорнаглянцаваная міска.

Мал. 44. Керамічныя праселкі з раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку.

Мал. 45. Жалезныя вырабы X ст. з ніжняга стратыграфічнага пласта раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку ў Полацку: 1, 5 – вырабы нявызначанага прызначэння; 2 – наканечнік стралы; 3, 4 – заклёпкі.

Мал. 46. План размяшчэння раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 47. Планіграфія раскопу 1 (2009 г.) на глыбіні 0,6–0,8 м і 0,8–1,2 м на Вялікім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 48. Планіграфія раскопу 1 (2009 г.) на глыбіні 1,2–1,4 м і 1,4–1,5 м на Вялікім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 49. План мацерыка і стратыграфія раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 50. Вырабы з каляровых металаў XI–XVIII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1 – падвеска-сякерка; 2, 3 – спражкі; 5, 6 – крыжы-энкаліпіёны; 7 – крыж нацельны; 8 – пярсцёнак; 9–11 – колцы паясныя; 12 – падсвечнік; 13 – выраб невядомага прызначэння.

Мал. 51. Вырабы з гліны (1), каменю (2–4) XII–XVII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1 – тыгель; 2 – форма для адліўкі; 3, 4 – асялкі.

Мал. 52. Вырабы з металаў XII–XVII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1 – колцы бронзавыя; 2 – паясная накладка; 3 – цвік абутковы, 4 – накладка на дзяржанне нажа; 5 – колца; 6 – гузік; 7 – дэталі аконнага набору; 8 – падвеска (?); 9–12 – колцы паясныя; 13, 14 – дрот; 15–18 – кулі (1, 4, 13, 14 – бронза; 9–12 – медзь, 6, 15–18 – свінец, 2, 3, 5, 7, 8 – жалеза).

Мал. 53. Вырабы XVI–XVII стст. з жалеза з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1 – абцугі; 2 – шып ледаходны; 3 – крэсіва.

Мал. 54. Вырабы з жалеза XI–XVII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1–3 – спражкі; 4 – выраб невядомага прызначэння; 5 – завеса дзвярная, 6 – цуглі; 7 – дэталі конскай вупражы; 8 – рабочая частка лучковага свярдзёла; 9 – спражка; 10 – дзяржанне рамеснага інструмента.

Мал. 55. Вырабы з жалеза XII–XVII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1 – чакан; 2 – падкова; 3 – цвікарня; 4 – стамеска.

Мал. 56. Вырабы з жалеза XV–XVII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1 – кручок паясны (?); 2, 5 – падкоўкі абутковыя; 3 – разец такарны; 4 – скобель; 6 – прадмет нявызначанага прызначэння; 7 – уток.

Мал. 57. Вырабы з жалеза (1–6, 8–9), жалеза і косці (7) XI–XVII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1–4, 6–9 – нажы; 5 – прадмет нявызначанага прызначэння; 10 – іголка; 11 – разец; 12 – прабой дзвярны; 13 – вушка (крапленне) дужкі вядра; 14 – шыла.

Мал. 58. Вырабы з жалеза XI–XVIII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1–7 – нажы; 8 – лязо сякеры; 9 – лязо касы-гарбушы.

Мал. 59. Вырабы з жалеза XV–XVII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1–3, 5–9 – нажы; 4 – прадмет нявызначанага прызначэння.

Мал. 60. Вырабы з жалеза XV–XVII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1–3, 7, 8 – падковы; 4–5 – абутковыя падкоўкі.

Мал. 61. Вырабы са шкла (1–3, 5–6, 8–17), сердаліку (4), бурштыну (7) XV–XVII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1–3 – бісер жоўты; 4 – пацерка; 5, 6 – пацеркі сінія зонныя; 7 – пацерка; 8, 9 – пацеркі шкляныя дзежкападобныя залачоныя; 10, 12–15, – бранзалеты ілжэвітыя зялёныя; 11 – пярсцёнак; 16 – фрагмент медальёна; 17 – фрагмент вазы.

Мал. 62. Вырабы з косці (1–3, 5) і дрэва (4) XI–XIII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1–2 – рогавыя спілы; 3 – накладка; 4 – самшытавы грэбень; 5 – футарал (?).

Мал. 63. Вырабы з косці (1, 2, 6–7), жалеза і косці (3), гліны (4, 5) XI–XVIII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1 – пісала; 2 – ігольніца; 3 – дзяржанне нажа; 4, 5 – чубук люлькі; 6 – гузік; 7 – выраб нявызначанага прызначэння.

Мал. 64. Вырабы са шкла (1), каменю (2–12), свінца (13–26) XI–XVIII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку: 1 – пацерка жоўтая; 2–12 – праселкі; 13–18 – кулі; 19–26 – гузікі.

Мал. 65. Донцы (1–2) і венца (3) гаршкоў XI–XII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку.

Мал. 66. Венца гаршка XI ст. (1), накрыўка XI–XII стст. (2), донцы гаршкоў XI ст. (3) і XVII ст. (4) з раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку.

Мал. 67. Венцы гаршкоў XII–XIII стст. (1–3, 5), XIV ст. (4) з развала камянёў і металургічных шлакаў кв. 5А раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку.

Мал. 68. План размяшчэння раскопу 1 (2011 г.) на Вялікім пасадзе ў г. Полацку: 1 – царква на рове (Ражаства Хрыстова); 2 – будынак былога рэальнага вучылішча; 3 – раскоп 1 на ўчастку будучага дома № 4.

Мал. 69. Планіграфія пластоў 1 і 2 раскопу 1 (2011 г.) на Вялікім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 70. Стратыграфія і план мацерыка раскопу 1 (2011 г.) на Вялікім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 71. Вырабы з каляровых металаў, шкла і косці XII–XVIII стст. з раскопу 1 (2011 г.) на Вялікім пасадзе ў г. Полацку: 1 – спражка; 2 – завушніца; 3, 5 – пласцінкі; 4 – пярсцёнак; 6 – пломба таварная; 7 – куля з літнікам; 8 – бранзалет; 9 – накладка на дзяржанне нажа (1–5 – бронза, 6–7 – свінец, 8 – шкло, 9 – косць).

Мал. 72. Вырабы з жалеза XVI–XVIII стст. з раскопу 1 (2011 г.) на Вялікім пасадзе ў г. Полацку: 1 – патэльня; 2 – акоўкі рыдлёвак; 3 – сякера.

Мал. 73. Вырабы з жалеза XVI–XVIII стст. з раскопу 1 (2011 г.) на Вялікім пасадзе ў г. Полацку: 1–4 – нажы; 5 – крэсіва.

Мал. 74. Вырабы з жалеза XVI–XVIII стст. з раскопу 1 (2011 г.) на Вялікім пасадзе ў г. Полацку: 1 – такарны разец; 2 – зубіла; 3, 4 – ключы; 5 – выраб невядомага прызначэння.

Мал. 75. Вырабы з жалеза XVI–XVIII стст. з раскопу 1 (2011 г.) на Вялікім пасадзе ў г. Полацку: 1–4 – падковы абутковыя; 5 – падкова.

Мал. 76. Венцы гаршкоў XVI – XVIII стст. з раскопу 1 (2011 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку.

Мал. 77. Керамічныя кружка (1) і куваль (2) XVI – XVII стст. з раскопу 1 (2011 г.) на Вялікім пасадзе ў Полацку.

Мал. 78. План размяшчэння тэхнічнага калодзежа (2012 г.) на плошчы Свабоды (Вялікі пасад) у г. Полацку і стратыграфія культурнага пласта.

Мал. 79. Вырабы з гліны (1–5), жалеза (6) з тэхнічнага калодзежа (2012 г.) на плошчы Свабоды ў Полацку: 1 – тынкоўка; 2–3 – венцы гаршкоў XVI–XVII стст.; 4 – венца міскі; 5 – донца гаршка; 6 – жалезны нож.

Мал. 80. Вырабы з гліны (1–4), косці (5), каменю (6) з тэхнічнага калодзежа (2012 г.) на плошчы Свабоды ў Полацку: 1–3 – венцы гаршкоў XI ст.; 4 – сценка макотры XI ст.; 5 – гузік; 6 – асялок.

Мал. 81. План размяшчэння раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 82. Стратыграфія і план мацерыка раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 83. Вырабы з каляровых металаў XI–XVI стст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – накладка кніжная; 2, 3 – аклад аконны; 4 – накладка на дзяржанне нажа; 5 – спражка; 6 – наканечнік рэменю; 7 – бразготка; 8 – нарыхтоўка; 9 – пярсцёнак; 10 – стрыжань; 11–15 – гузікі (1, 4–10 – бронза, 2, 3, 11–15 – свінец).

Мал. 84. Вырабы з каляровых металаў, шкла і косці XI–XVI стст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1–5 – пломбы таварныя; 6 – актавая пячаць; 7 – нарыхтоўка для вытворчасці пячаці; 8–12 – пацеркі; 13 – шахматная фігура (1–7 – свінец, 8–12 – шкло, 13 – косць).

Мал. 85. Вырабы з каменю XI–XII стст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1–3 – асялок; 4, 5 – праселкі шыферныя; 6 – пацёрка бурштынавая; 7, 8 – формы для адліўкі ўпрыгажэнняў з пячаніку.

Мал. 86. Падковы з жалеза XVI ст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 87. Вырабы з жалеза XVI–XVII стст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1–8 – падкоўкі абутковыя; 9 – ледаходны шyp.

Мал. 88. Вырабы з жалеза XI–XVI стст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1–2 – нажы; 3 – шыла; 4 – скабяны выраб; 5 – крэсіва; 6 – сякера.

Мал. 89. Вырабы з жалеза XI–XVI стст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1–4 – спражкі; 5, 6 – размеркавальнік.

Мал. 90. Вырабы з жалеза XI–XVI стст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – лучнік; 2, 6, 7 – скабяныя вырабы; 3 – крэсіва; 4 – завеса аконная; 5 – завеса дужкі вядра.

Мал. 91. Шлак з ніжняй частцы печы-домніцы XI–XII стст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 92. Керамічныя вырабы XVI ст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1, 2 – кафля; 3 – дуга пячная.

Мал. 93. Венцы ляпных гаршкоў X ст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 94. Венцы гаршкоў XI–XIII стст. са склепа квадратаў А3, Б3 раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 95. Керамічныя вырабы XVI–XVII стст. з мацерыковых ям 3 (1–2), 5 (1–5), 6 (3–7) і пахавання 1 (9–10) раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1, 2 –

донцы гаршкоў; 3, 4, 9, 10 – венцы гаршкоў; 5 – венца талеркі; 7 – донца кубачка; 8 – венца збана.

Мал. 96. Венцы гаршкоў XI–XIII стст. з мацерыковай ямы 8 раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 97. Керамічныя вырабы XI–XIII стст. з мацерыковай ямы 9 раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1–7 – венцы гаршкоў; 8 – венца амфары; 9 – дзяржанне амфары; 10–11 – донцы гаршкоў.

Мал. 98. Венцы гаршкоў XII ст. з мацерыковай ямы 10 (1–3), венца XII ст. і носік рукамыя XVIII ст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 99. Керамічны заварнік першай паловы XVI ст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 100. Керамічная лампадка (1) і місачка (2) XVI – XVII стст. з раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 101. Стратыграфія пласта 3 і план мацерыка раскопаў 1 і 2 (2010, 2011 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 102. Вырабы з каляровых металаў XI–XVII стст. з раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – лыжачка для прычасця; 2 – пярэцёнак; 3 – накладка на дзяржанне нажа; 4 – спражка; 5 – венца патэльні ці міскі; 6 – пласціна; 7 – гузік; 8 – гузік (?) з прадрапанымі літарамі «Н», «S»; 9 – асялок; 10 – выраб невядомага прызначэння; 11 – крыж нацельны (1–3, 5–6, 11 – бронза, шкло, 4 – латунь, 7–10 – свінец).

Мал. 103. Вырабы з каменю (асялкі) XI–XIII стст. з раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку (1–3, 5 – шэры шыферны сланец, 4 – белы пячанік).

Мал. 104. Вырабы з каменю і косці XII–XVI стст. з раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – нарыхтоўка для вытворчасці ювелірных форм; 2 – шапка; 3 – дзяржанне нажа.

Мал. 105. Жалезнае зубіла XVI ст. з раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 106. Вырабы з жалеза XI–XVI стст. з раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1, 2 – скабяныя вырабы; 3 – дзяржанне нажа; 4 – крук; 5 – ключ; 6 – заклёпка.

Мал. 107. Вырабы з жалеза XI–XVI стст. з раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1, 2 – нажы; 3, 4 – спражкі; 5 – шыла.

Мал. 108. Вырабы з гліны XVI–XVII стст. з раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – сценка начиння з «каменнай масы»; 2 – люлька; 3 – мурмельшпіль; 4 – керамічная форма для фармоўкі люлек; 5 – дуга пячная.

Мал. 109. Вырабы з гліны XI–XVI стст. з раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – рукамый; 2 – донца гаршка.

Мал. 110. Венцы гаршкоў (1–4, 6) і венца накрыўкі (5) XI–XII стст. з мацерыковай ямы 1, венцы гаршкоў (7, 10), венца збана (9) і сценка макотры (8) XVI–XVII стст. з мацерыковай ямы 3 раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 111. Венцы гаршкоў (1–5) і донца гаршка (6) XI ст з мацерыковай ямы 4 і венцы гаршкоў (7–12) XI–XII стст. з мацерыковай ямы 5 раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 112. Венца і сценка гаршка (1–2) XI ст. з мацерыковай ямы 6, венцы гаршкоў (3–6) і донца гаршка (7) XI–XII стст. з мацерыковай ямы 7, венца гаршка (8) XI–XII стст. з мацерыковай ямы 8 раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 113. Венцы (1–3), сценка (4) і донцы (5–6) гаршкоў XI ст. з мацерыковай ямы 9а раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 114. Донца (1), венцы (2–9), сценка (10) гаршкоў XI ст. і жалезны цвік (11) з мацерыковай ямы 9а раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 114. Донца (1), венцы (2–9), сценка (10) гаршкоў XI ст. і жалезны цвік (11) з мацерыковай ямы 9а раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 115. Венцы (1–5), донца (6) гаршкоў XI–XVI стст., фрагменты керамічных вырабаў: кафля (7), пячная дуга (8) са склепа кв. А4 раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 116. Планіграфія раскопу 2 (2011 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку на ўзроўні пласта 6 (ніжняя частка печы).

Мал. 117. План Полацка з пазначэннем Запалоцця і тэрыторыі археалагічнага даследавання 2004, 2006 і 2012 гг.

Мал. 118. Вырабы X–XI стст. з раскопу 1 (2004 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – крэсіва; 2 – пацерка празрыстая; 3 – ключ; 4 – праселка; 5 – наканечнік стралы; 6 – лязо сякеры; 7 – падвеска; 8 – фібула; 9 – гузік; 10 – бранзалет; 11 – замок; 12 – зашпілька; 13 – выраб невядомага прызначэння (1, 3, 5, 6, 12, 13 – жалеза, 2 – шкло, 4 – гліна, 9 – свінец, 7, 8 – бронза, 11 – жалеза, медзь).

Мал. 119. Вырабы XI–XII стст. з раскопу 1 (2004 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – пломба таварная; 2–4 – пярсцёнкі; 5 – колца; 6 – злітак; 7 – гузік; 8 – бразготка; 9 – рамонтная накладка; 10 – дрот; 11 – накладка дэкаратыўная (1, 7 – свінец, 2 – серабро, 3–6, 8–11 – бронза).

Мал. 120. Вырабы XI–XII стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1–3 – бразготкі; 4 – падвеска; 5, 6 – бранзалеты; 7, 8 – дрот; 9 – пінцэт, 10–14 – ключы; 15 – накладка; 16 – злітачак (1–6, 8–16 – бронза, 7 – жалеза, бронза).

Мал. 121. Жалезныя нажы XI–XII стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 122. Вырабы XI–XVI стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1–9, 10 – шпора; 11, 12 – венцы гаршкоў (1–10 – жалеза, 11–12 – кераміка).

Мал. 123. Вырабы з жалеза XI–XII стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1, 2 – ключы; 3, 4 – лучнікі; 5 – кольца кальчугі; 6 – пласцінка ад даспеха; 7 – наканечнік стралы.

Мал. 124. Вырабы з жалеза XI–XII стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1, 9, 10 – скабяныя вырабы; 2 – долата; 3 – чакан для апрацоўкі каляровых металаў; 4 – шыла; 5, 6 – іголки; 7, 9, 10 – скабяныя вырабы; 8 – накладка.

Мал. 125. Вырабы з жалеза XI–XII стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – колца; 2 – стрыжань; 3 – крэсіва; 4 – дэталі корпуса замка; 5 – спражка; 6 – кручок рыбалоўны; 7 – пласціна.

Мал. 126. Вырабы з жалеза XI–XII стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – лязо касы-гарбушы; 2 – накладка; 3 – венца начыння; 4–7 – скабяныя вырабы; 8 – фрагмент грузіка.

Мал. 127. Вырабы з жалеза XI–XII стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – частка ўтулкі; 2 – скаба; 3 – лязо сякеры; 4 – кручок паясны; 5 – дужка начыння.

Мал. 128. Вырабы XI–XVII стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – калок ад гусяў (?); 2, 5 – асялкі; 3 – крамянёвы выраб; 4, 6 – дзяржанні нажэй; 7 – праселкі (1, 4 – косць, 6 – косць, жалеза, 2, 3, 5, 7 – камень).

Мал. 129. Вырабы XI–XII стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – бранзалет; 2, 3 – пацеркі; 4 – венца начыння; 5 – сценка начыння (?); 6 – сценка тыгля; 7 – рыбалоўны грузік (1, 2 – шкло, 3 – камень, 4–7 – кераміка).

Мал. 130. Дзяржанне накрыўкі (1), донцы гаршкоў (2–8) XI–XII стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 131. Амфарка кіеўскага тыпу (1), кавалкі амфар (2) XI–XII стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 132. Венцы (1–8, 11–13) і донцы (9–10, 14) гаршкоў XI–XII стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 133. Венцы (1–5, 7–8) і донца (6) гаршкоў XI–XII стст. з раскопаў 1, 2 (2004, 2006 гг.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 134. Вырабы XI–XII стст. з раскопаў 1, 3 (2012 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1–3 – актавыя пяці; 4–7 – накладкі на рэмень; 8 – падвеска; 9 – бразготка; 10 – крыж нацельны; 11 – гірка-разнавага; 12 – ключ; 13 – абраз нацельны ці частка кніжнай накладкі; 14 – завушніца; 15 – форма ювелірная; 16 – бранзалет (1–3 – свінец, 4–13, 15–16 – бронза, 14 – бронза, серабро).

Мал. 135. Вырабы XI–XVIII стст. з раскопаў 1, 3, 4 (2012 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1 – падвеска; 2 – колца паясное; 3 – бразготка; 4 – заклёпка; 5, 11 – гузікі; 6 – куля, 7, 8 – пломбы таварныя, 9–10 – пласціны (1–5, 9, 10 – бронза, 6–8, 11 – свінец).

Мал. 136. Вырабы XI–XII стст. з раскопаў 1, 3 (2012 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку: 1, 2 – пломбы таварныя, 3, 4 – пласціны, 5 – сценка начыння, 6, 7 – кольцы, 8, 9 – цэптрымальнікі, 10 – фрагмент бранзалета, 11 – накладка на рэмень, 12 – дрот, 13 – бразготка, 14 – гузік (1–4 – свінец, 5–13 – бронза, 14 – бронза, пазалота).

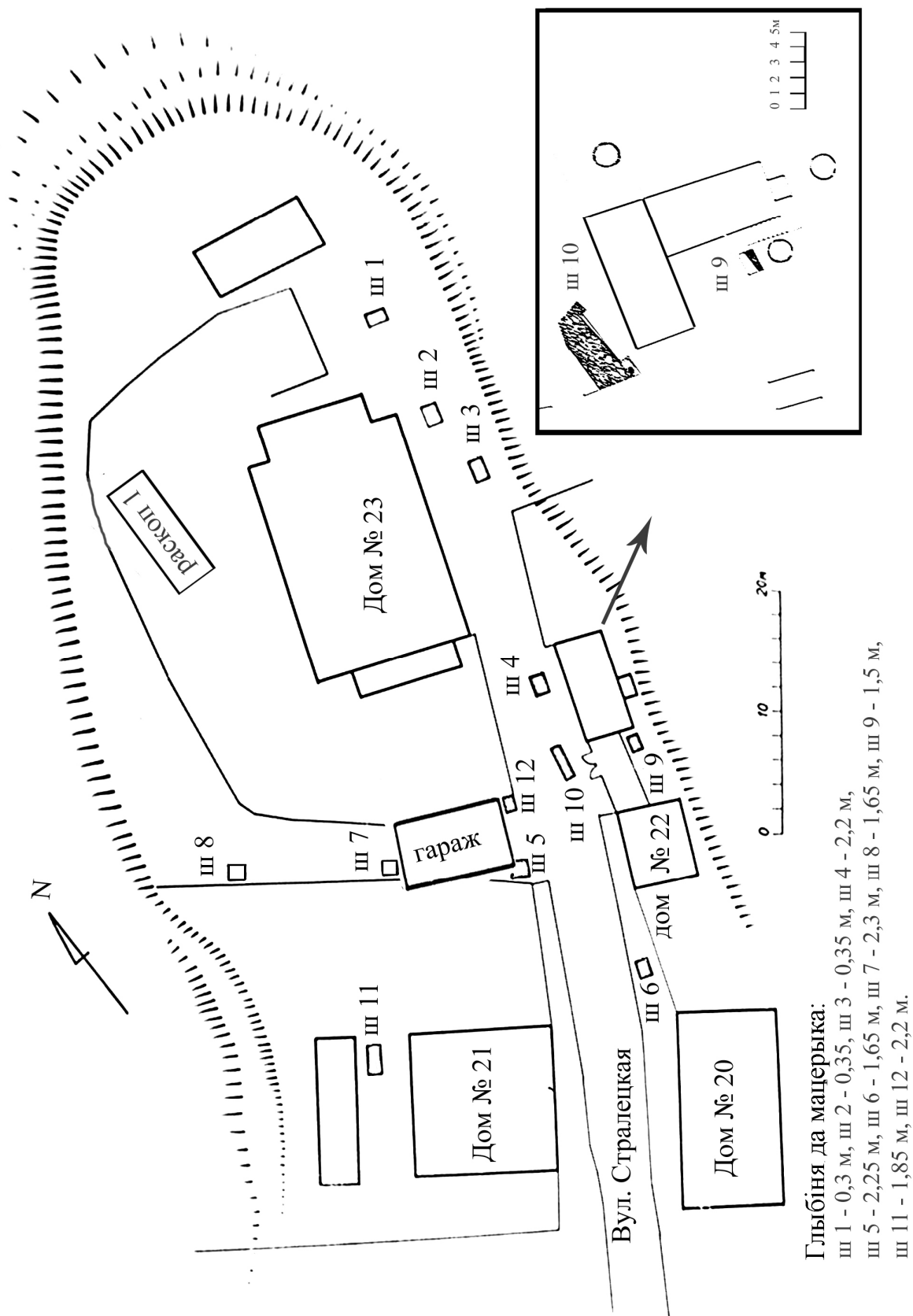
Мал. 137. Размяшчэнне раскопаў і шурфоў на левабярэжных пасадах Полацка (уверсе) і лакалізацыя сакральных аб’ектаў на тэрыторыі Экіманскага пасада (унізе).

Мал. 138. Стратыграфія культурнага пласта шурфа 1 (2009 г.) у г. Полацку (уверсе) і артэфакты з пахавання 3 шурфа 1 (унізе): 1 – колца з бяросты; 2 – цвік жалезны; 3 – рэшткі галаўнога ўпрыгажэння з меднай ніццю; 4 – рэшткі тканіны з меднай ніццю.

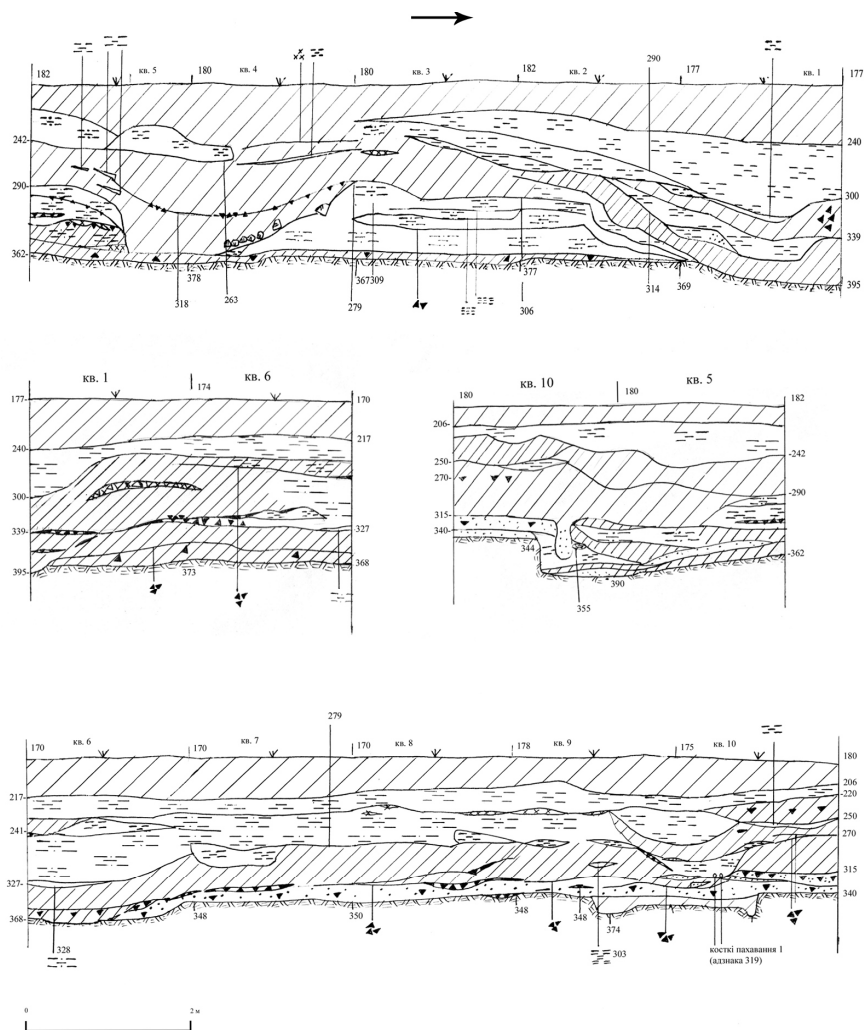
Мал. 139. Стратыграфія і план мацерыка раскопу 1 (2009 г.) на Крыўцовым пасадзе ў г. Полацку.

Мал. 140. Вырабы канца X–XVIII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Крыўцовым пасадзе ў г. Полацку: 1–10 – венцы гаршкоў; 11 – донца гаршка; 12 – падкоўка абутковая; 13 – завеса (1–11 – кераміка, 12, 13 – жалеза).

Мал. 141. Вырабы канца X–XVIII стст. з раскопу 1 (2009 г.) на Крыўцовым пасадзе ў г. Полацку: 1–6, 9–11, 15, 16 – венцы гаршкоў; 7 – сценка гаршка; 8, 14 – донцы гаршкоў; 12, 13 – венцы місак; 17 – шкло аконнае; 18 – пацерка (1–16 – кераміка, 17, 18 – шкло).

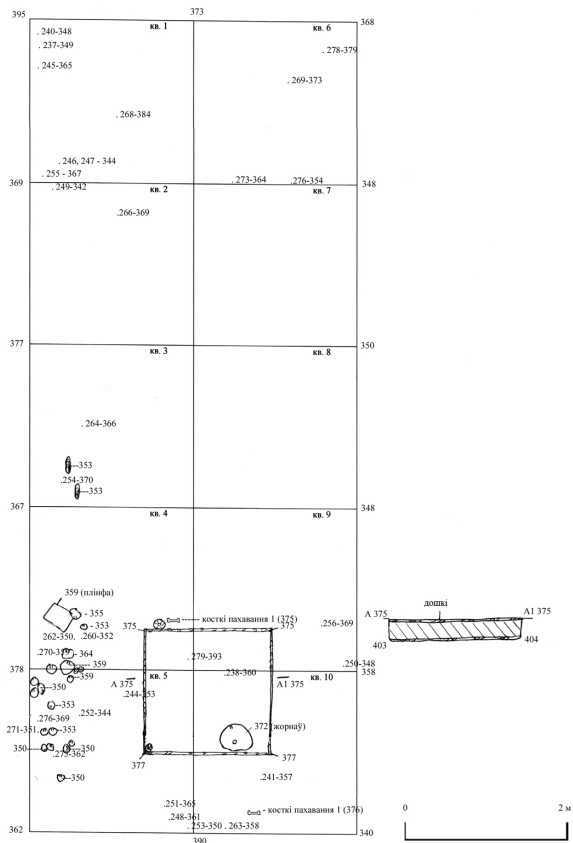
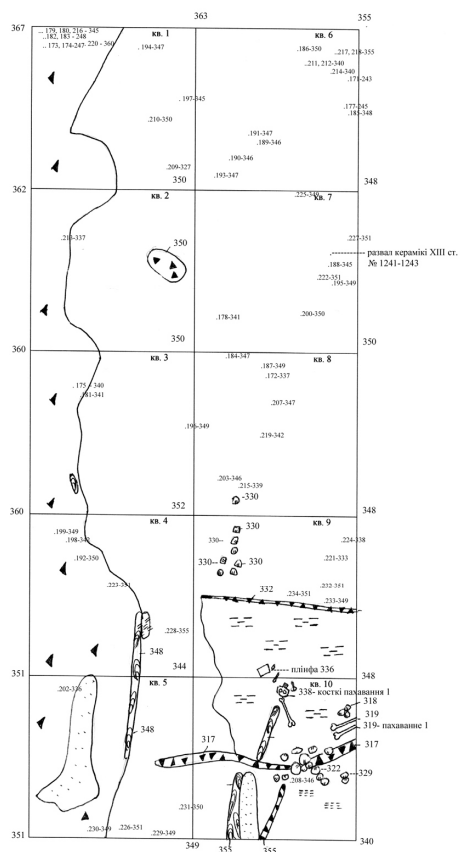
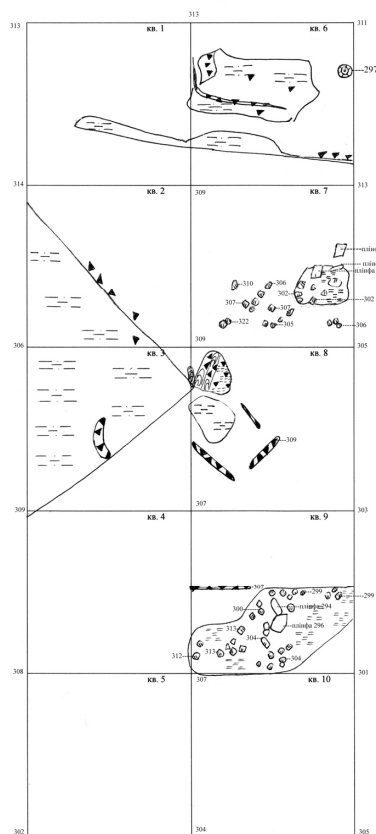
Мал. 1

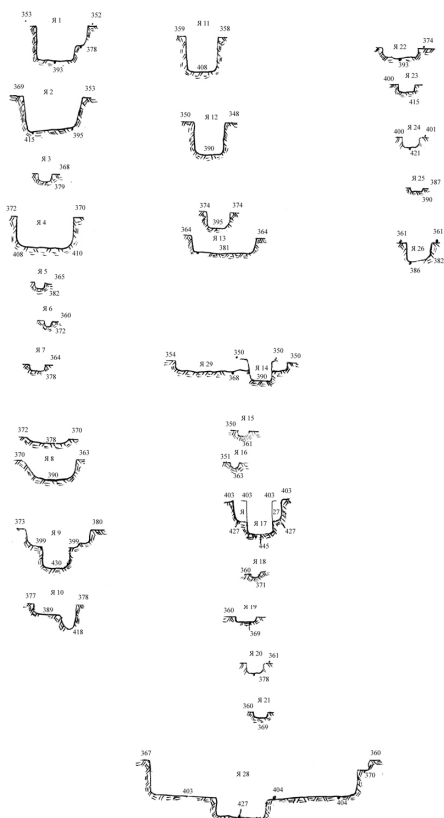
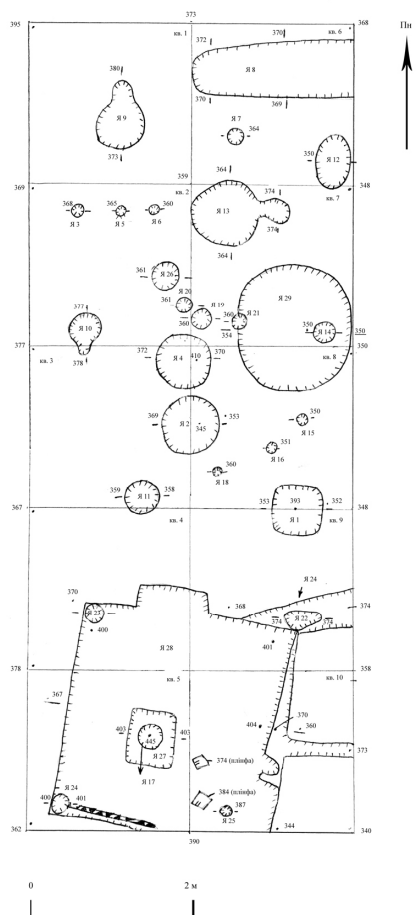
Умоўныя пазначэнні:

	Баласт, перакоп		Попел
	Светла-шэры		Пясок
	Цёмна-шэры		Вална
	Чорны		Будавнічае смецце
	Гумус		Шчапкі
	Гліна		Гной
	Гліна абпаленая		Вугаль
	Парахня		Цэгла, плінфа
	Цагляны мур		Суглінак
	Камяні		Дрэва
	Дзірван		Мацярык

Мал. 2

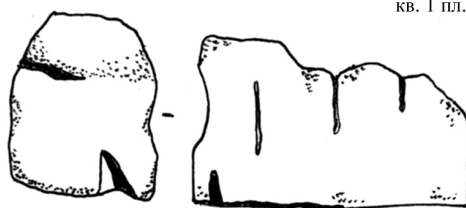

Мал. 3

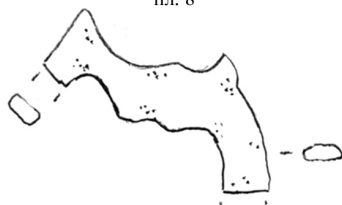
Мал. 4

№ 107
КВ. 1 ПЛ. 6

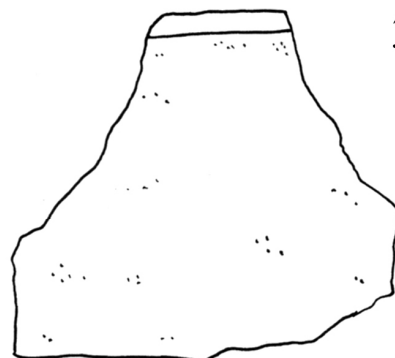
1

№ 207
КВ. 8
ПЛ. 8

2

№ 270
КВ. 4 ПЛ. 9

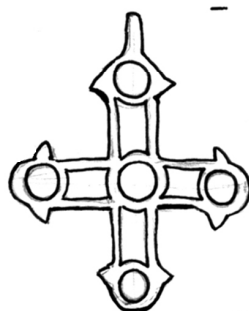
3

№ 29
КВ. 3
ПЛ. 4

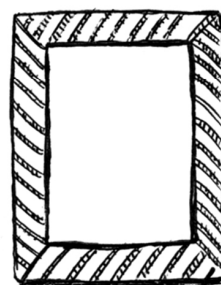
4

№ 44
КВ. 6
ПЛ. 4

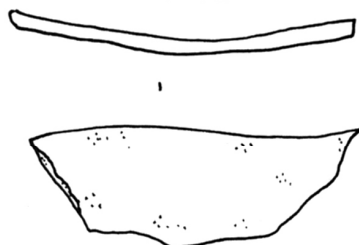
5

№ 10
КВ. 6
ПЛ. 3

6

№ 272
КВ. 4 ПЛ. 9

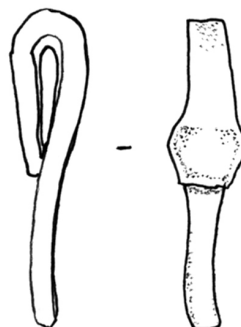
7

№ 26
КВ. 3 ПЛ. 4

8

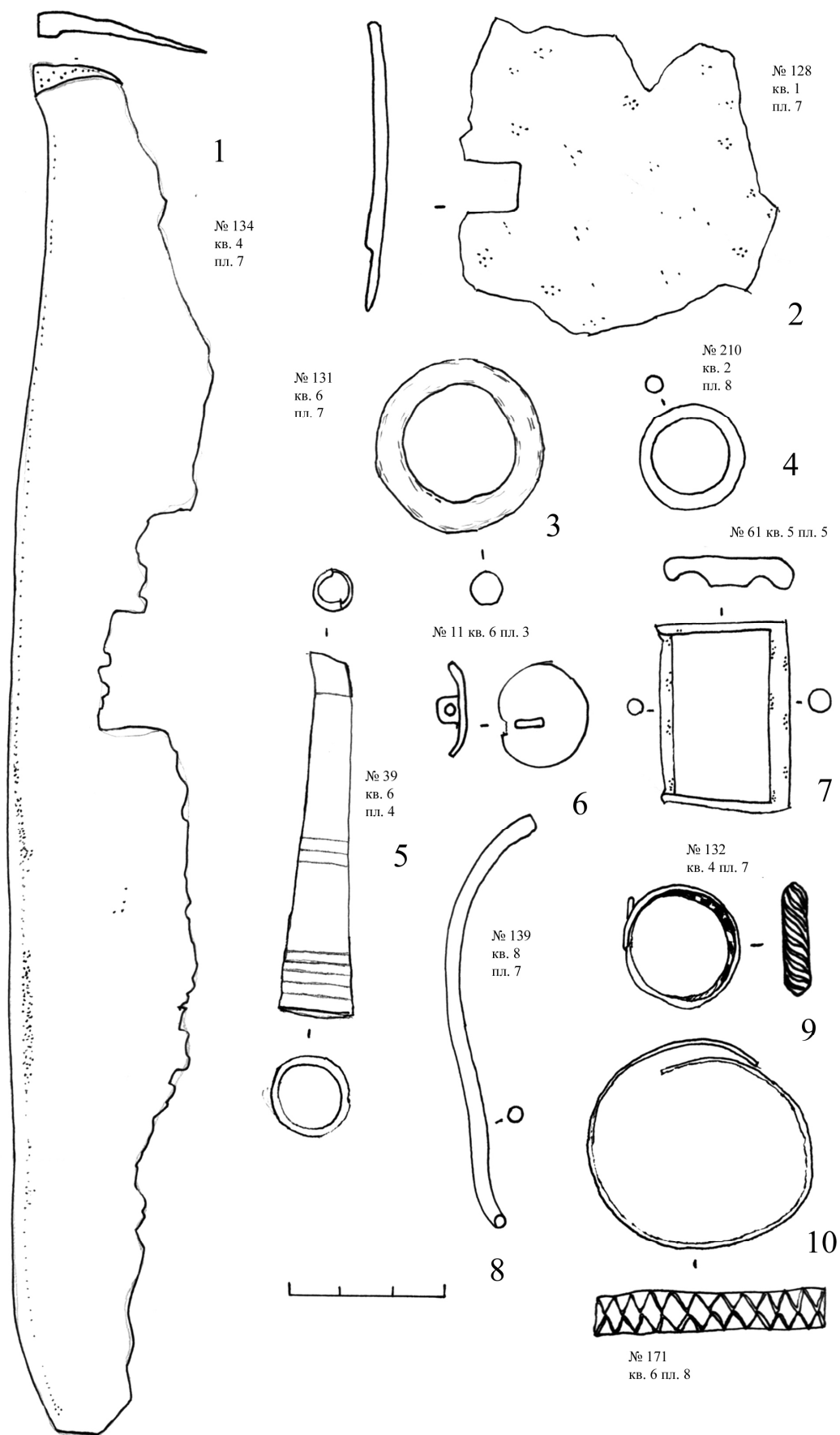
№ 55
КВ. 5 ПЛ. 4

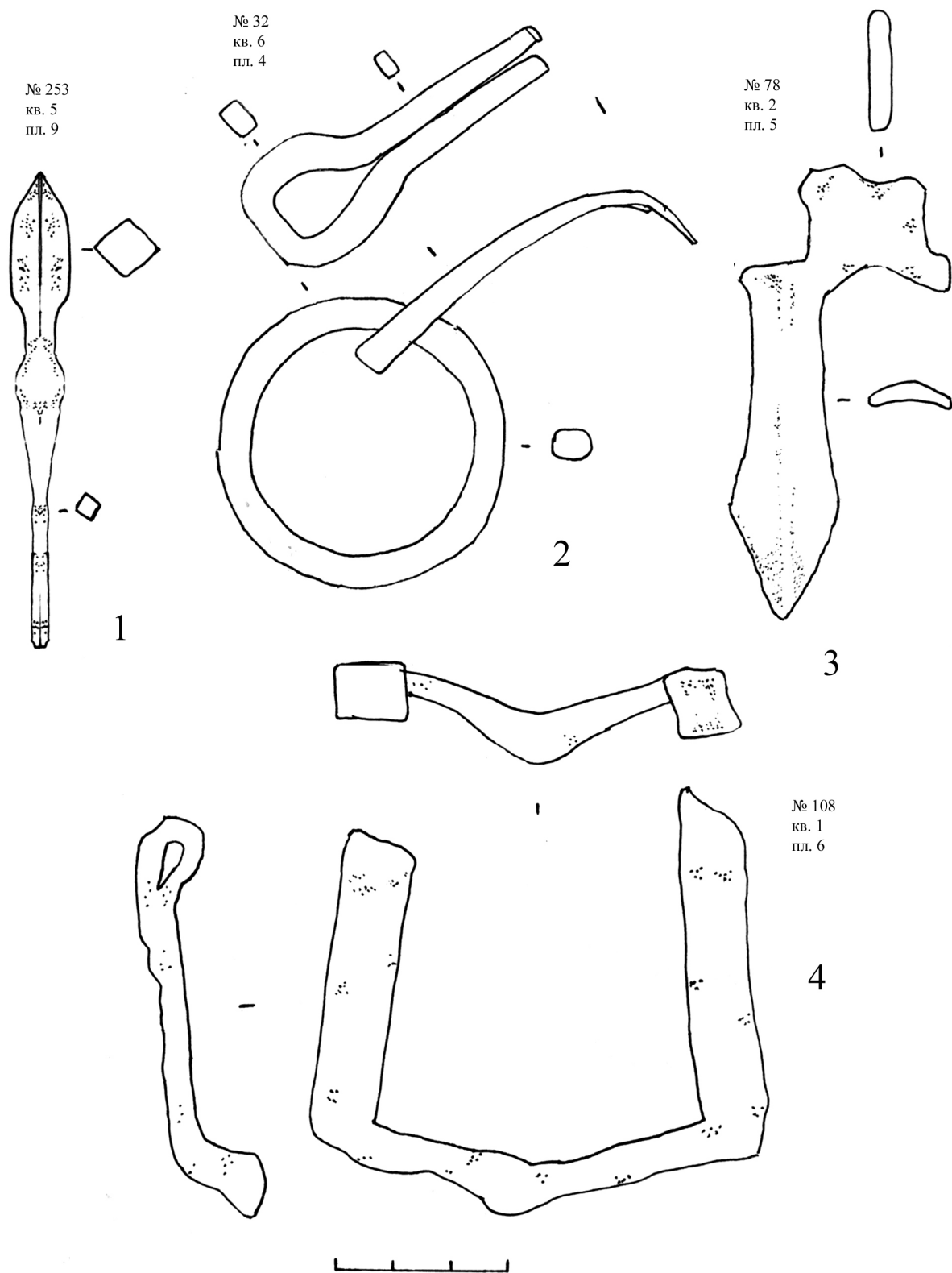
9

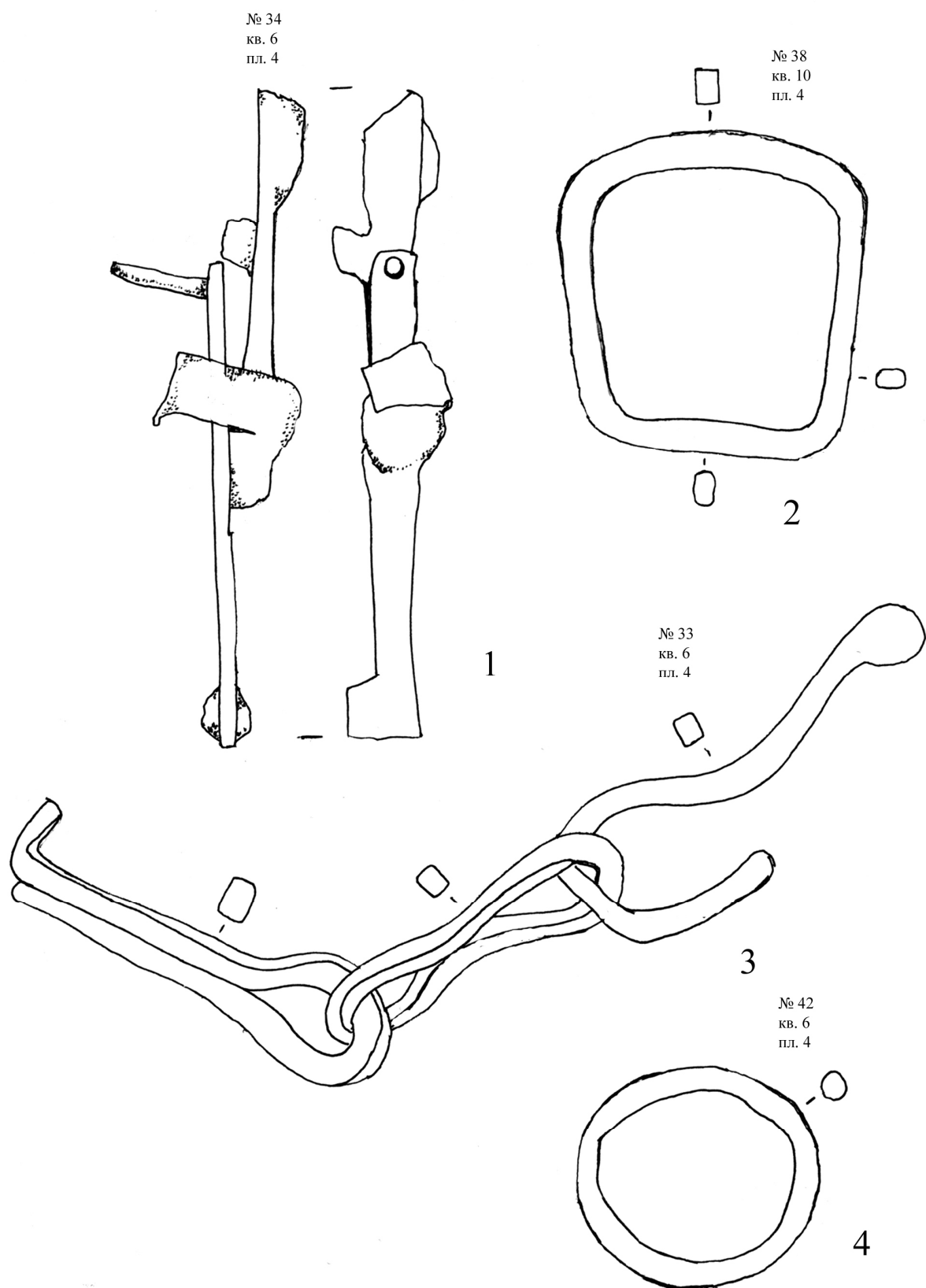
Мал. 5

Мал. 6

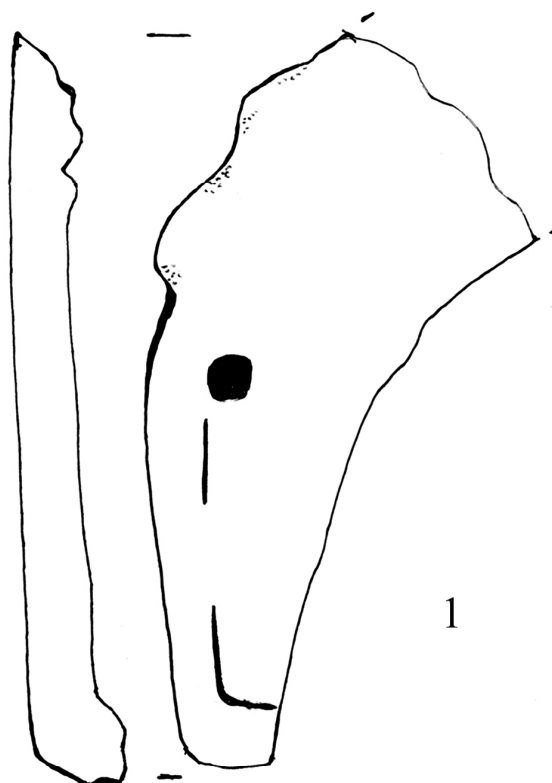

Мал. 7

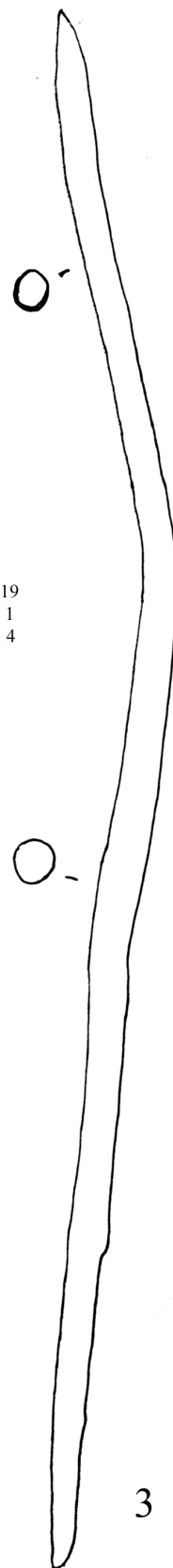
Мал. 8

№ 28
кв. 8
пл. 4

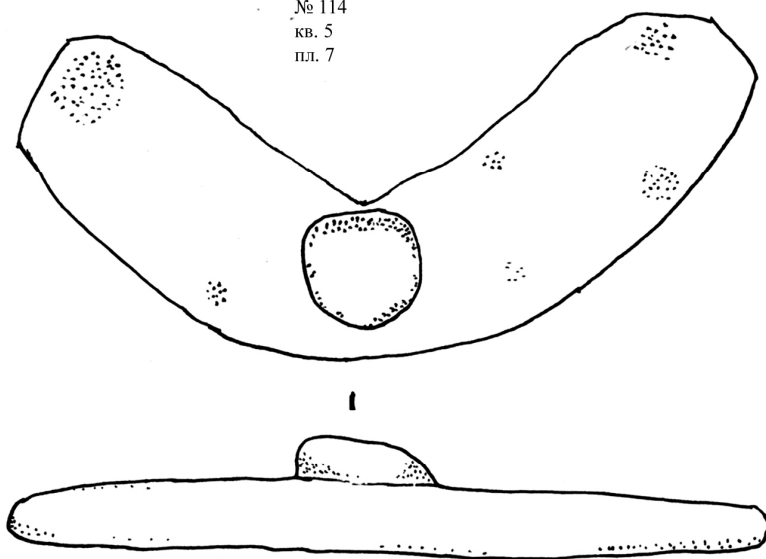
1

№ 19
кв. 1
пл. 4

3

№ 114
кв. 5
пл. 7

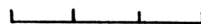
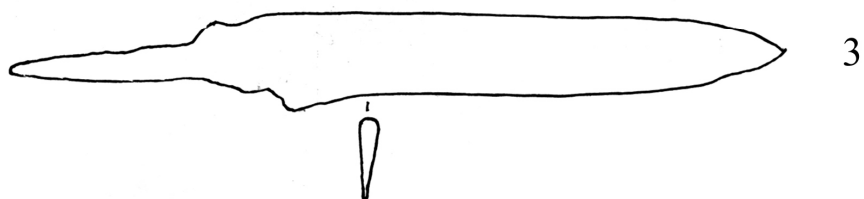
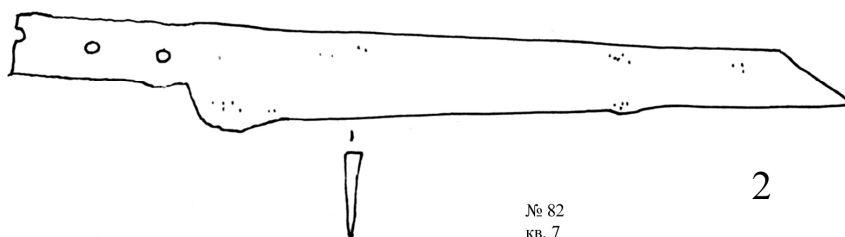
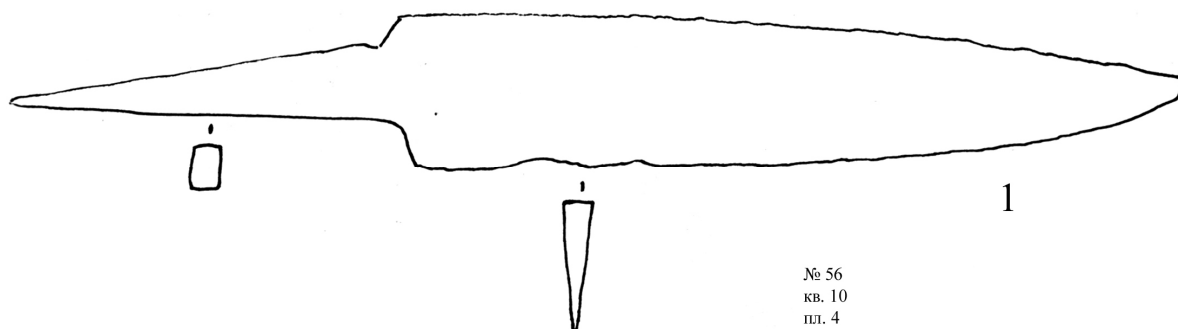
1

2

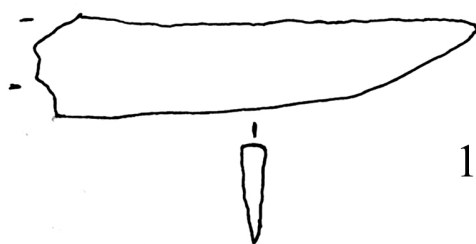

Мал. 9

№ 45
КВ. 6
Пл. 4

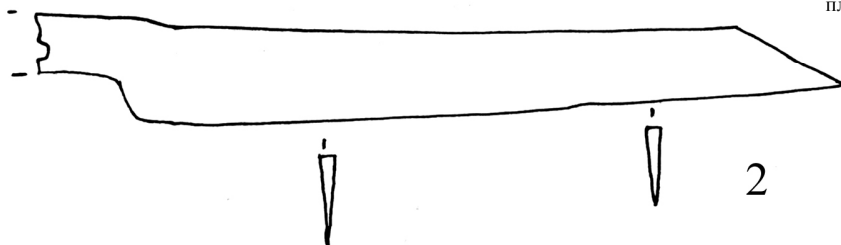

Мал. 10

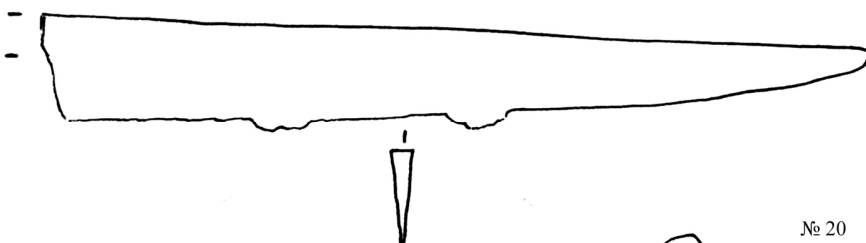
№ 102
кв. 4
пл. 6

1

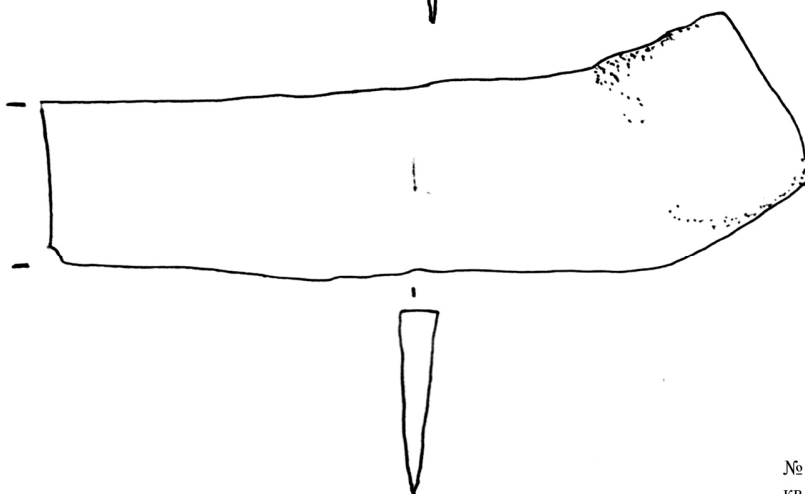
№ 36
кв. 7
пл. 4

2

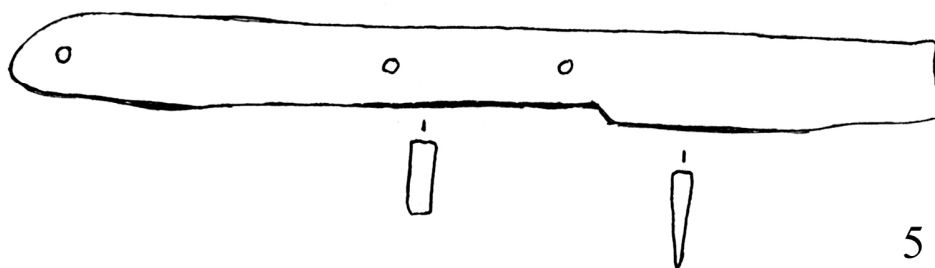
№ 27
кв. 8
пл. 4

3

№ 20
кв. 6
пл. 4

4

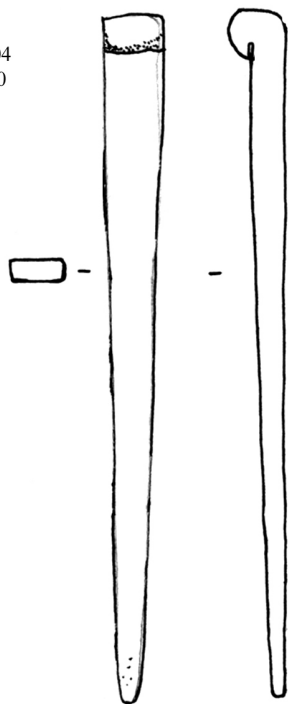
№ 21
кв. 6
пл. 4

5

Мал. 11

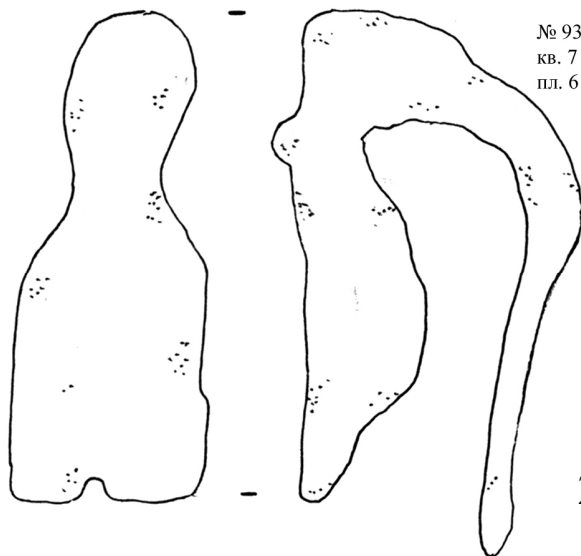

№ 104
кв. 10
пл. 6

1

№ 93
кв. 7
пл. 6

2

№ 105
кв. 4
пл. 6

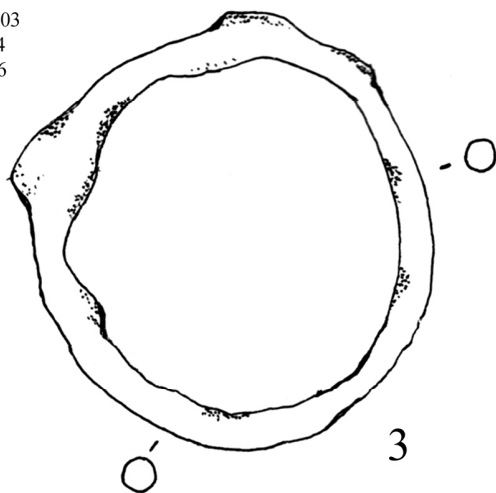
4

№ 98
кв. 5
пл. 6

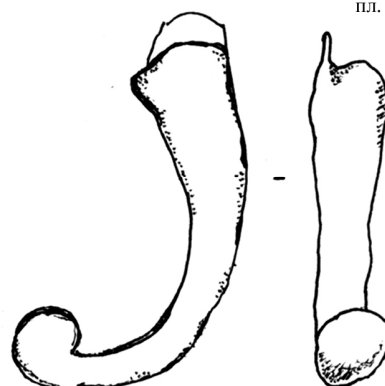
5

№ 103
кв. 4
пл. 6

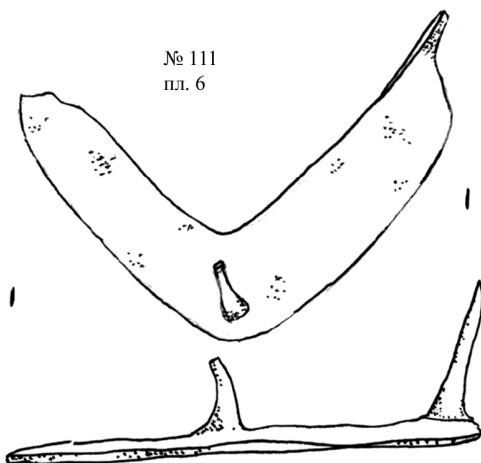
3

№ 101
кв. 2
пл. 6

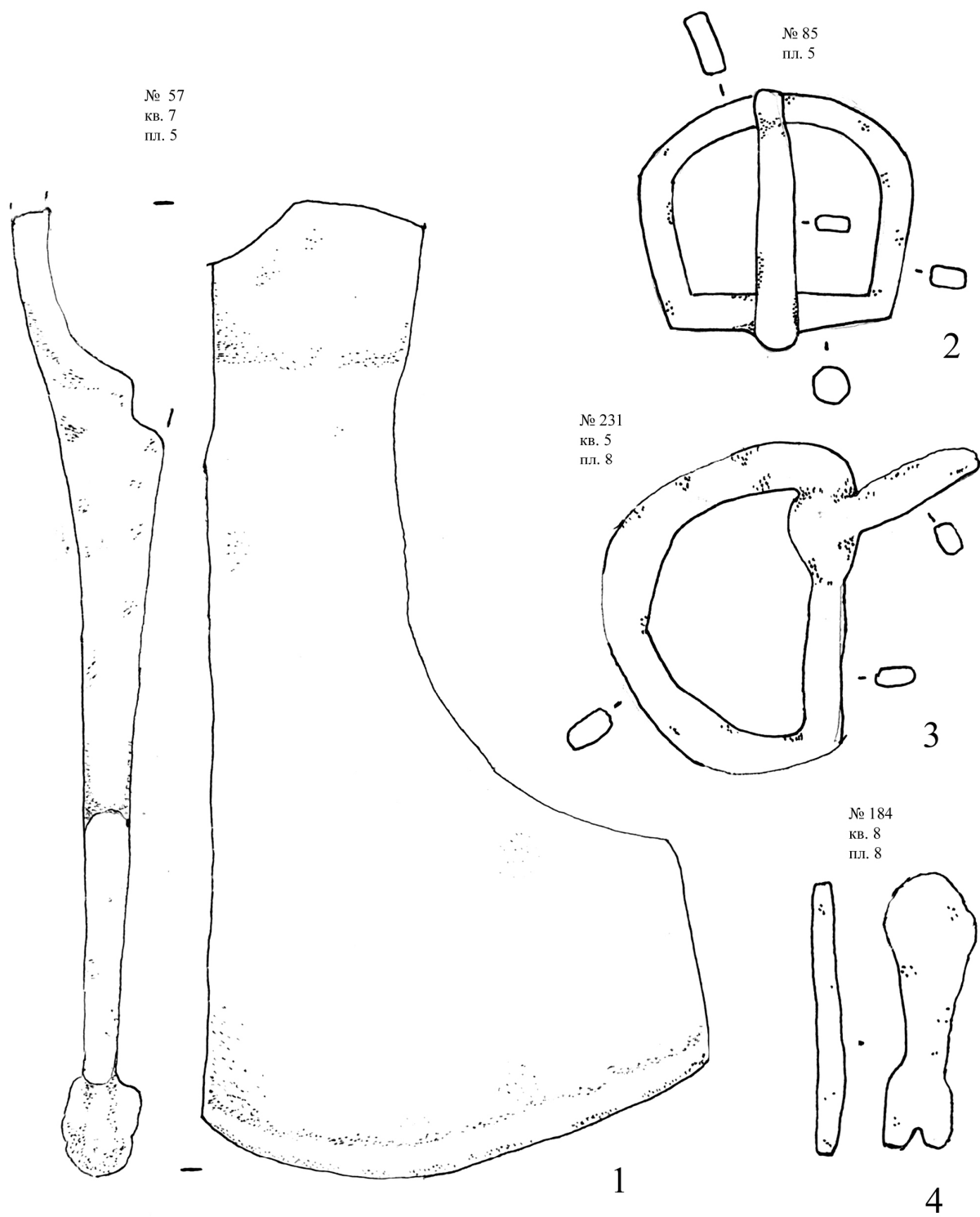
7

№ 111
пл. 6

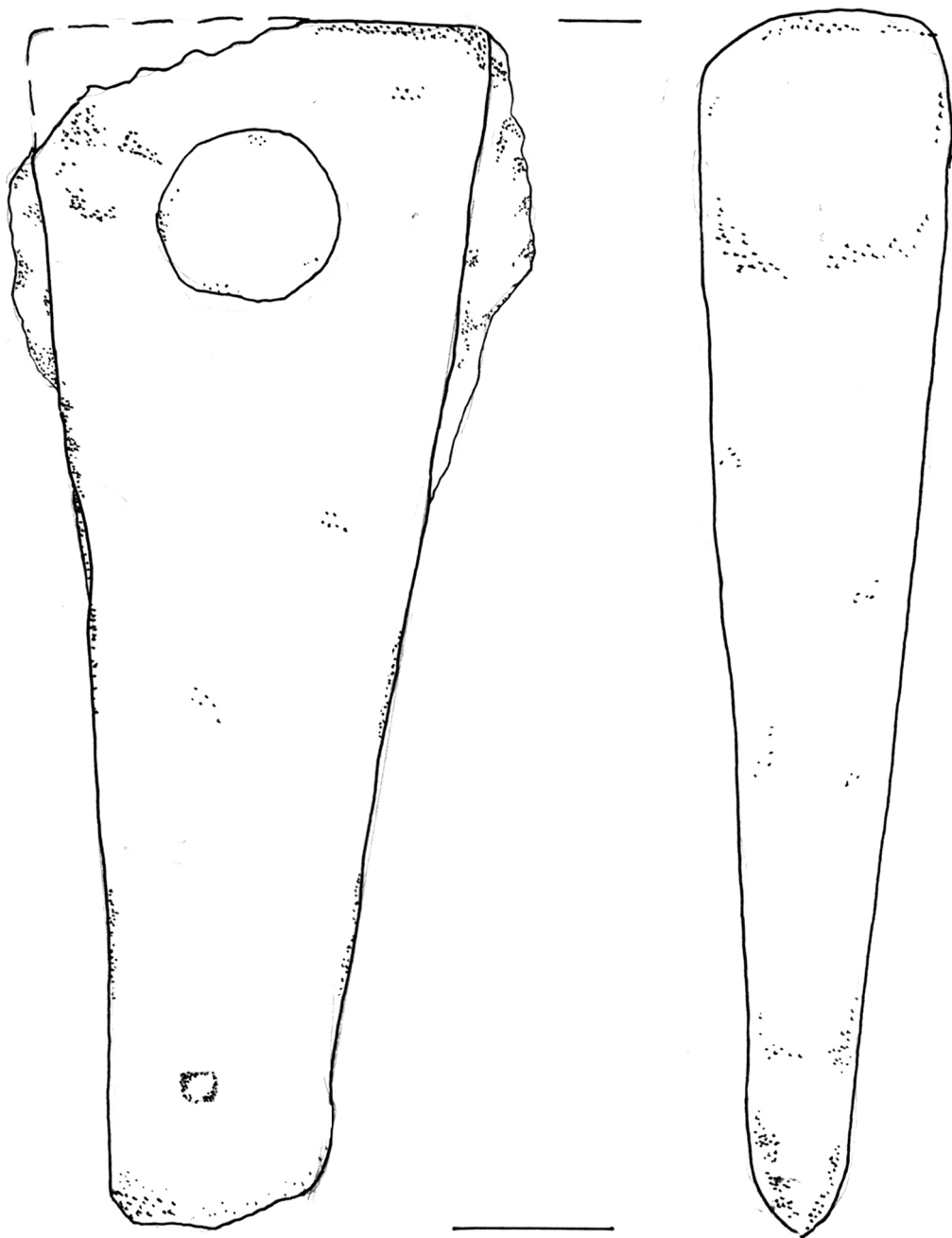
6

Мал. 12

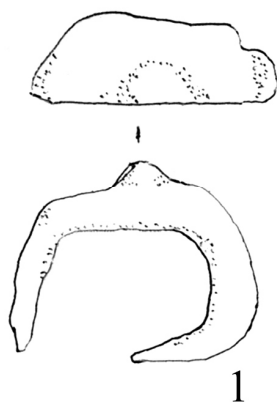
Мал. 13

№ 234
КВ. 9
Пл. 8

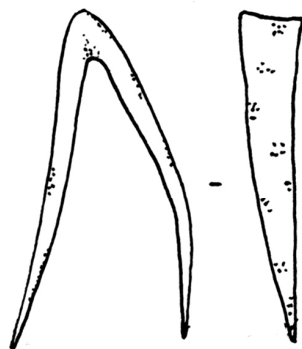
Мал. 14

№ 199
кв. 4
пл. 8

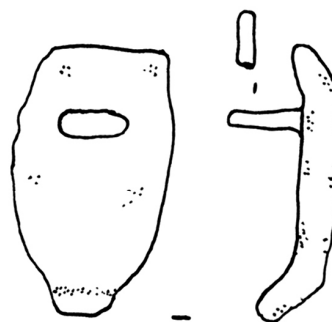
1

№ 144
кв. 8
пл. 7

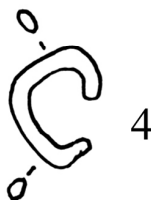
2

№ 121
кв. 7
пл. 7

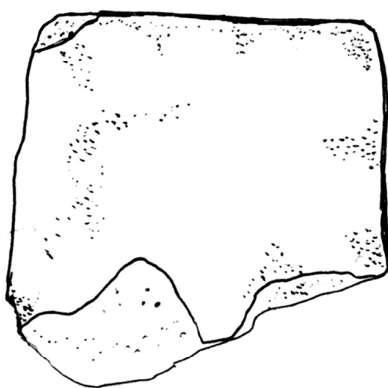

3

№ 140
кв. 9
пл. 7

4

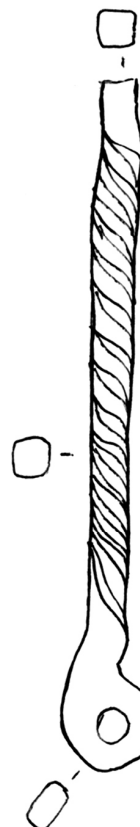

№ 239
кв. 10
пл. 9

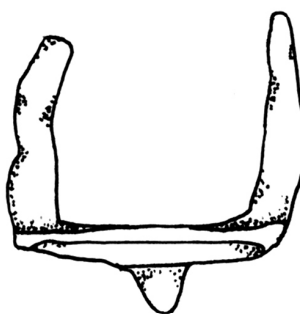
5

№ 256
кв. 10
пл. 9

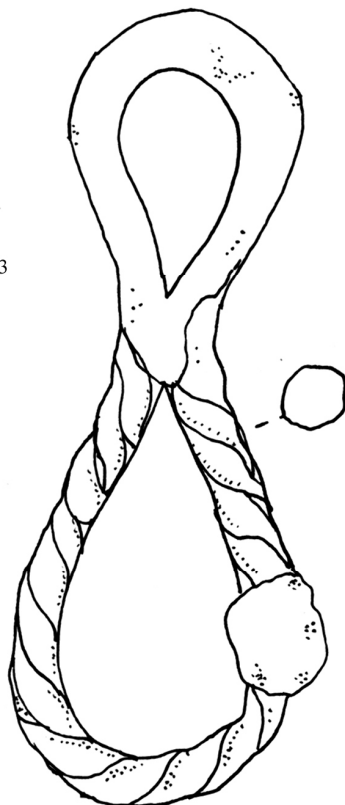
8

№ 158
кв. 2
пл. 7

7

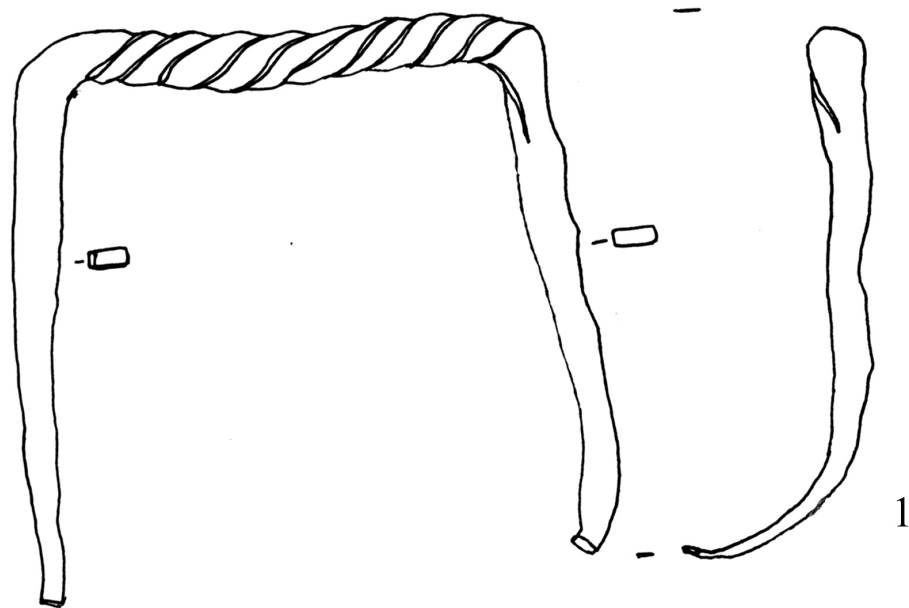
№ 143
кв. 1
пл. 7

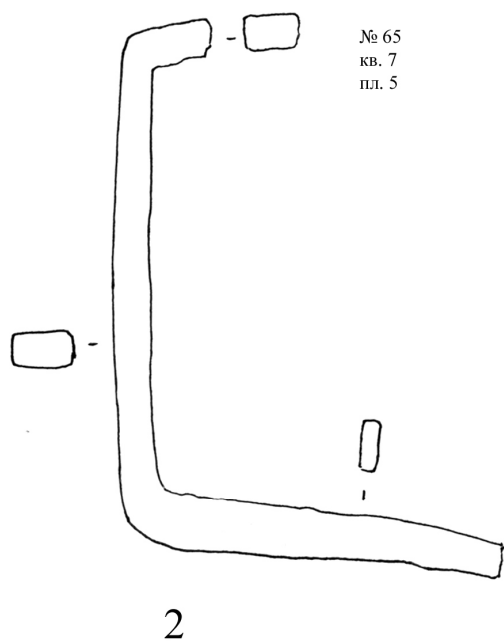
6

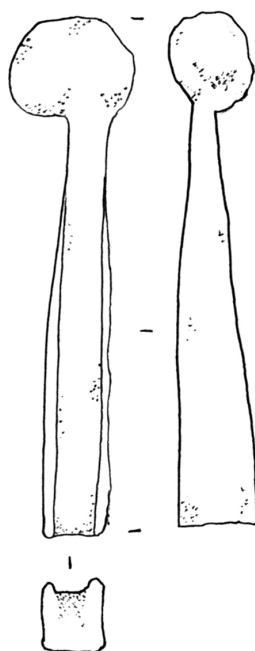
Мал. 15

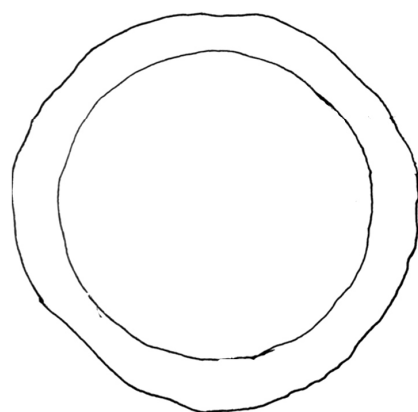
№ 31
КВ. 6
Пл. 4

№ 65
КВ. 7
Пл. 5

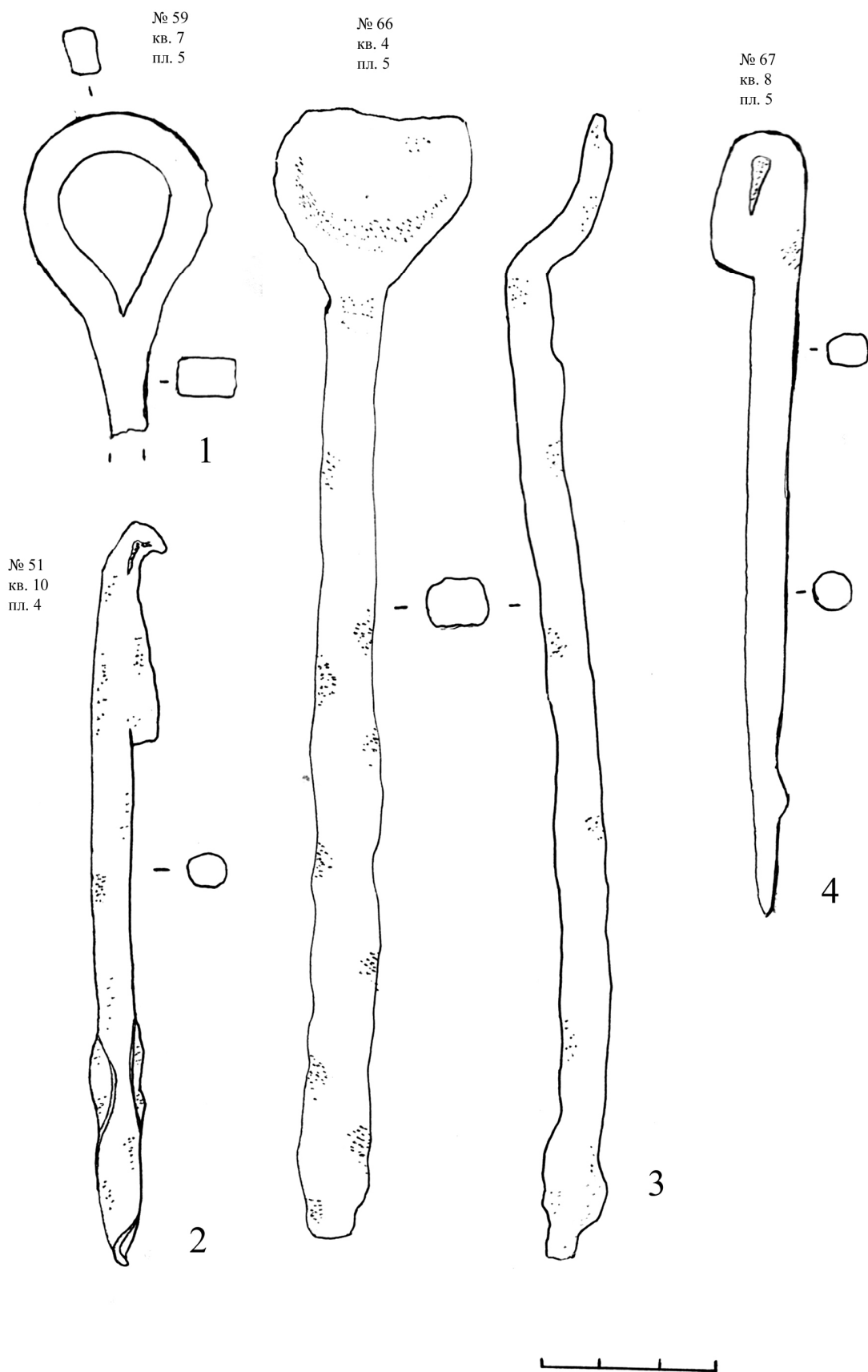
№ 43
КВ. 9
Пл. 4

№ 53
КВ. 9
Пл. 4

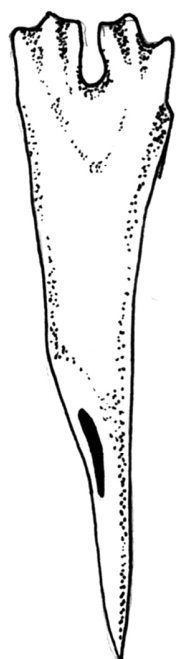
Мал. 16

Мал. 17

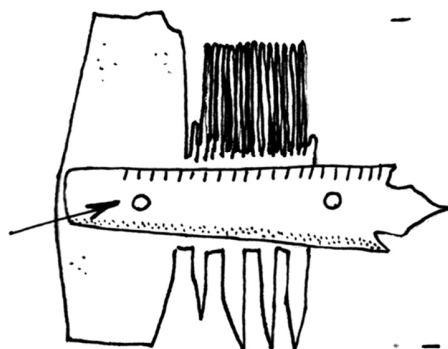
№ 153
кв. 9
пл. 7

№ 168
кв. 3
пл. 7

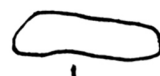
1

медзь

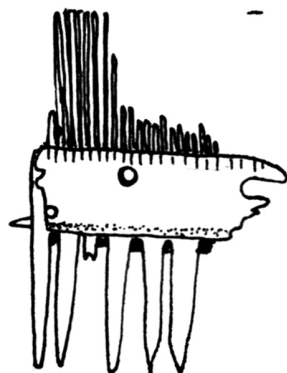

4

№ 151
кв. 8
пл. 7

№ 166
кв. 2
пл. 7

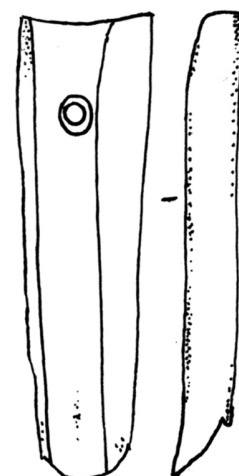

5

№ 160
кв. 7
пл. 7

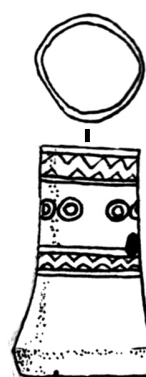

2

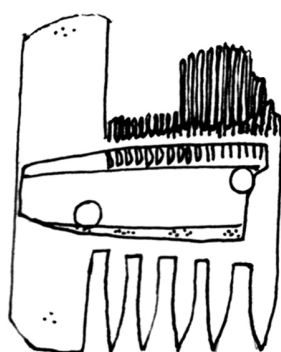

7

№ 54
кв. 10
пл. 4

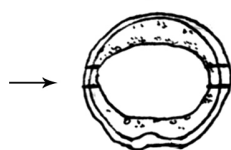

3

6

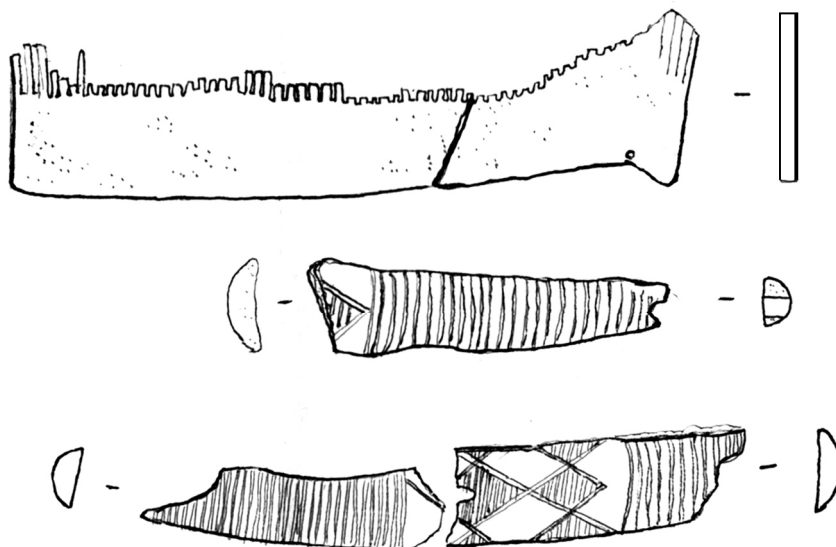
№ 148
кв. 1
пл. 7

адтуліны

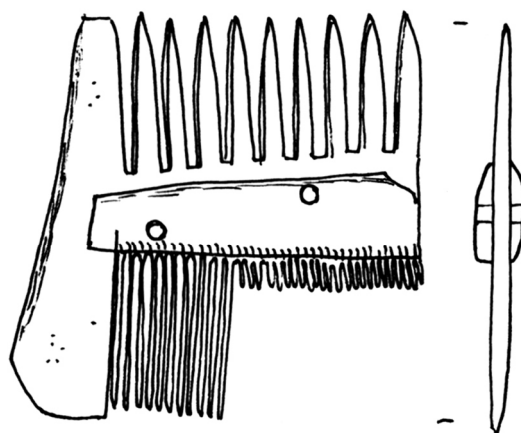
Мал. 18

№ 254
КВ. 3 ПЛ. 9

1

№ 122
КВ. 1
ПЛ. 7

2

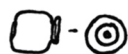
Мал. 19

№ 235
я 1

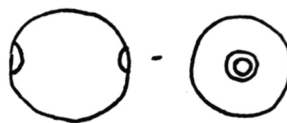
1

№ 172
кв. 8
пл. 8

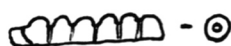
2

№ 263
кв. 10
пл. 9

3

№ 233 кв. 9 пл. 8

4

№ 221 кв. 9 пл. 8

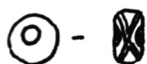
5

№ 209 кв. 2 пл. 8

6

№ 219 кв. 8 пл. 8

7

№ 225
кв. 7 пл. 8

8

№ 236
я 3

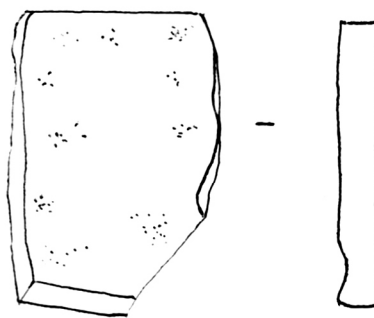
9

№ 204
кв. 2
пл. 7

10

№ 91
кв. 8
пл. 6

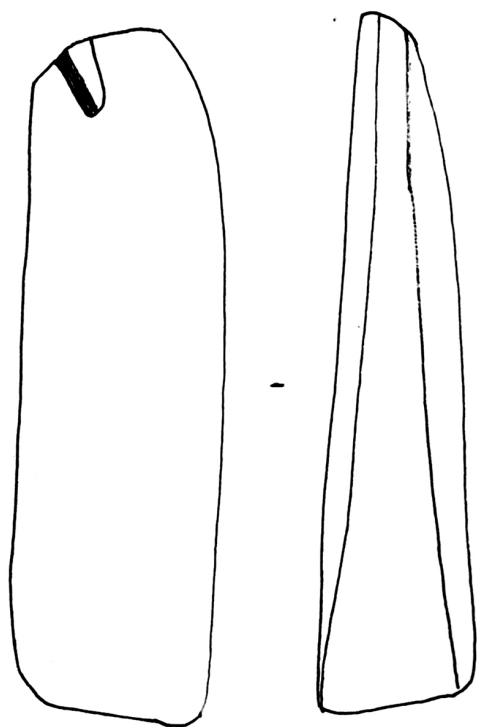

11

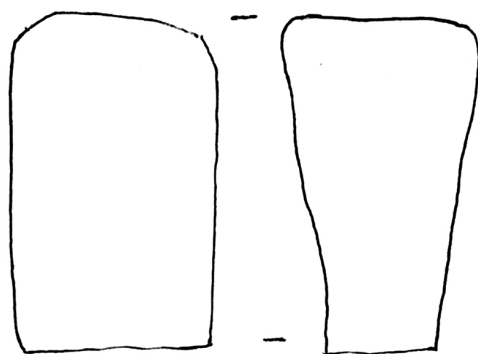
Мал. 20

№ 35
КВ. 7 ПЛ. 4

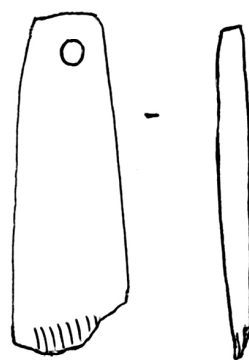
1

№ 41
КВ. 6 ПЛ. 4

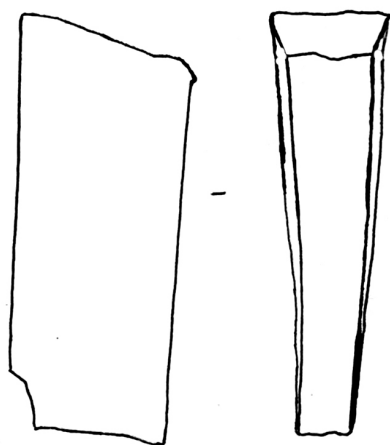
2

№ 215 КВ. 8
ПЛ. 8

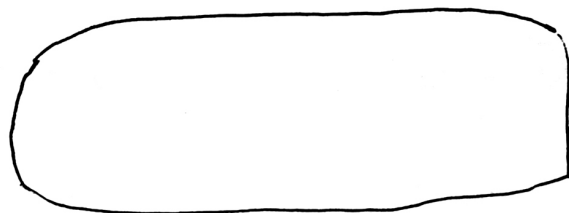

3

№ 63
КВ. 8 ПЛ. 5

4

№ 202
КВ. 5 ПЛ. 8

1

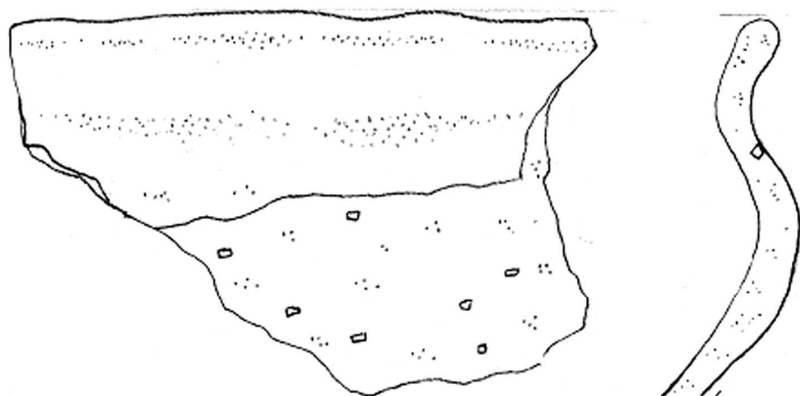

5

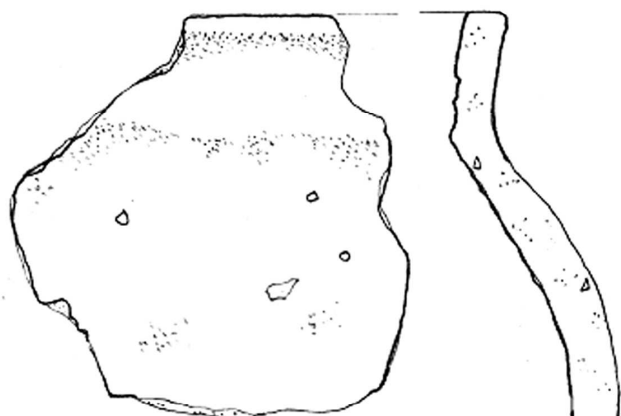
Мал. 21

№ 326
Я 1

№ 327 Я 1

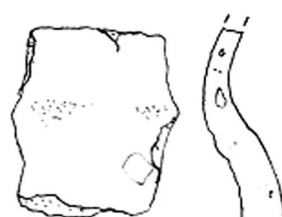
1

№ 296
Я 1

2

3

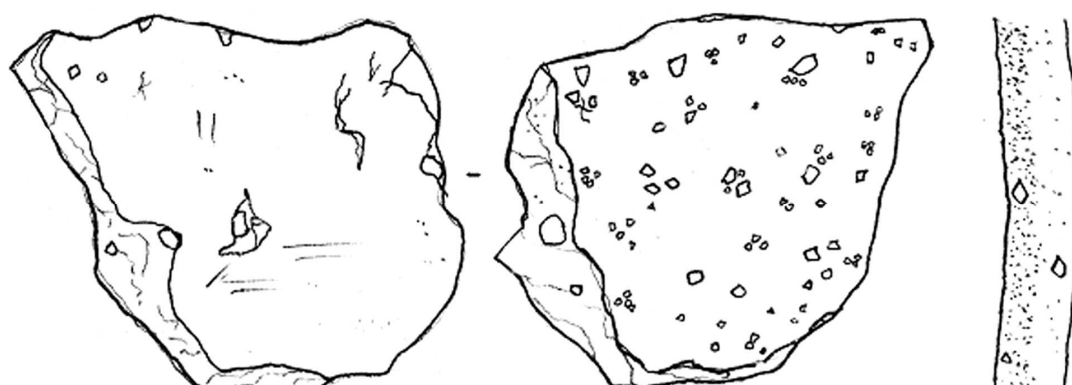
№ 325 Я 1

4

№ 294 Я 1

5

Мал. 22

№ 397 Я 2

№ 393 Я 2

2

1

№ 394 Я 2

3

№ 381 Я 2

4

№ 436 Я 2

1

№ 374 Я 2

1

6

№ 364 Я 2

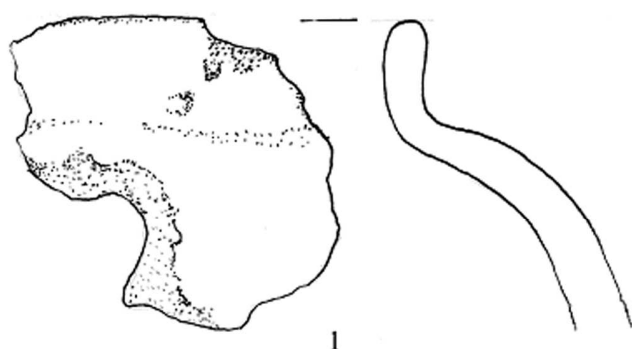
7

5

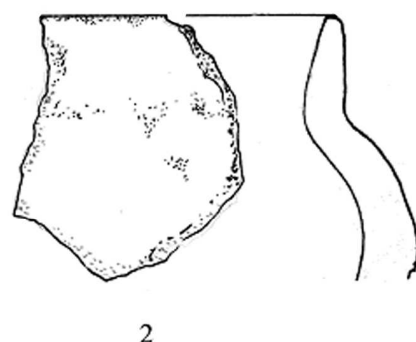

Мал. 23

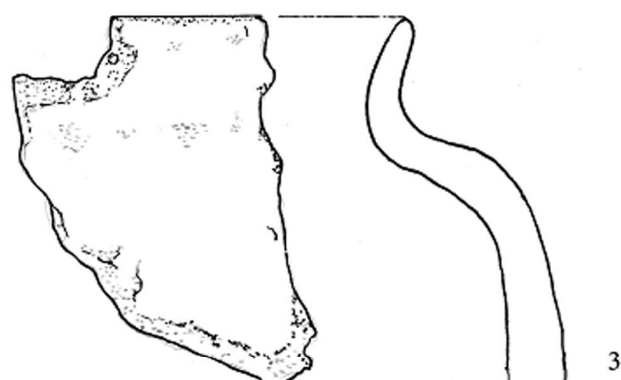
№ 1435 я 3

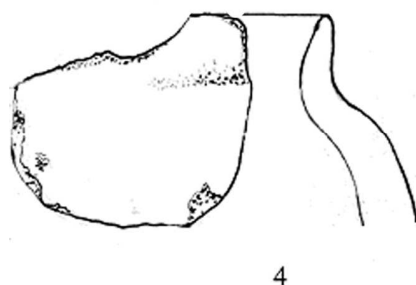
№ 1433 я 3

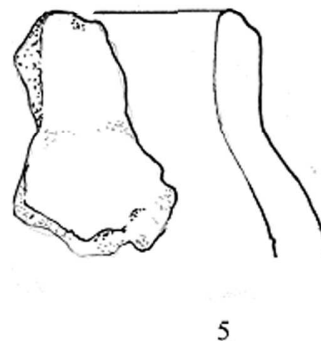
№ 1431 я 3

№ 1432 я 3

№ 1434 я 3

№ 1436 я 3

Мал. 24

Я 5
№ 417

1

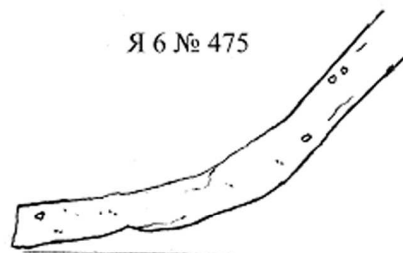
Я 5
№ 414

2

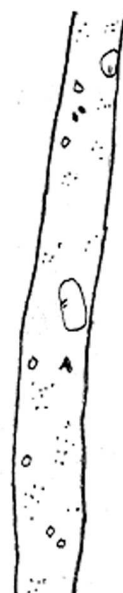

Я 6 № 475

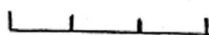
3

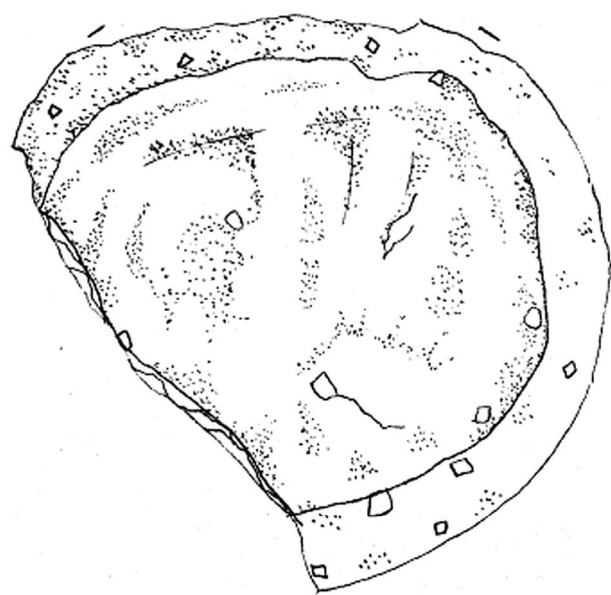
Я 14
№ 445, 449

4

Мал. 25

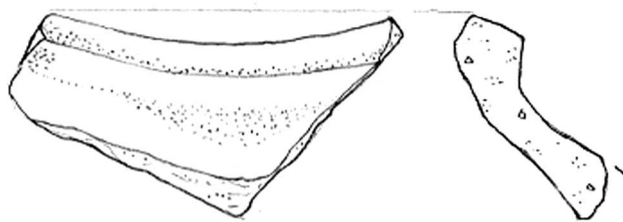

Я7

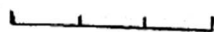

1

Я 23 № 288

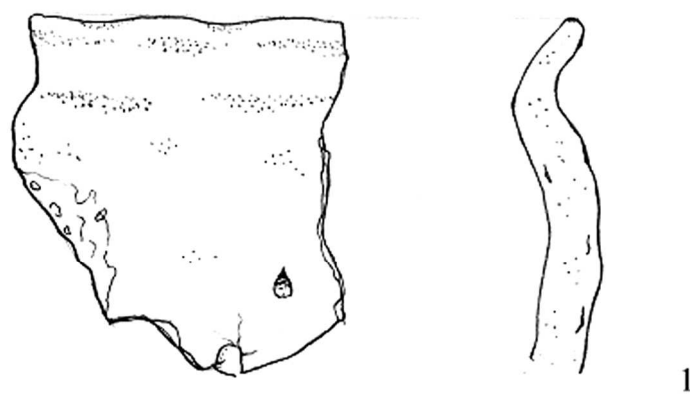

2

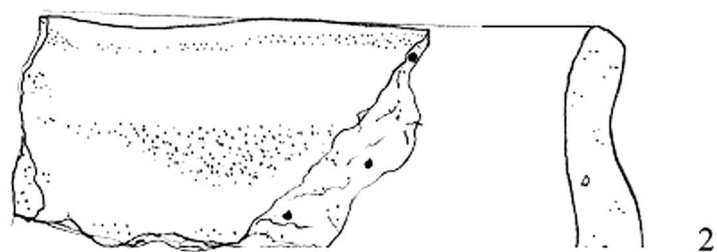

Мал. 26

Я 8 № 462

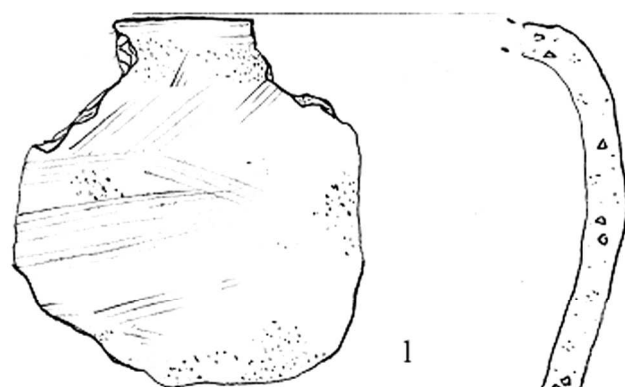

Я 8 № 461

Мал. 27

Я 9 № 347

1

Я 13 № 335

2

Я 13 № 336

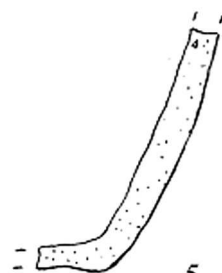
3

Я 15 № 341

4

Я 15 № 340

5

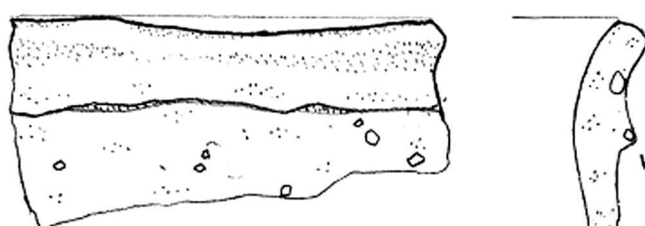
Мал. 28

Я 12 № 398

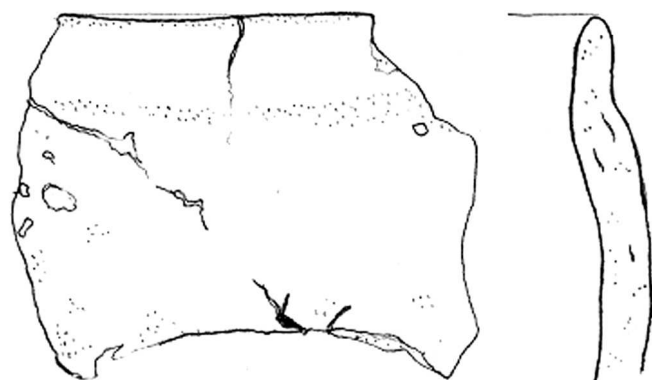
1

Я 12 № 399

2

Я 22 № 397

3

Я 26

№ 408

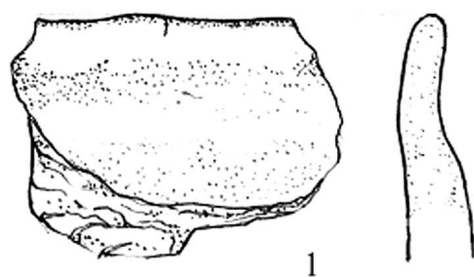

4

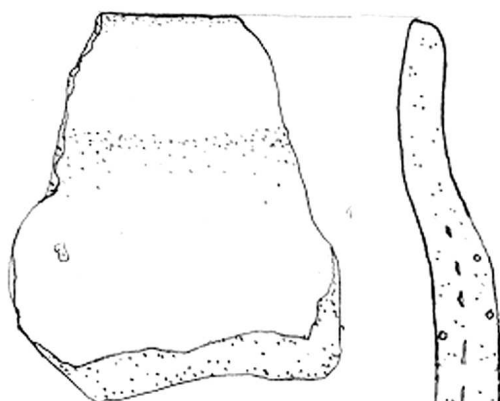
Мал. 29

№ 116 кв. 8 пл. 10

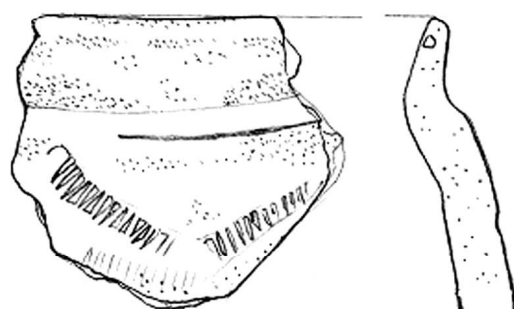
1

№ 438 кв. 6 пл. 9

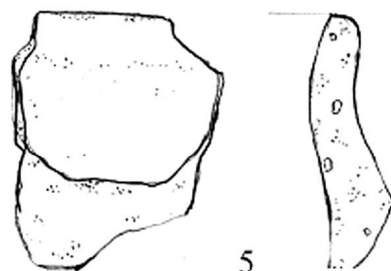
2

№ 444 кв. 6 пл. 9

3

№ 230 кв. 4 пл. 9

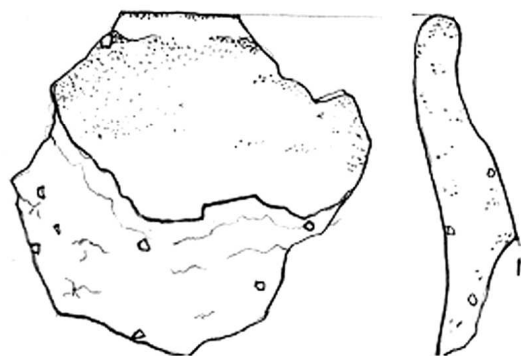
5

№ 244 кв. 7 пл. 9

4

№ 229 кв. 4 пл. 9

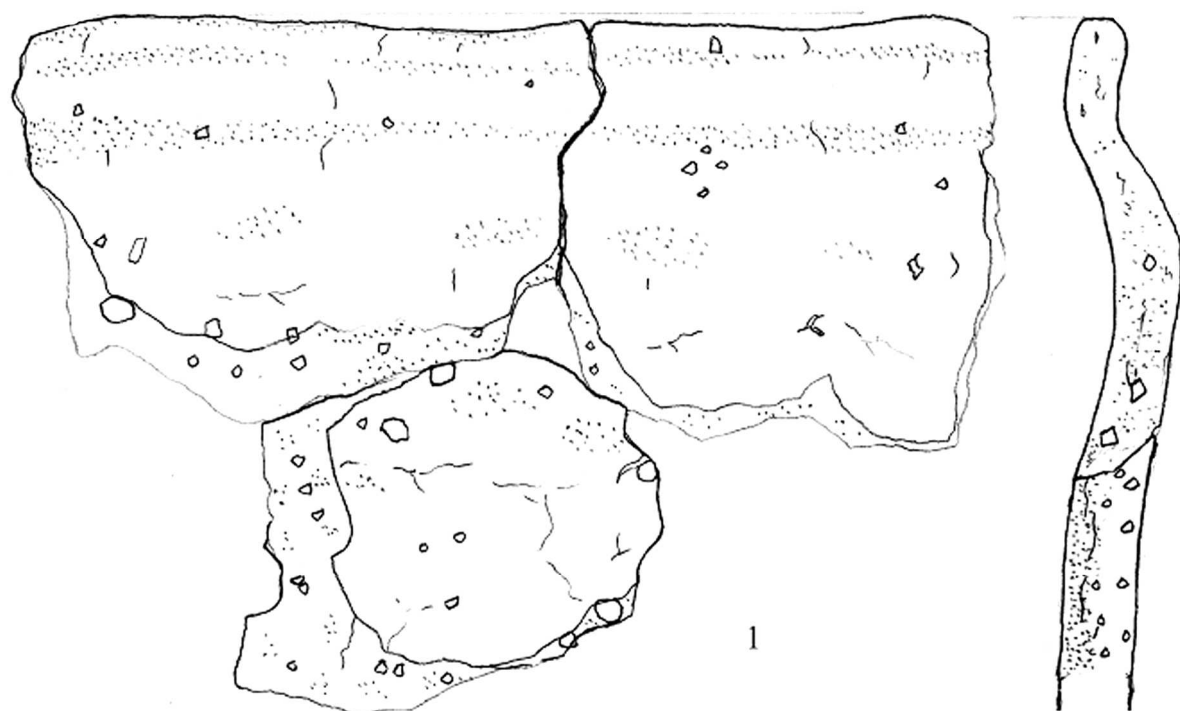

6

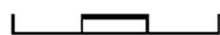
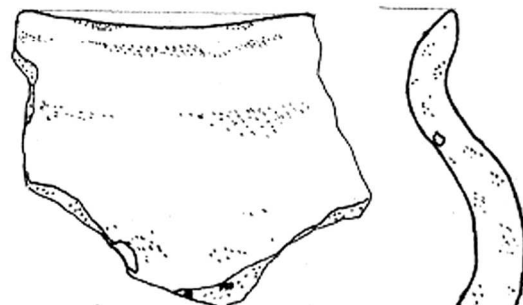
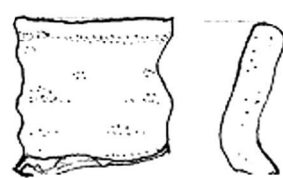
Мал. 30

дiameter 42 см № 214, 215, 216 кв. 2 пл. 9

№ 155 кв. 5 пл. 9

№ 261 кв. 8 пл. 9

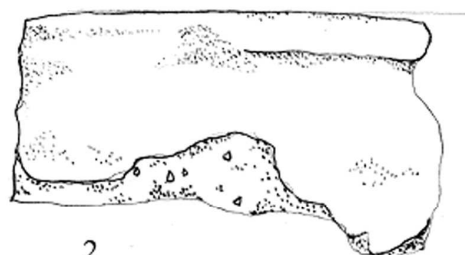
Мал. 31

№ 140 кв. 4 пл. 5

1

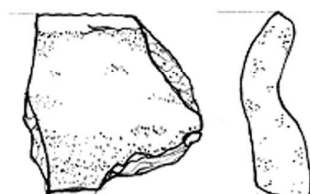
№ 115 кв. 8 пл. 10

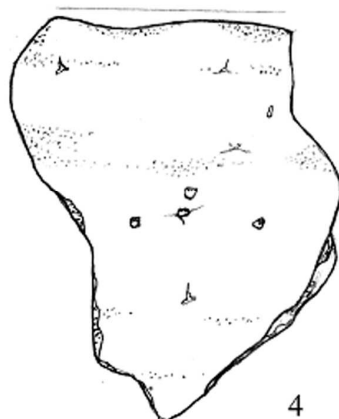
2

№ 205 кв. 1 пл. 9

3

4

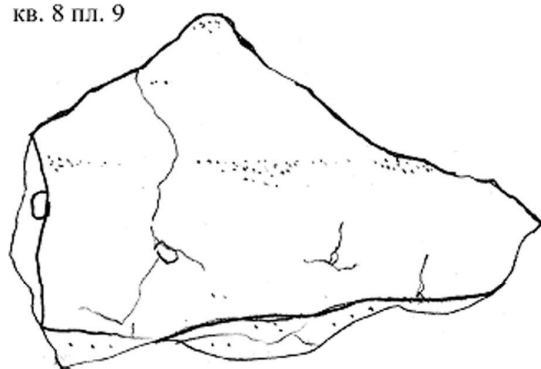

№ 163

кв. 7

пл. 8

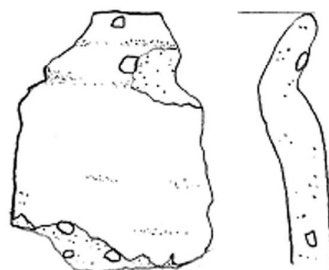
№ 266
кв. 8 пл. 9

5

№ 220 кв. 10 пл. 9

6

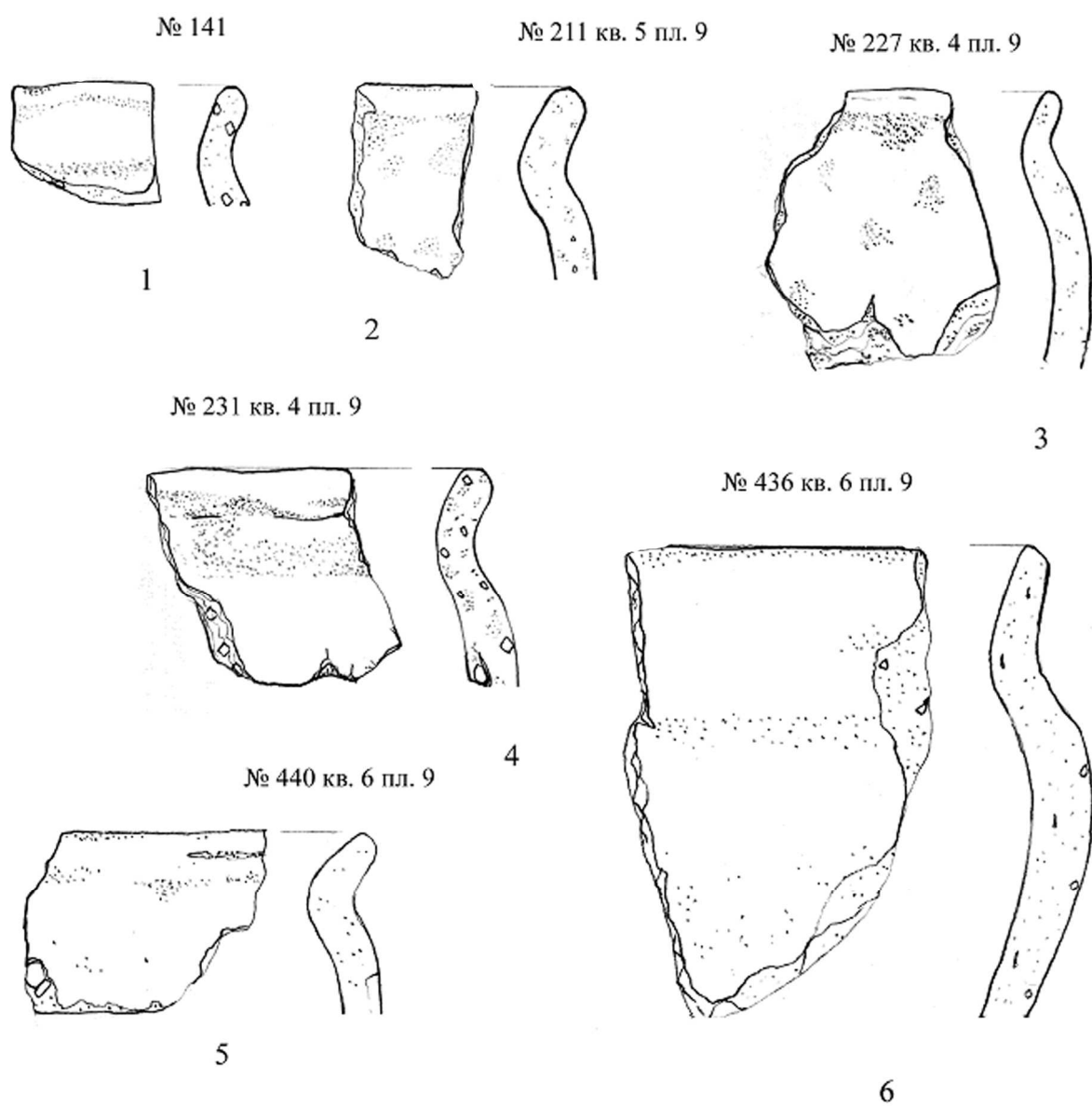
№ 243 кв. 7 пл. 9

7

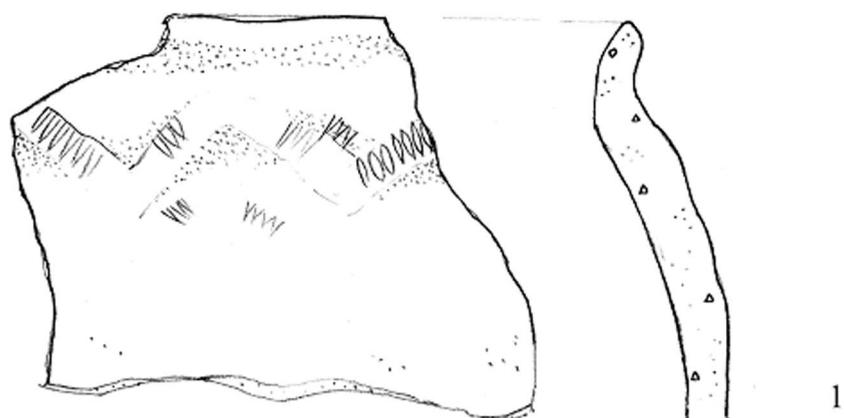

Мал. 32

Мал. 33

№ 442 кв. 6 пл. 9

№ 439 кв. 6 пл. 9

№ 169 кв. 3 пл. 9

№ 220 кв. 10 пл. 9

Мал. 34

№ 162 кв. 7 пл. 8

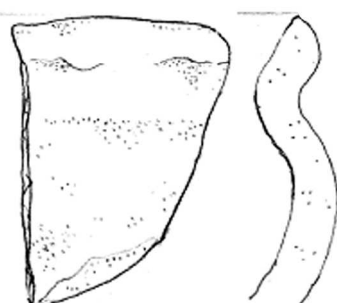

№ 142 кв. 4 пл. 5

2

№ 441 кв. 6 пл. 9

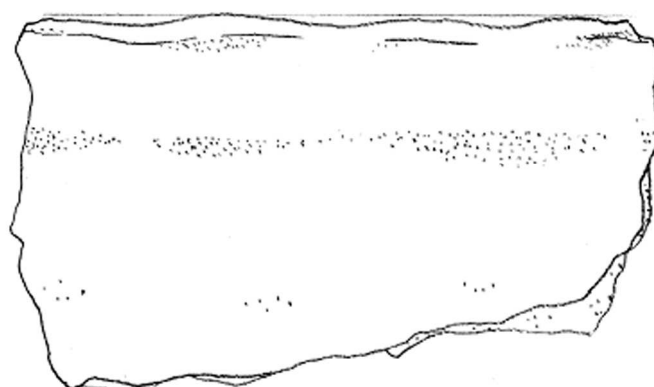
3

1

№ 142 пл. 9

№ 146 кв. 10 пл. 10

4

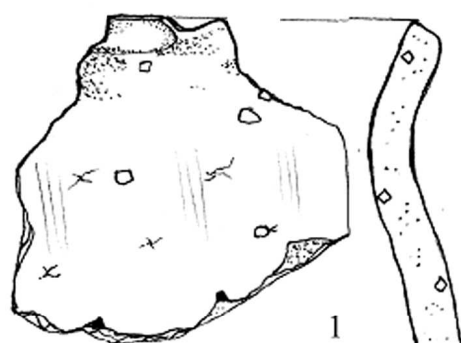

5

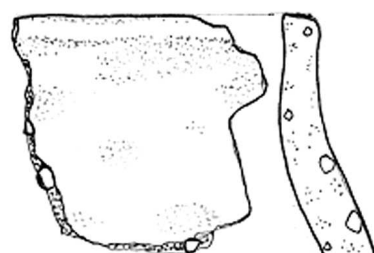
Мал. 35

№ 213 кв. 2 пл. 9

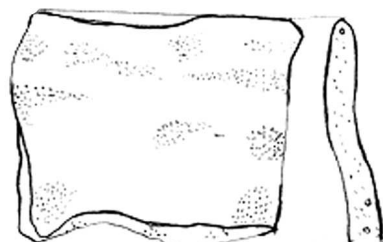
1

№ 197 кв. 9 пл. 9

2

№ 161 кв. 7 пл. 8

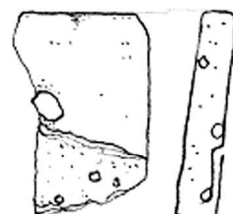
3

№ 166

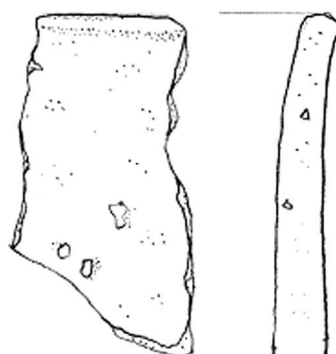
4

№ 168 кв. 3 пл. 9

5

№ 194 кв. 3 пл. 9

6

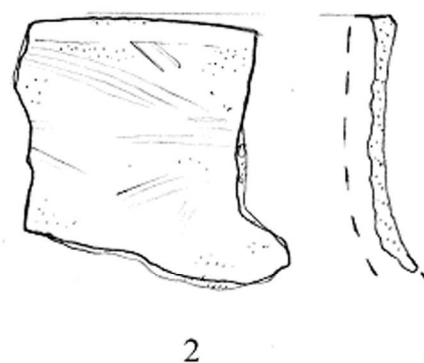

Мал. 36

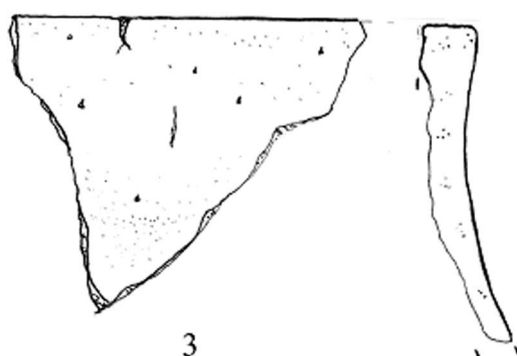
№ 228 кв. 4 пл. 9

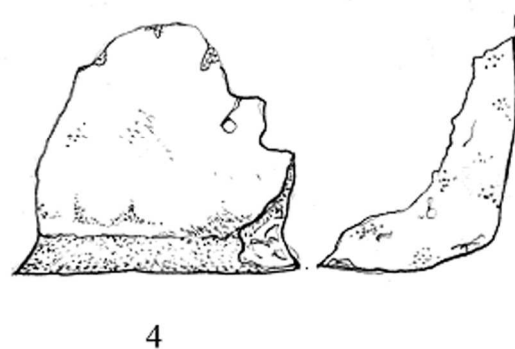
№ 189 кв. 3 пл. 9

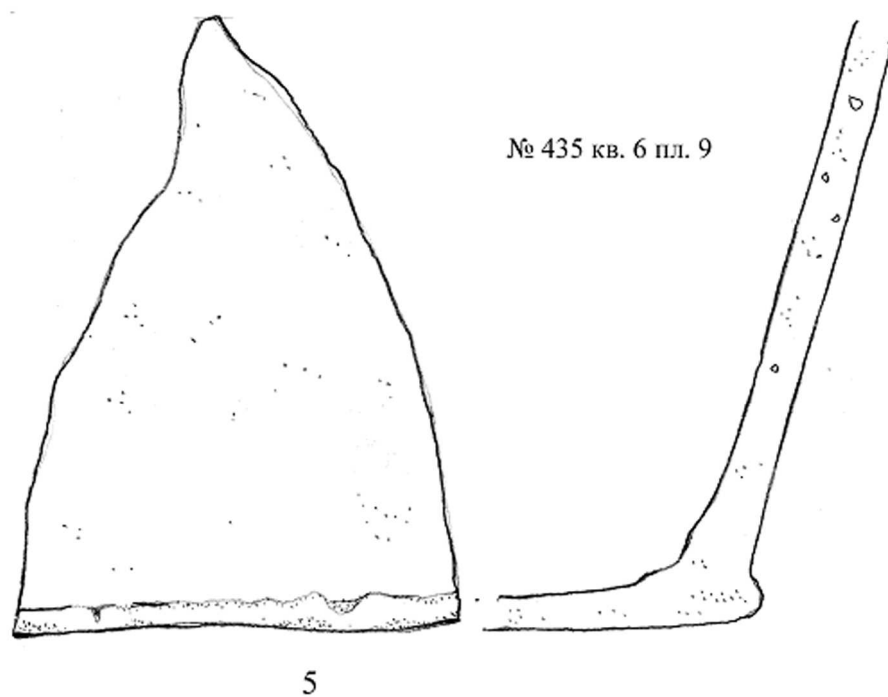
№ 170 кв. 3 пл. 9, диаметр каля 23 см

№ 240 кв. 4 пл. 9

№ 435 кв. 6 пл. 9

Мал. 37

№ 160 кв. 3 пл. 2

1

№ 195 кв. 6 пл. 8

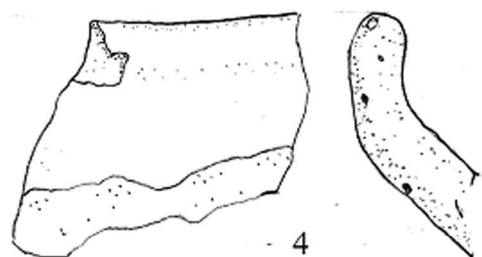
2

№ 206 кв. 1 пл. 9

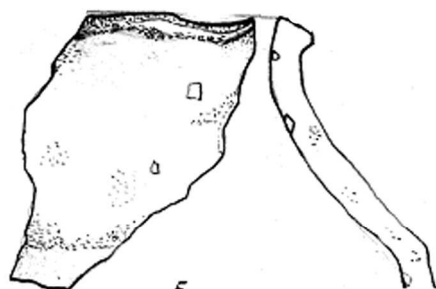
3

№ 437 кв. 6 пл. 9

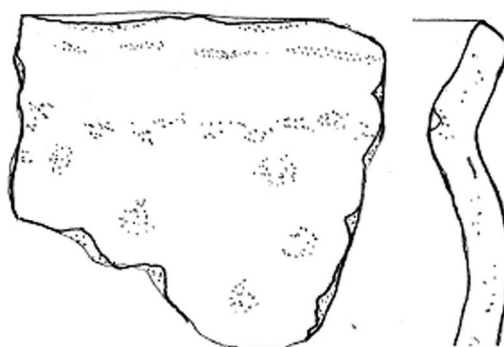
4

№ 245 кв. 7 пл. 9

5

№ 143 пл. 9

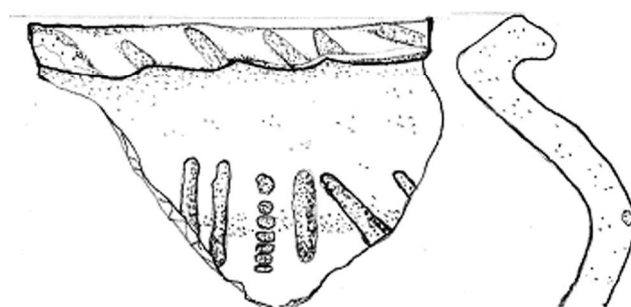
6

№ 203 кв. 8 пл. 1

7

№ 443 кв. 6 пл. 9

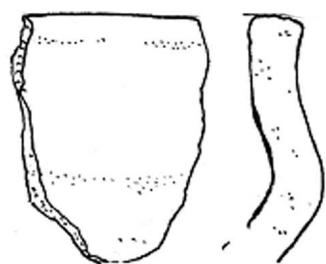
8

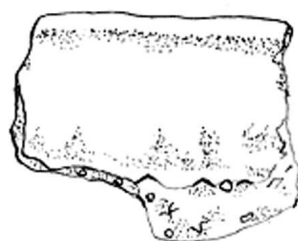
Мал. 38

№ 133 кв. 5 пл. 10

№ 132 пл. 6

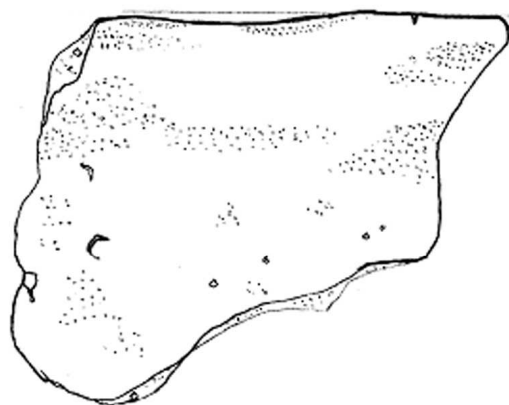

1

2

№ 212 кв. 9 пл. 8

3

№ 221 кв. 10 пл. 9

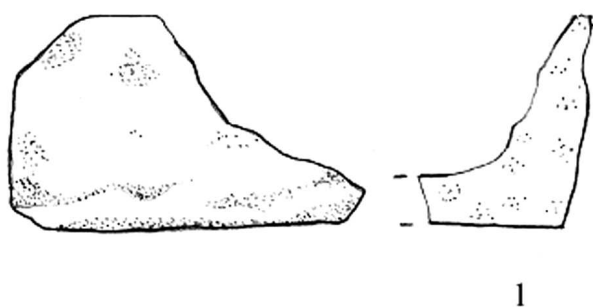

4

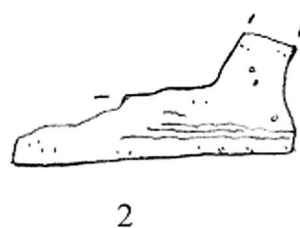

Мал. 39

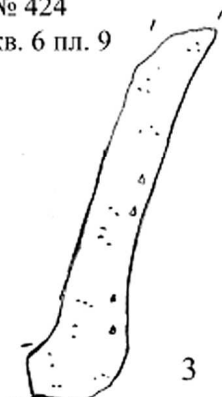
№ 258 кв. 7 пл. 9

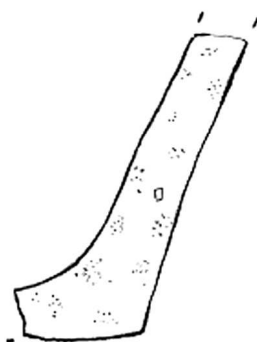
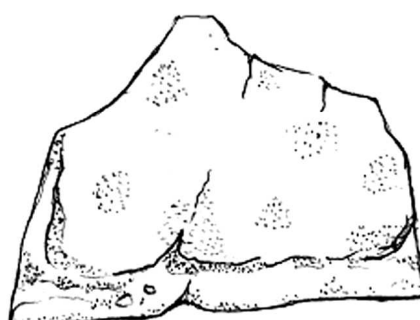
№ 434 кв. 6 пл. 9

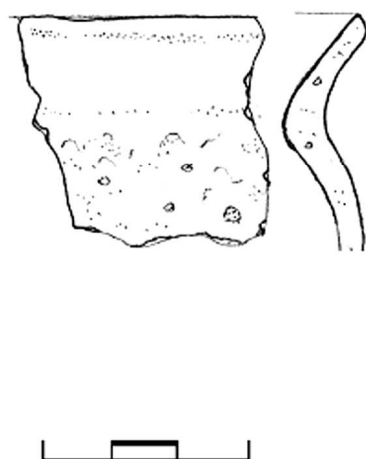
№ 424
кв. 6 пл. 9

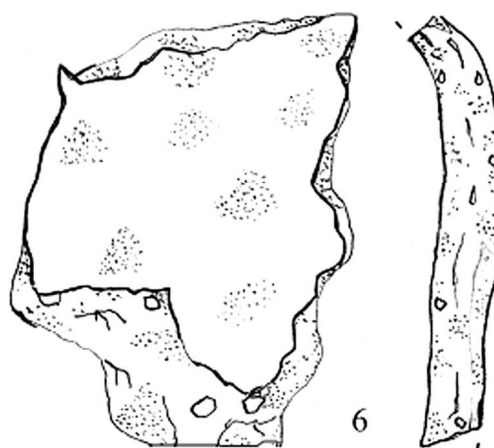
№ 239 кв. 4 пл. 9

№ 204 кв. 9 пл. 7 (падпраўлены на ганчарным крузе)

№ 235 кв. 4 пл. 9

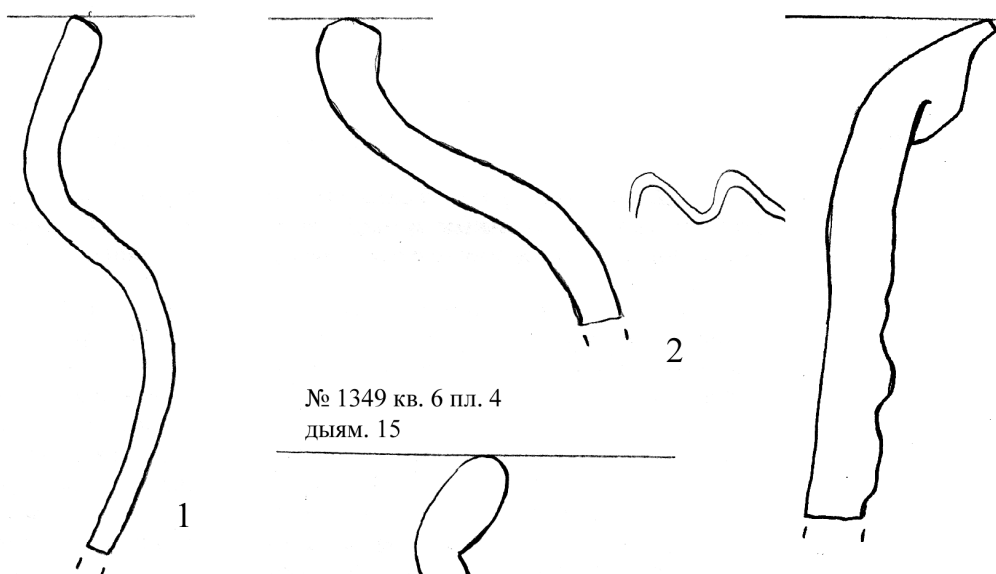

Мал. 40

кв. 6 пл. 4 № 1351 дьям. 26

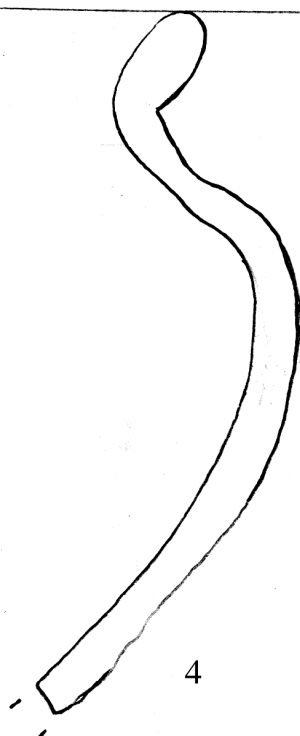
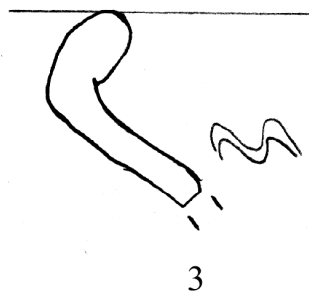
кв. 6 пл. 4 № 1346 дьям. 20 см

кв. 6 пл. 4 № 1206 дьям. 24 см

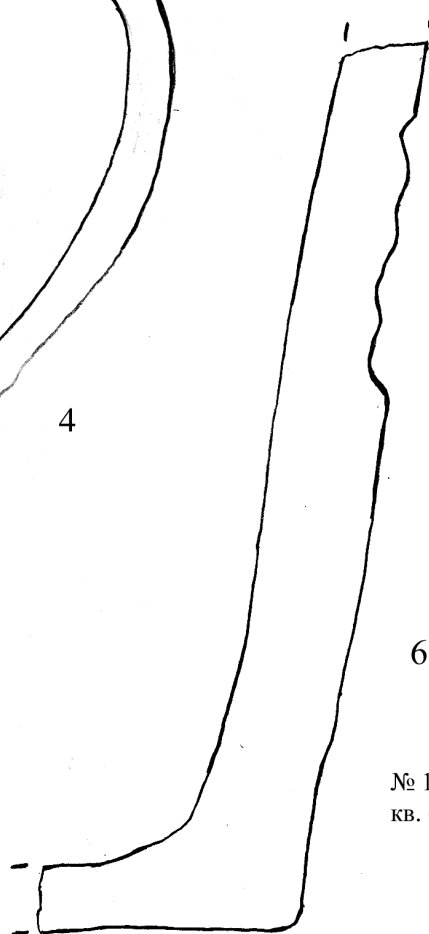
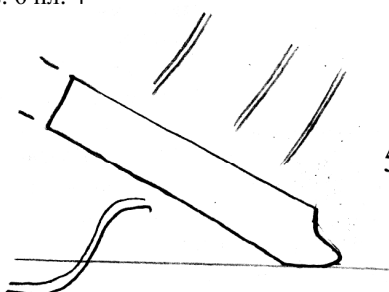

№ 1349 кв. 6 пл. 4
дьям. 15

кв. 6 пл. 4 № 1349 дьям. 16 см

№ 1253
дьям. 30 см
кв. 6 пл. 4

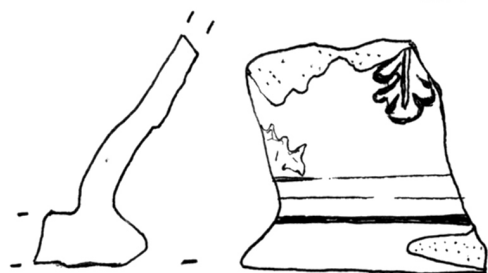
№ 1204
кв. 6 пл. 4

Мал. 41

№ 47 инд.
кв. 3
пл. 4

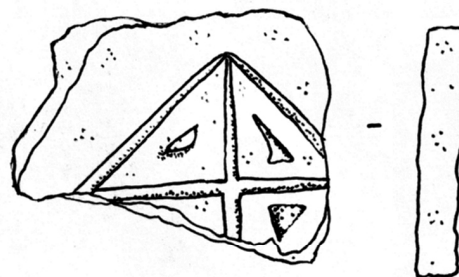
№ 249 i

дьям. 6,5 см

“каменная масса”

1

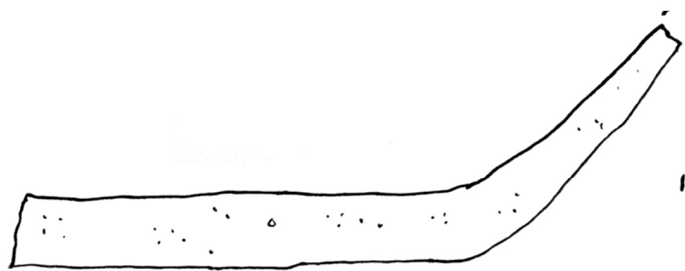
2

№ 208 инд.
кв. 10
пл. 8

чорнаглянцаваная

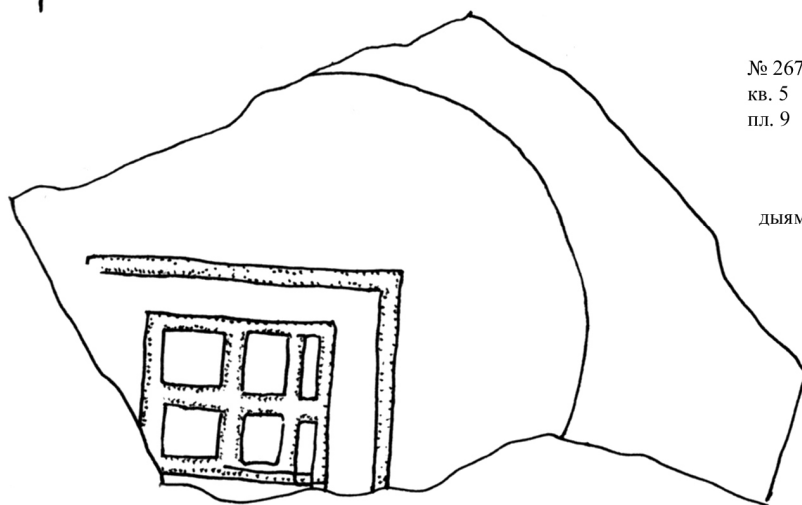
3

1

№ 267 инд.
кв. 5
пл. 9

дьям. 10

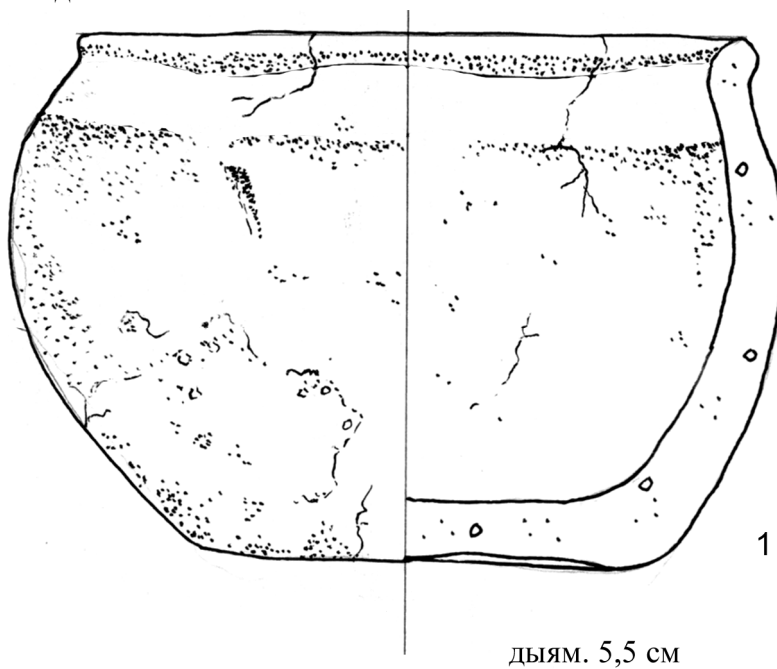
4

Мал. 42

дьям. 9 см

№ 246 i

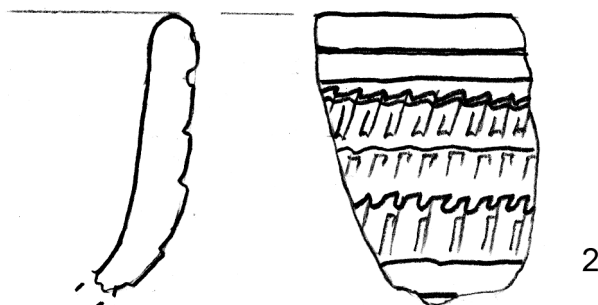

Н 7 см

1

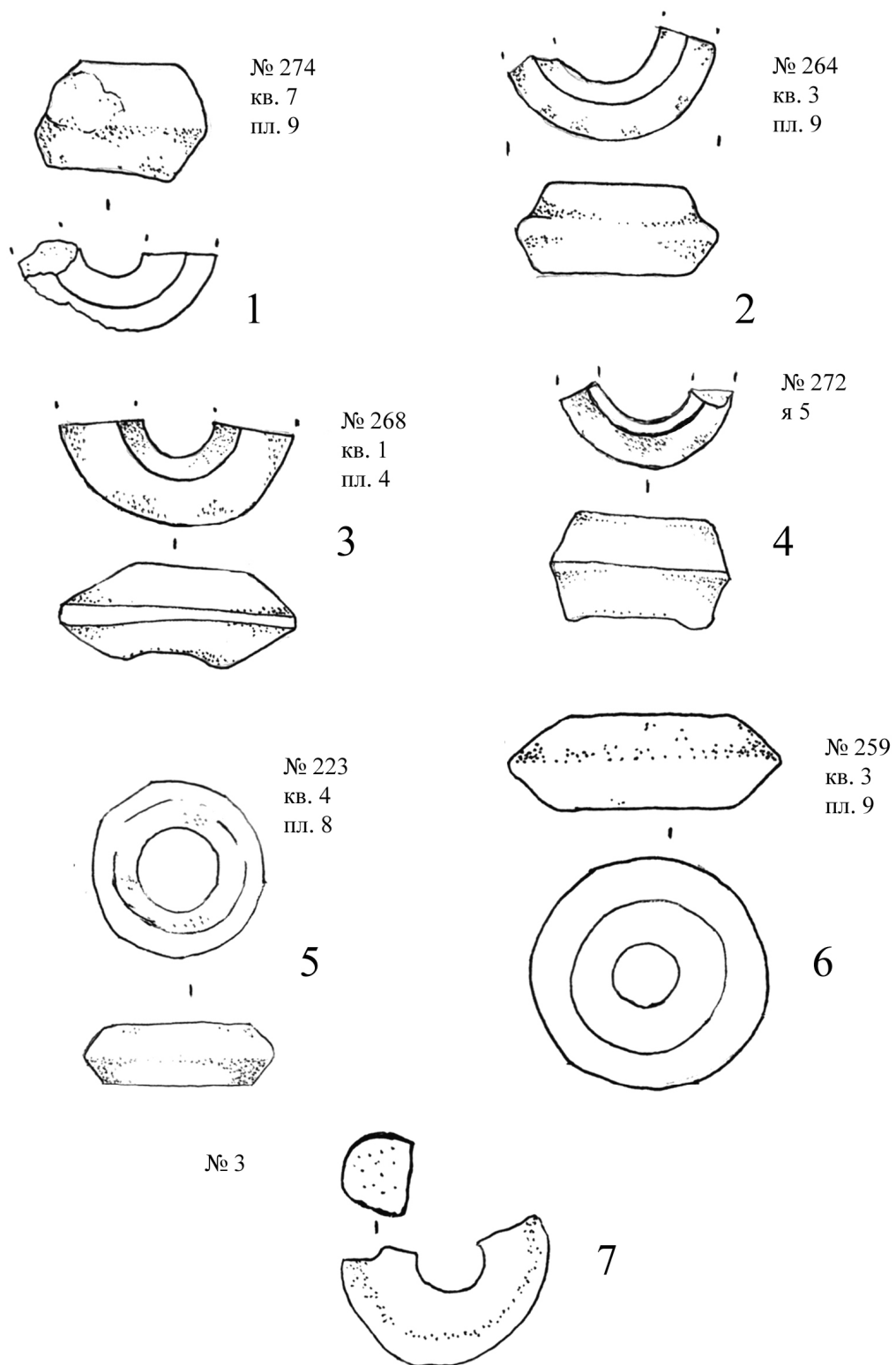
дьям. 5,5 см

чорнаглянцаваная міска
кв. 10 пл. 8 № 1028 дьям. 12 см

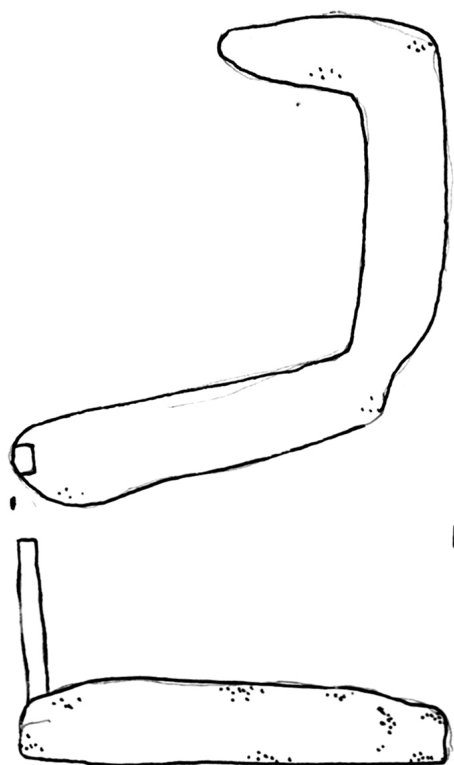

2

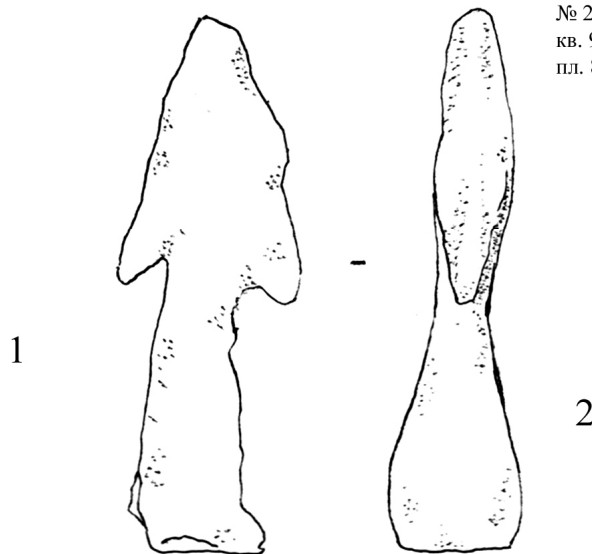
Мал. 43

№ 276
КВ. 6
Пл. 9

№ 224
КВ. 9
Пл. 8

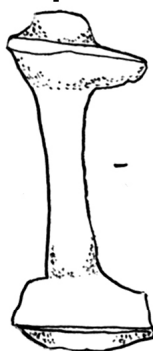

1

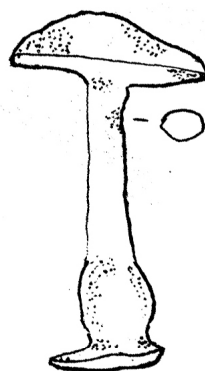
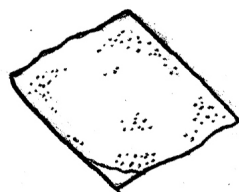
2

№ 257
КВ. 10
Пл. 9

3

4

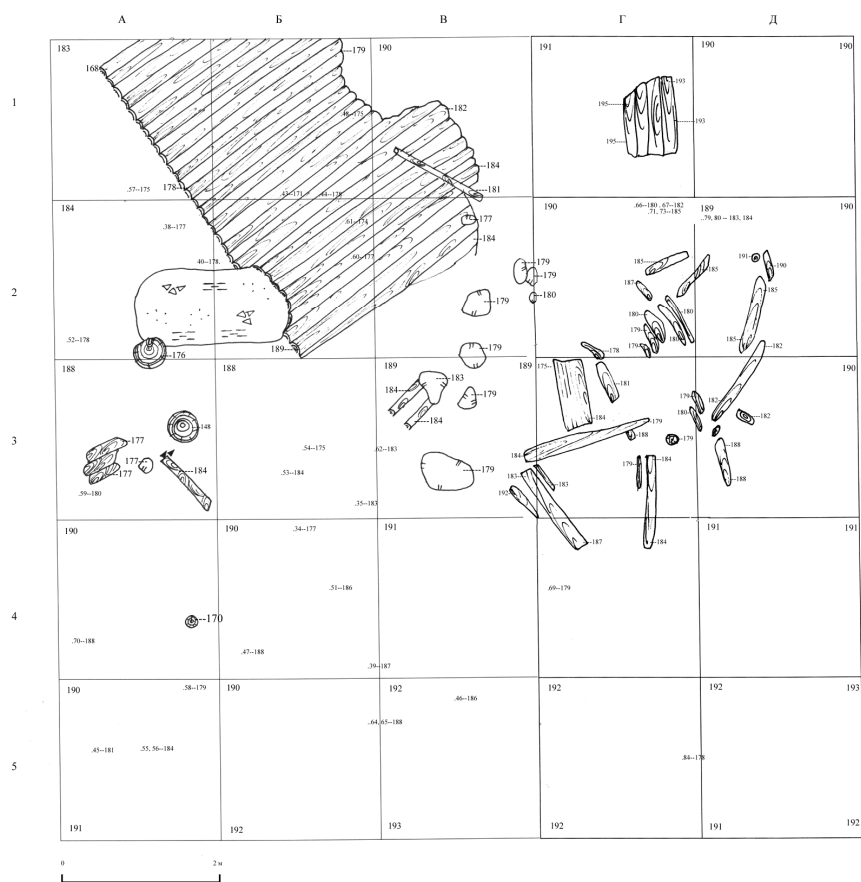
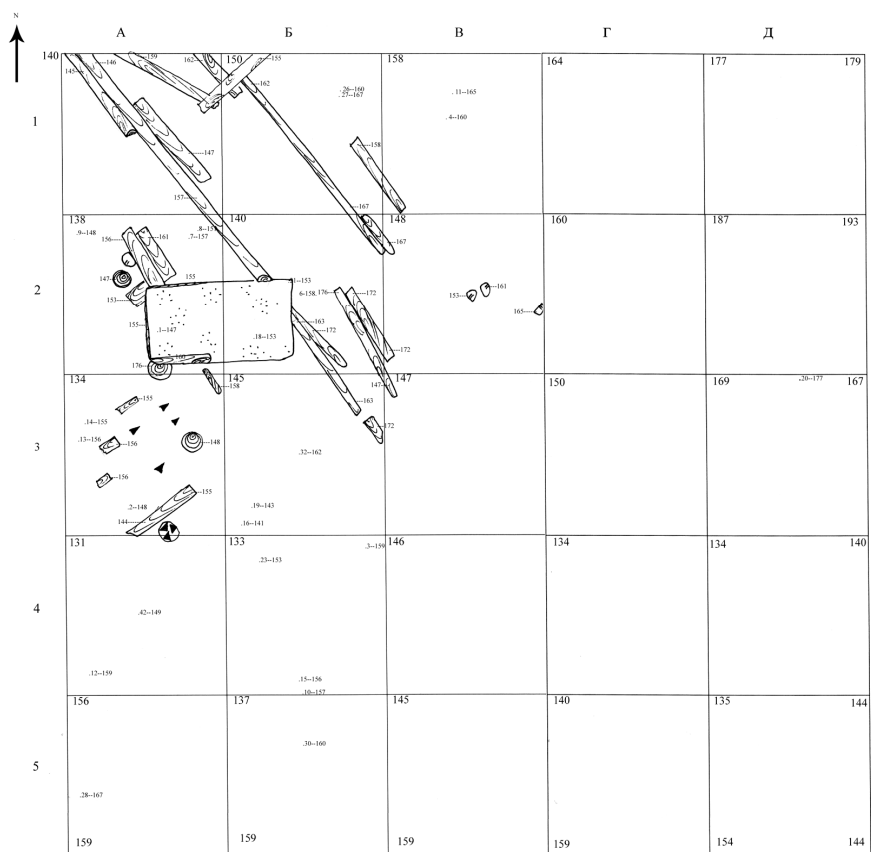
№ 265
КВ. 5
Пл. 9

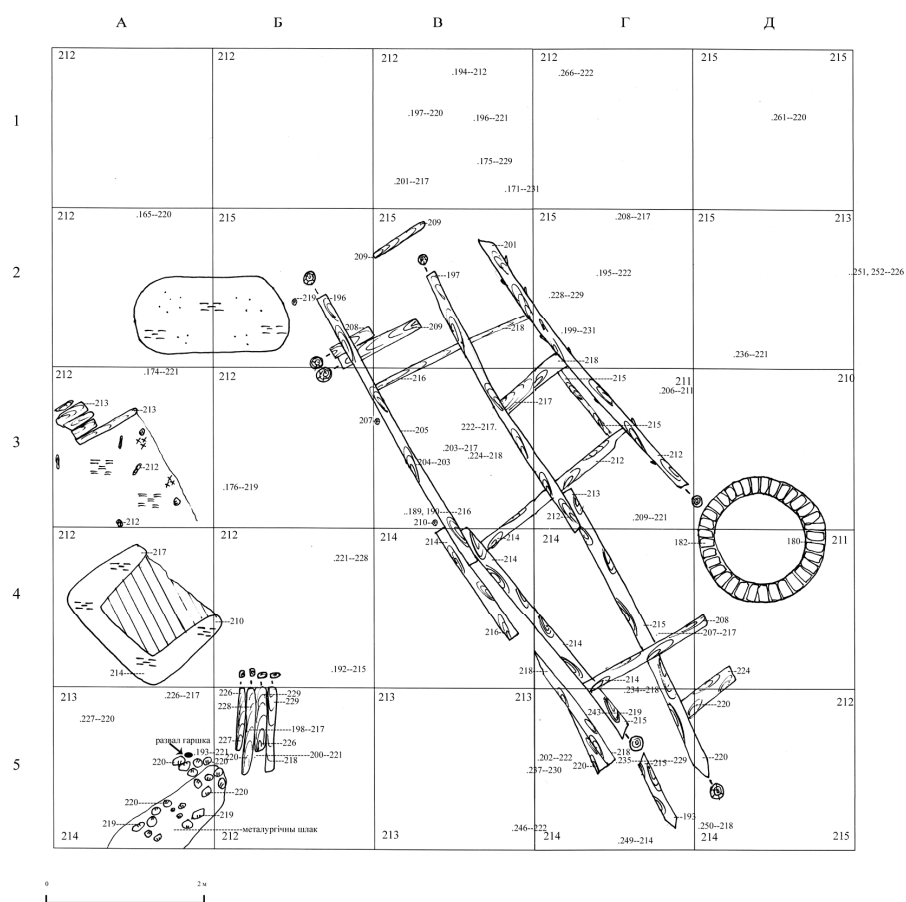
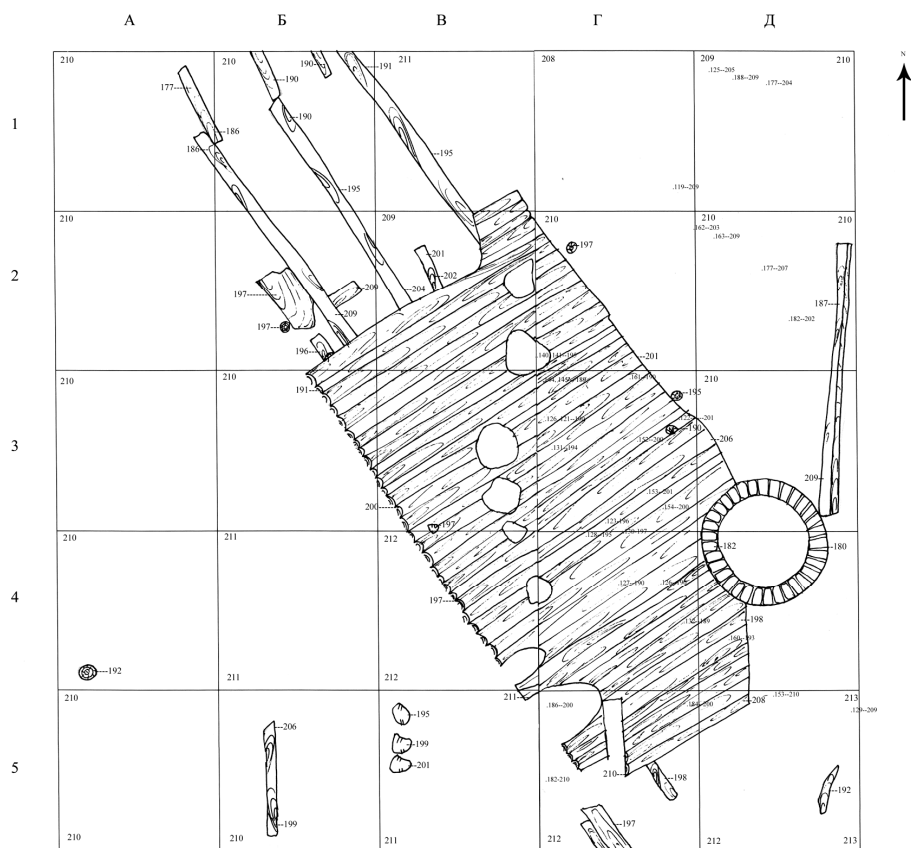
5

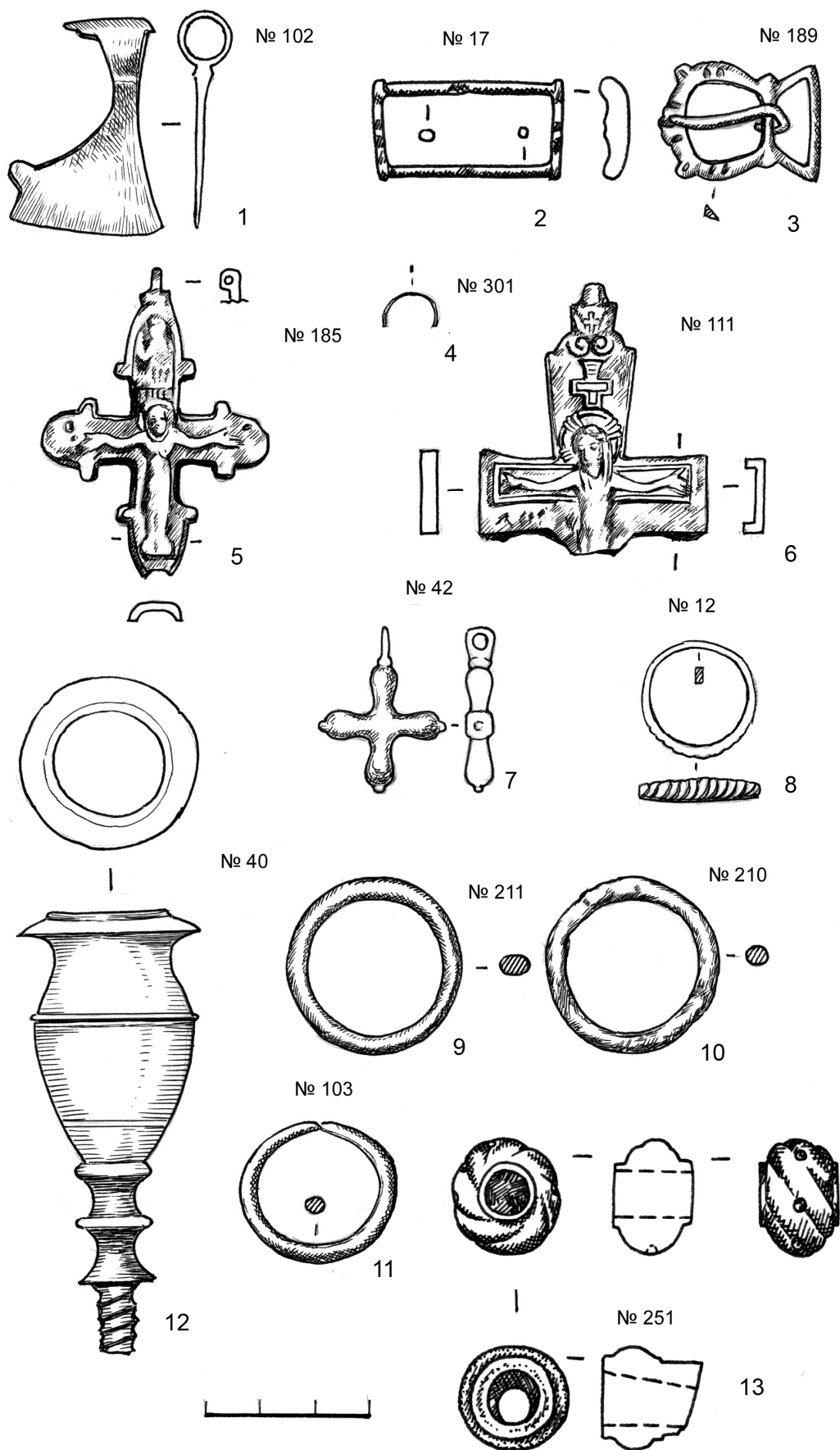
Мал. 45

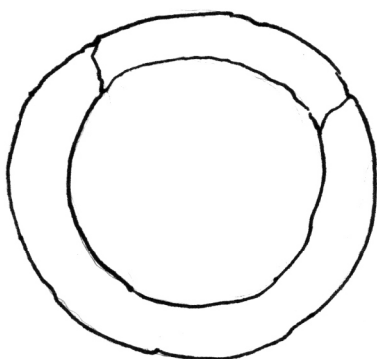
Мал. 47

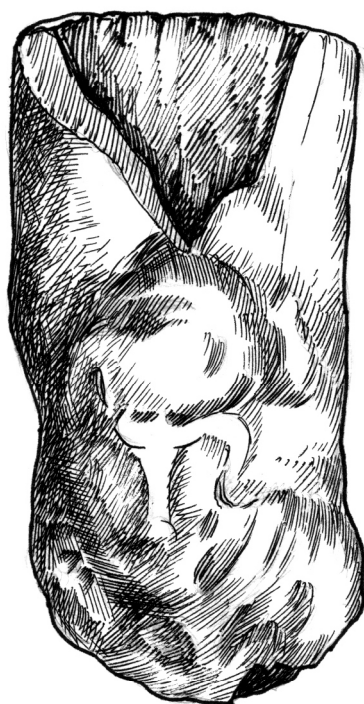
Мал. 48

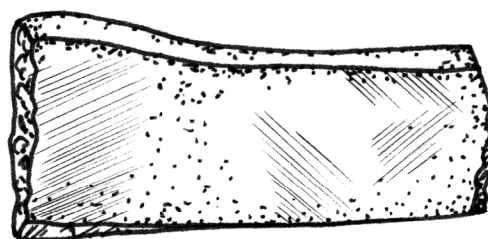
Мал. 50

1

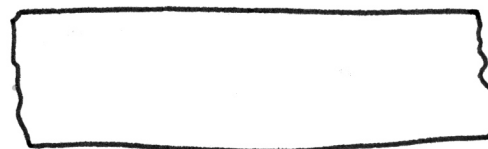
№ 191

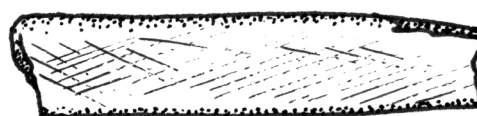
№ 192

3

1

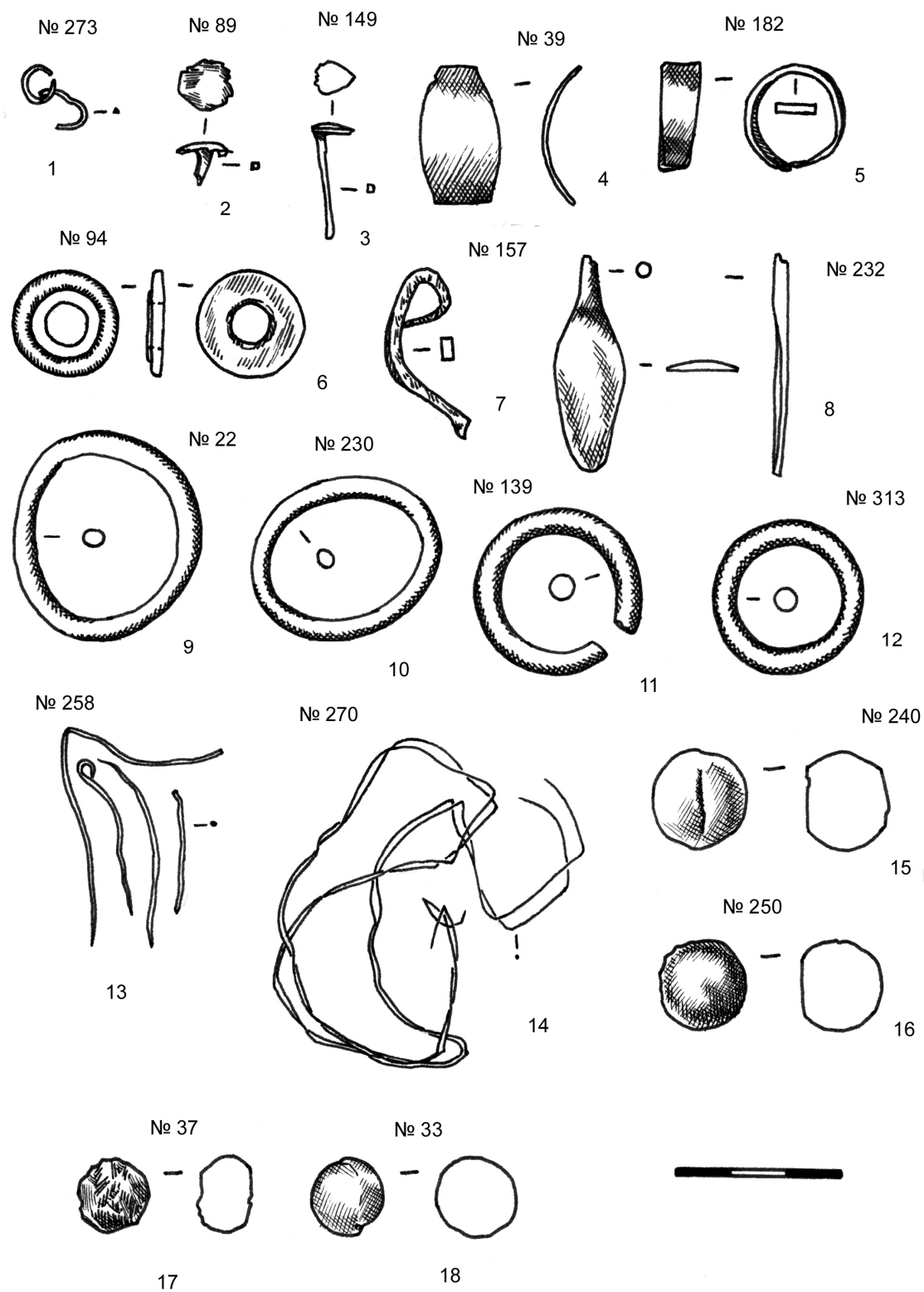
№ 109

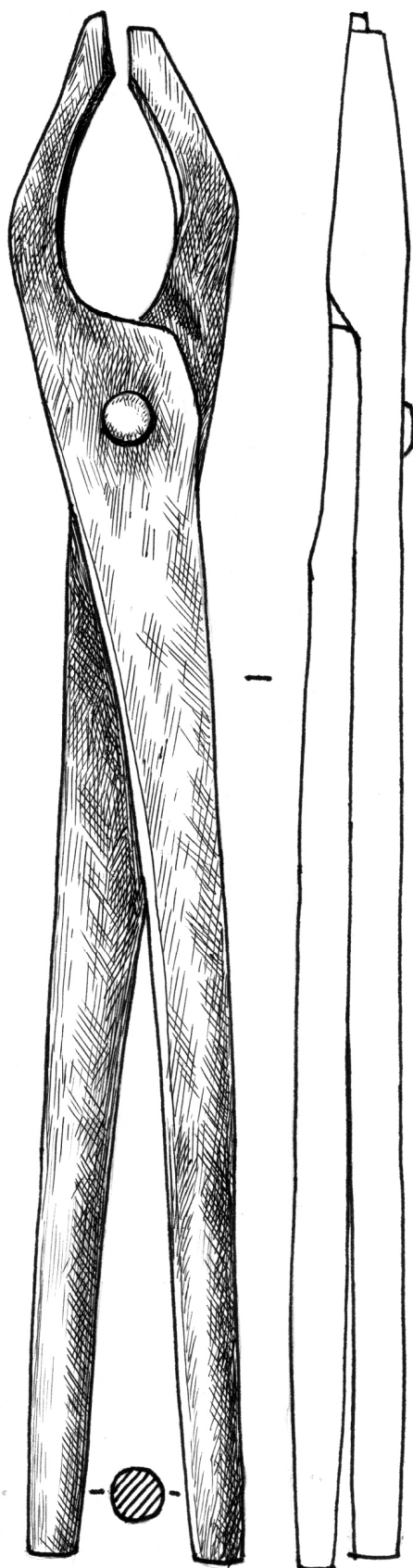

4

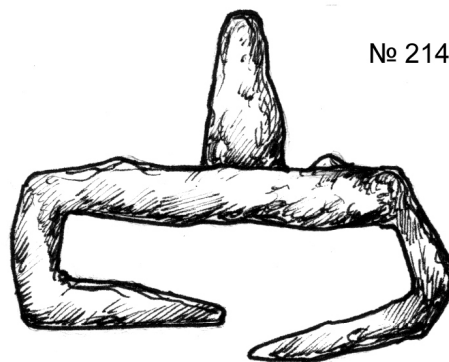
Мал. 51

№ 98

1

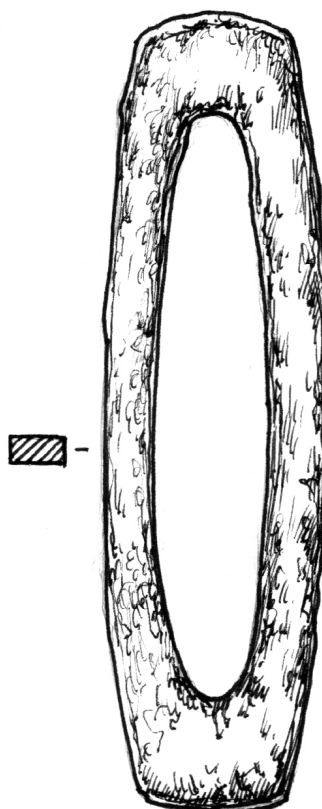

№ 214

1

2

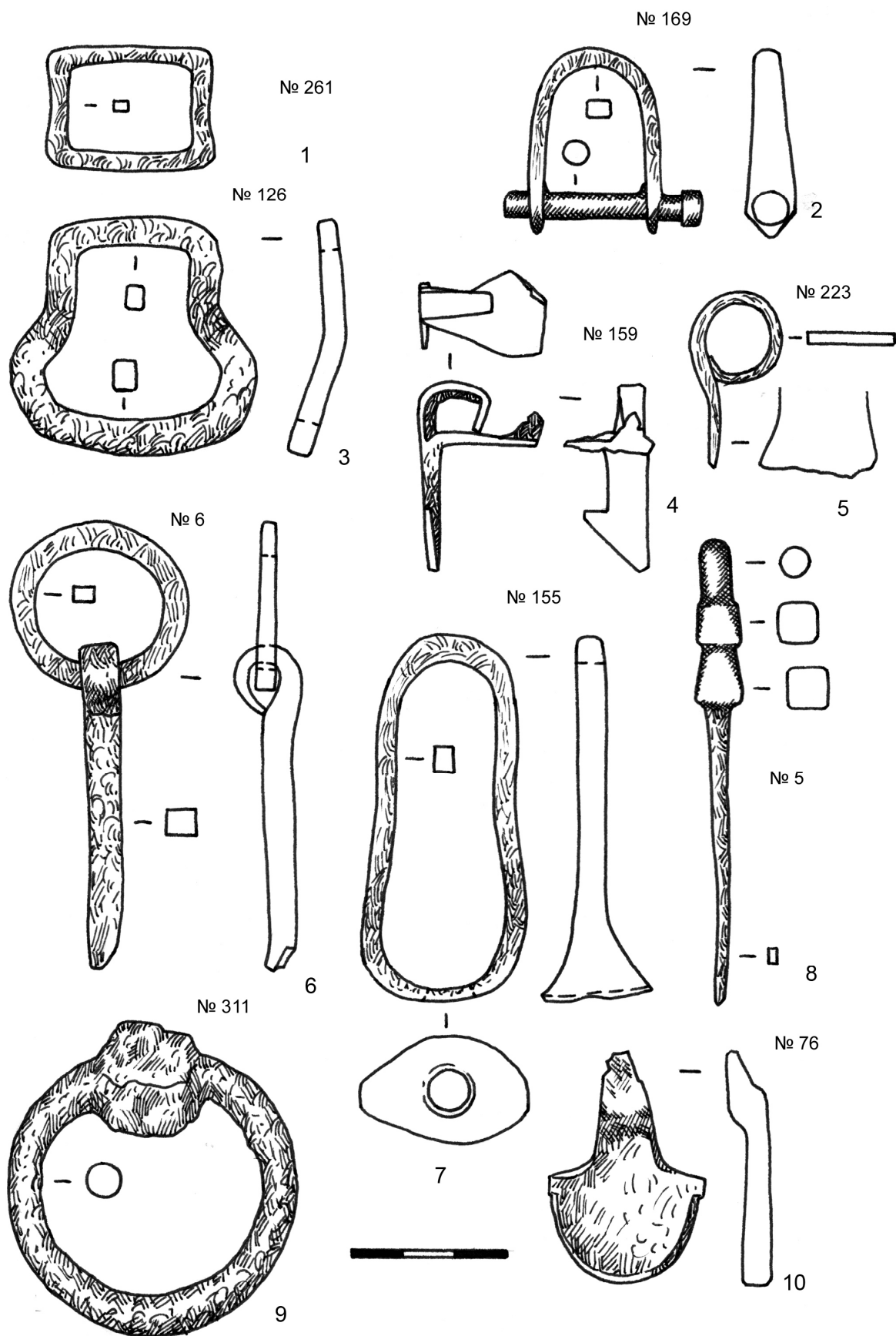

№ 252

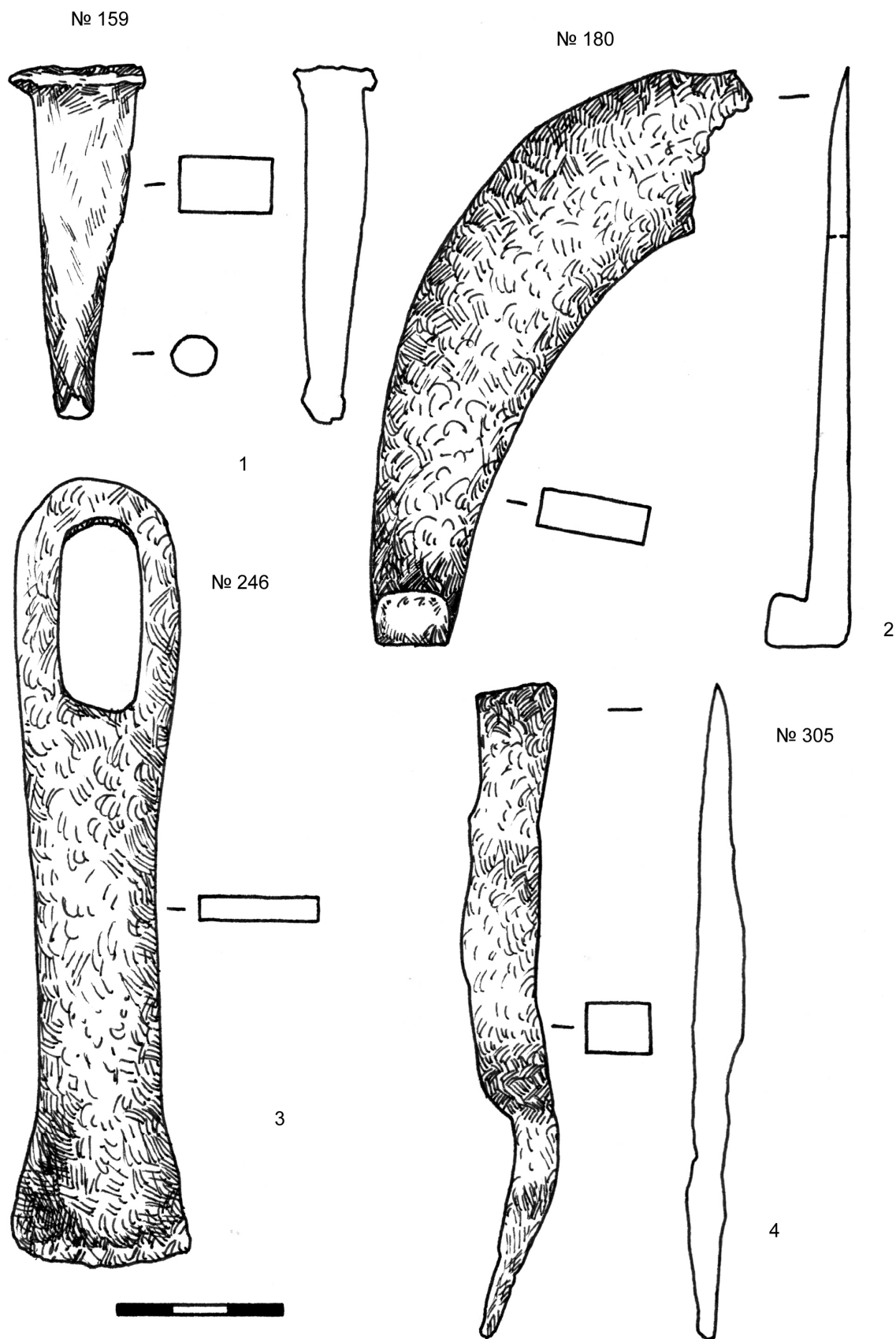
3

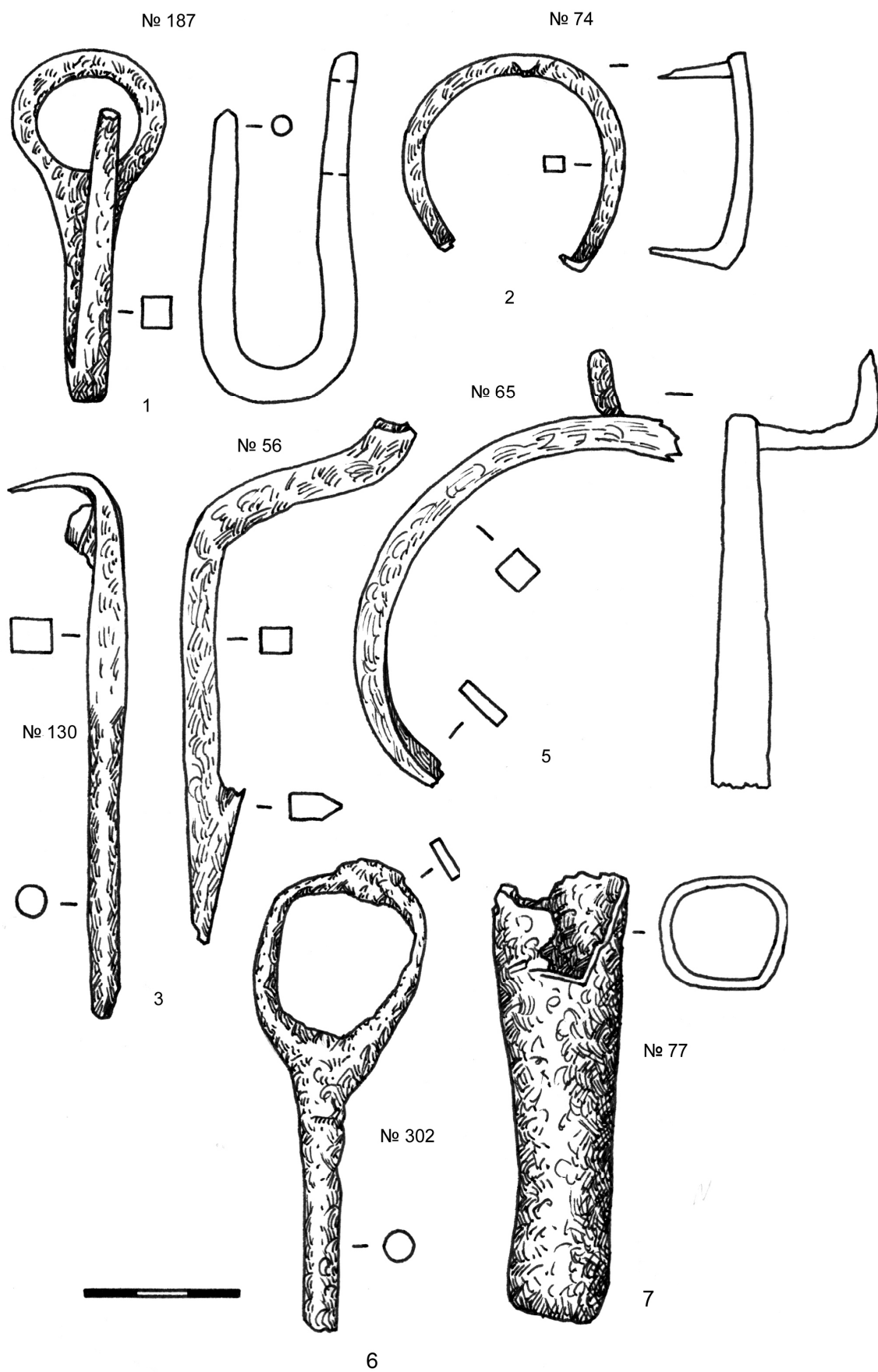
Мал. 53

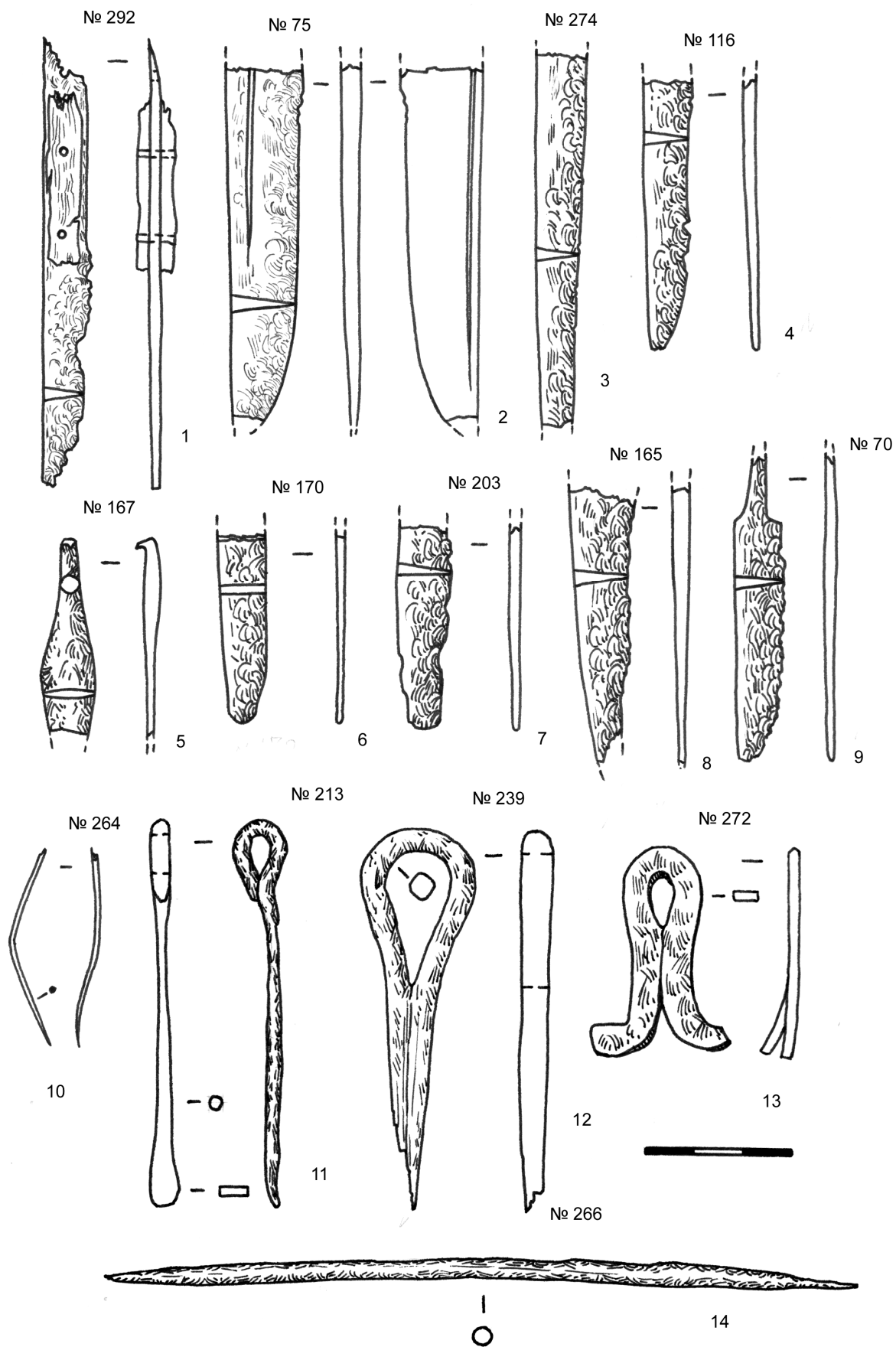
Мал. 54

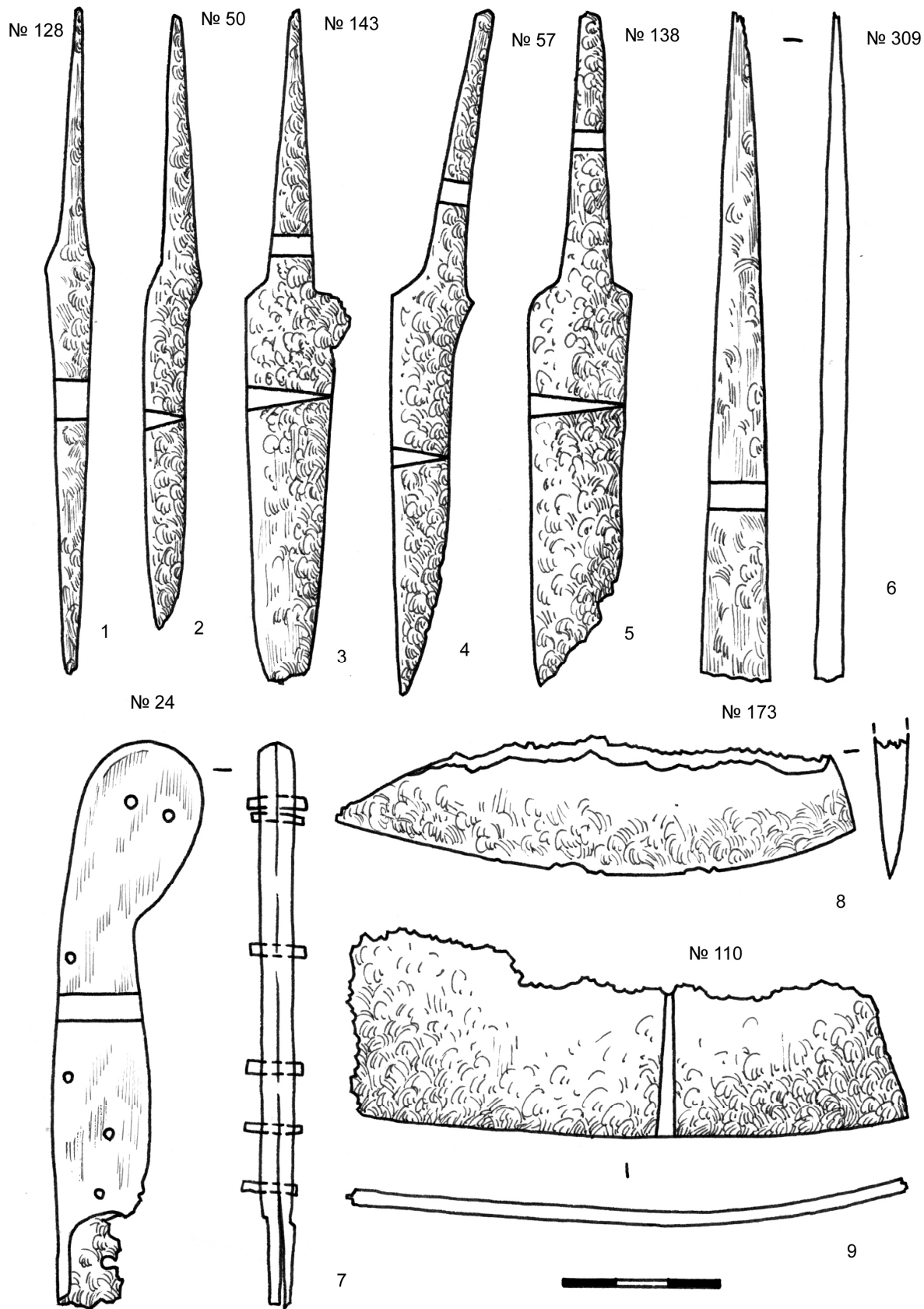
Мал. 55

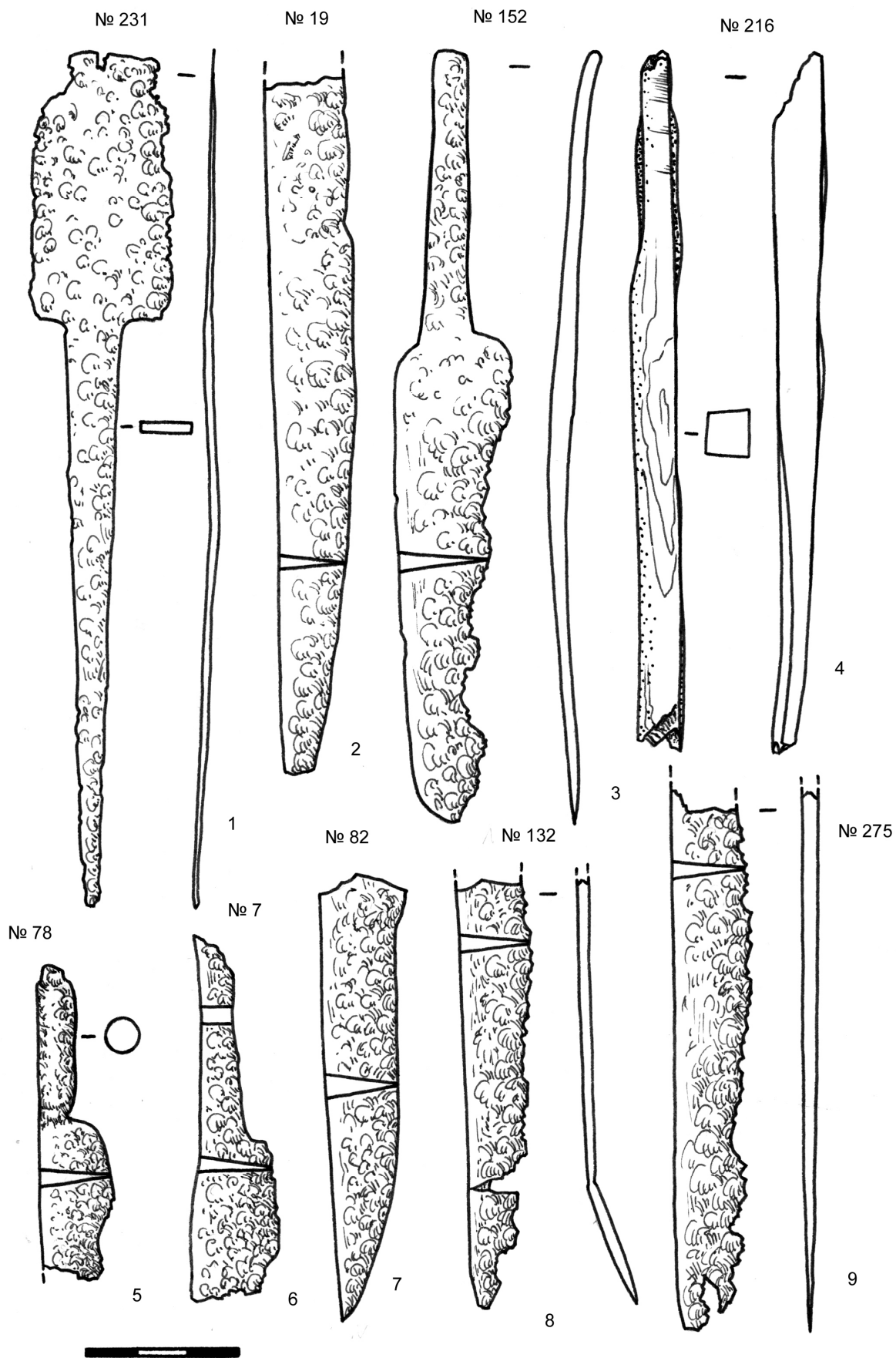
Мал. 56

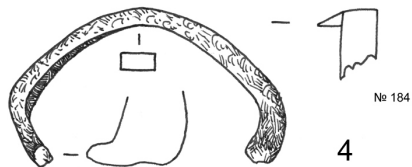
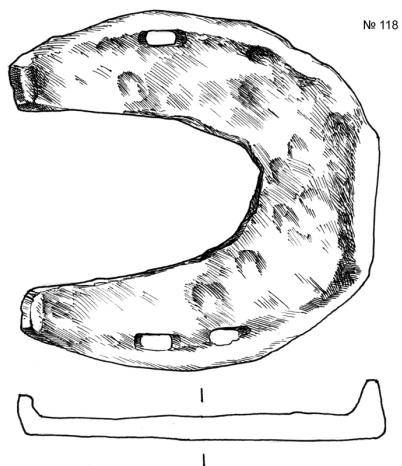
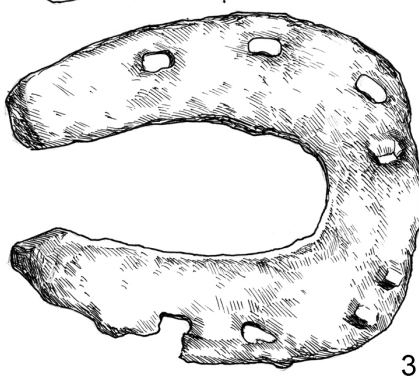
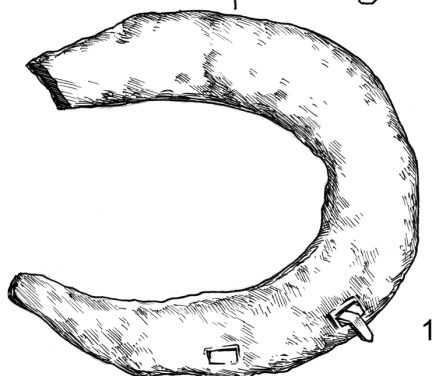
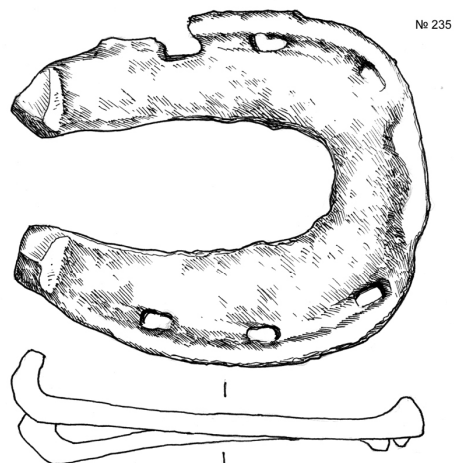
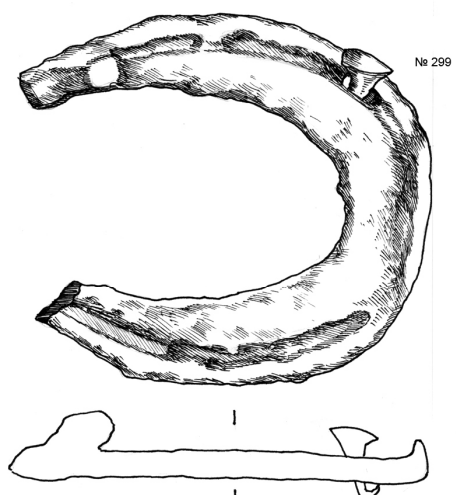
Мал. 57

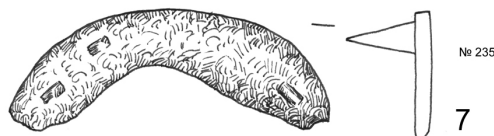
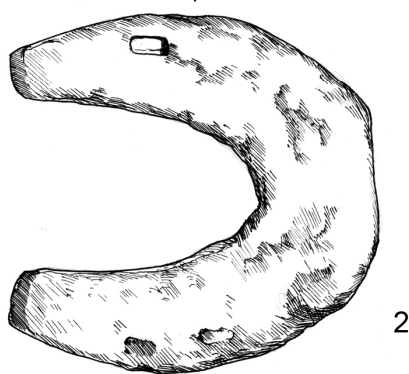
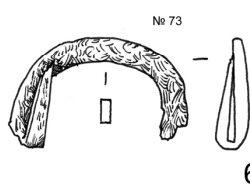
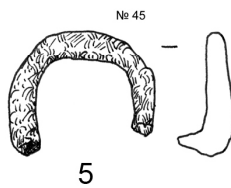
Мал. 58

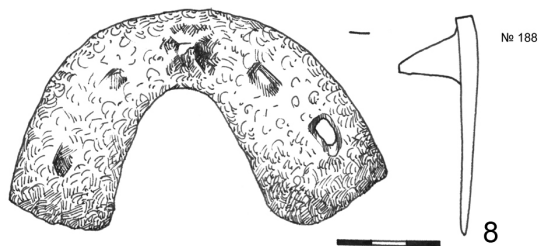
Мал. 59

№ 184

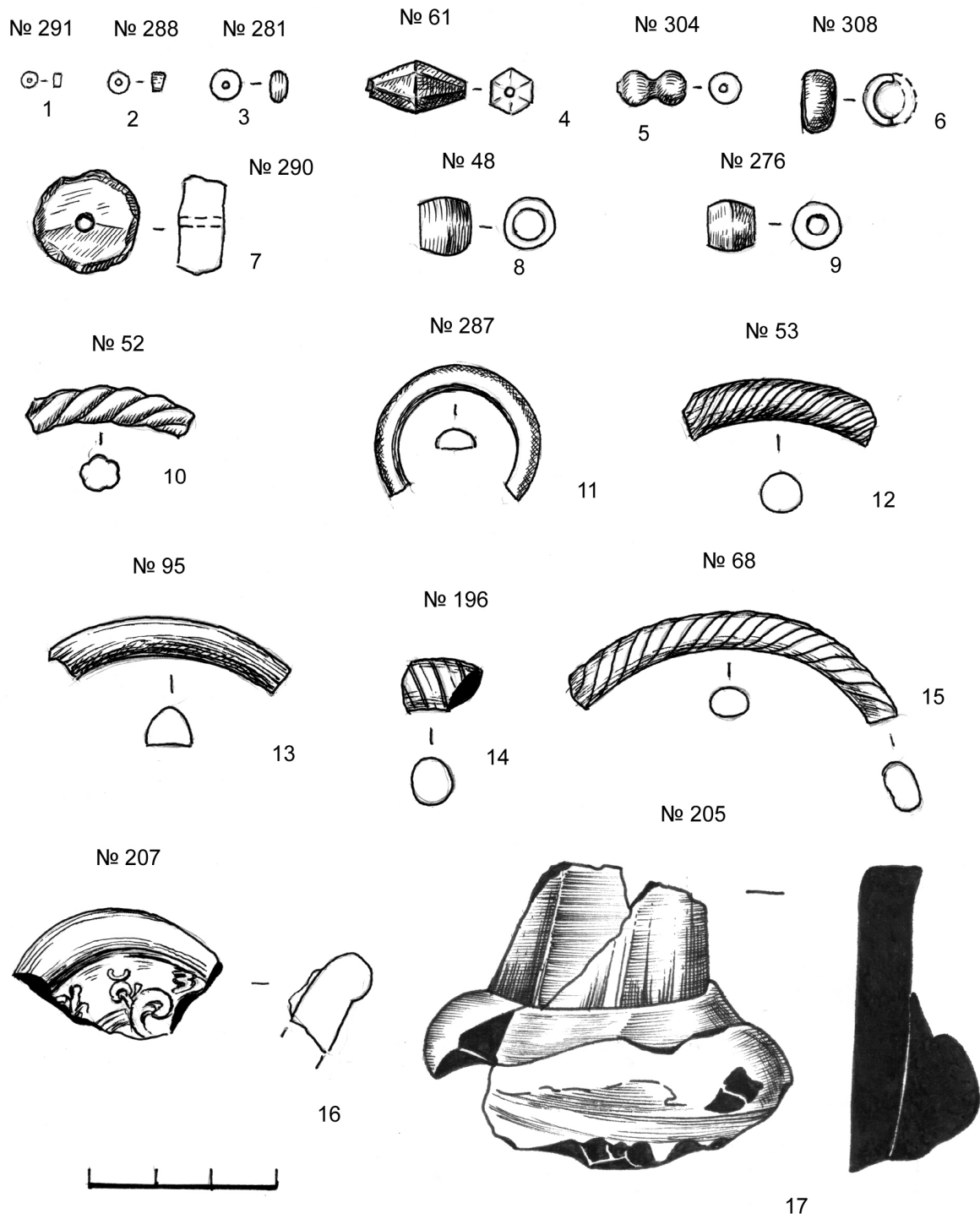

№ 235

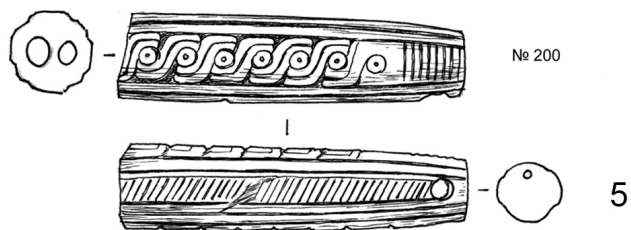
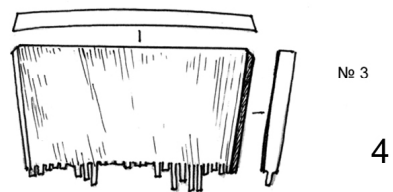
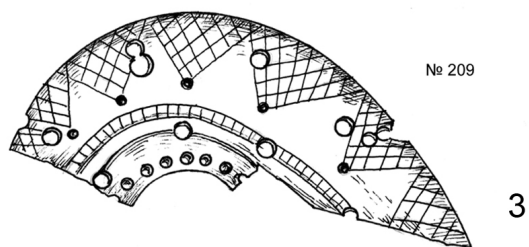
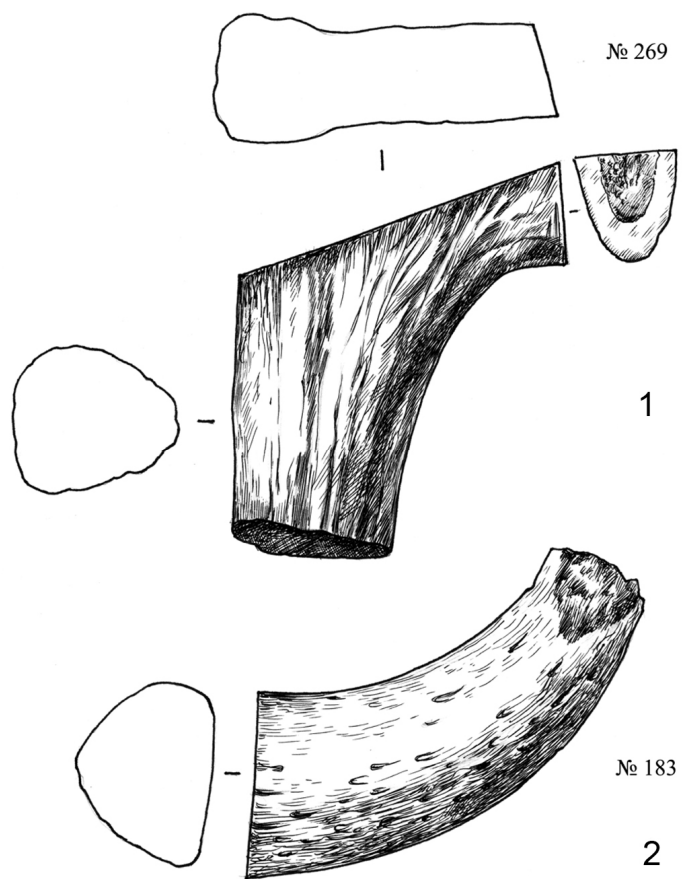

№ 188

Мал. 60

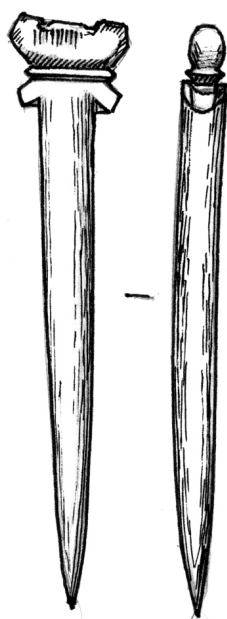

Мал. 61

Мал. 62

№ 101

№ 255

№ 228

№ 16

4

№ 16

5

№ 293

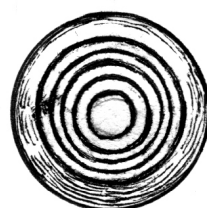

1

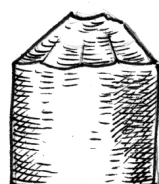
№ 296

1

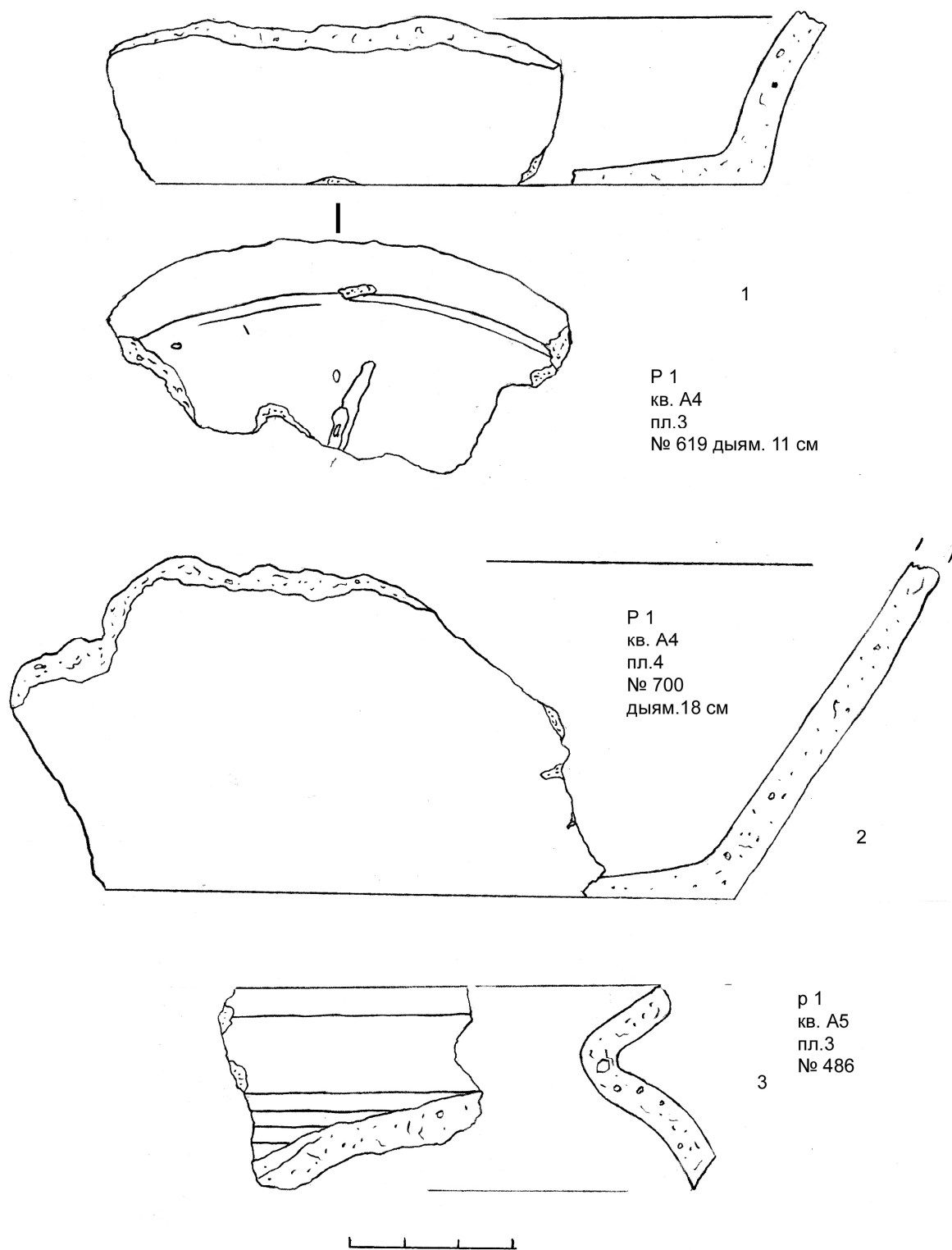
6

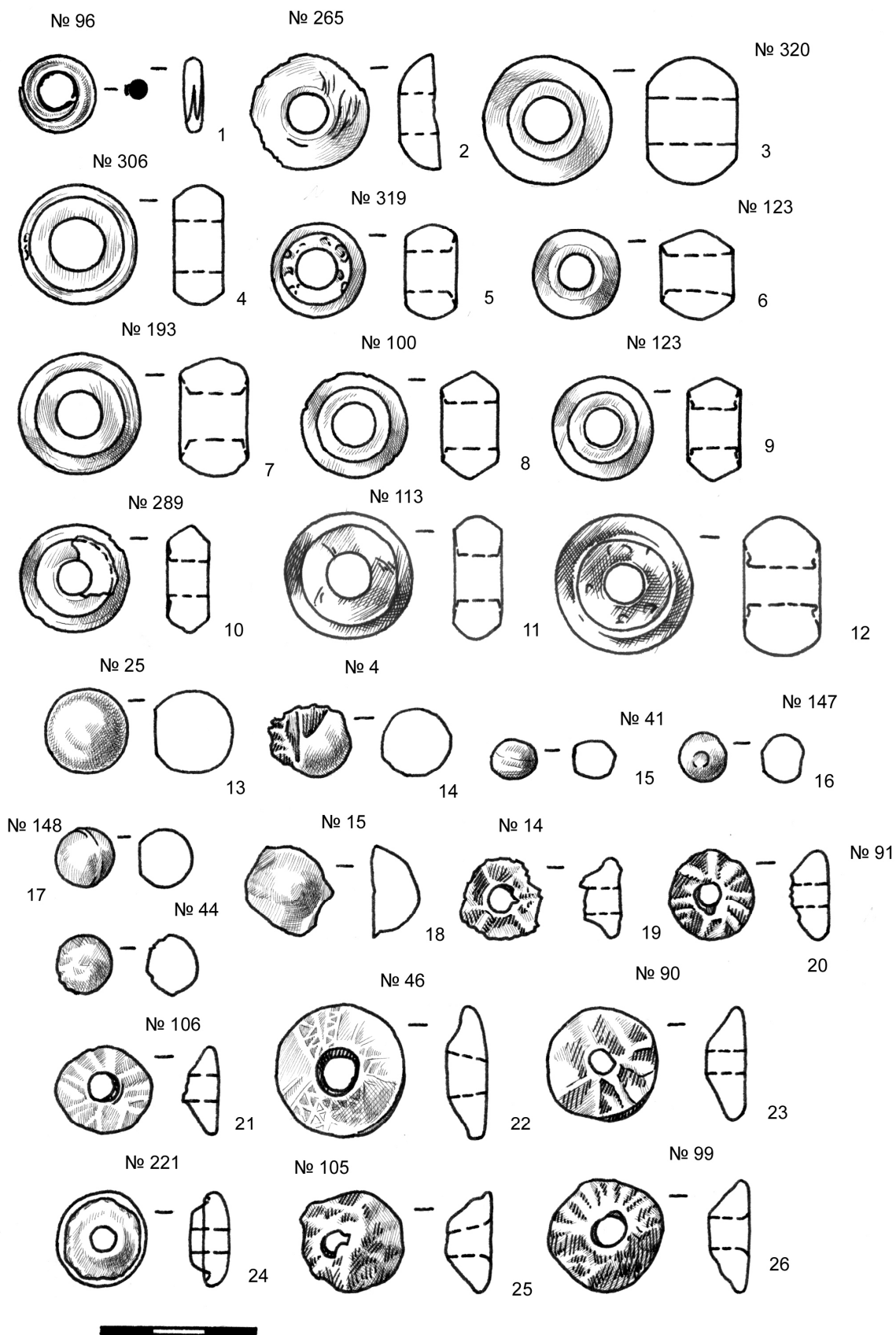
7

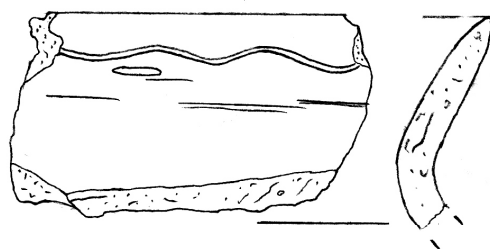
Мал. 63

Мал. 64

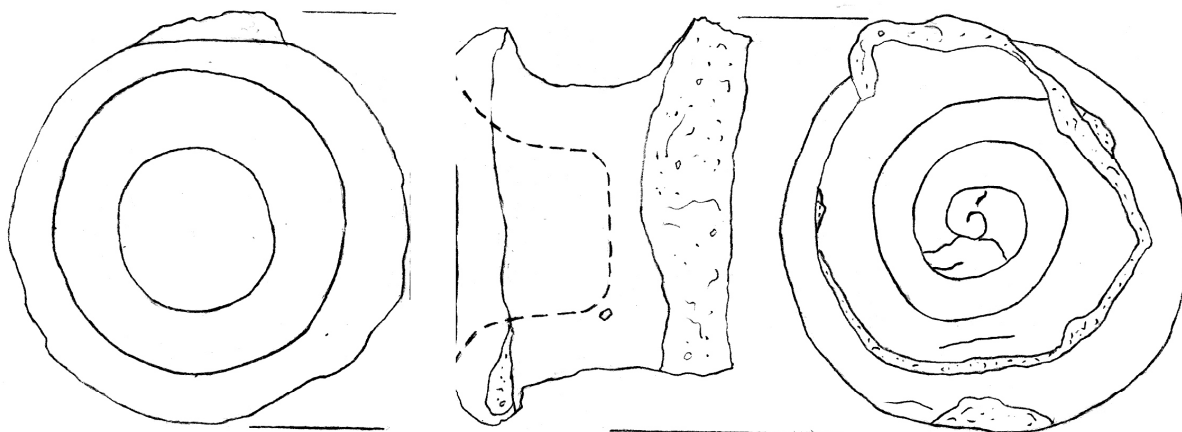
Мал. 65

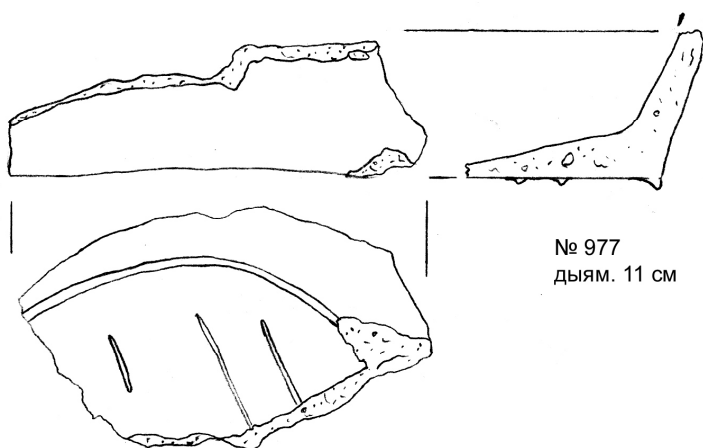
Р 1
кв. 2А
пл.3
№895
дыам. 19 см

1

Р1 кв. А 1 пл. 5 № 220

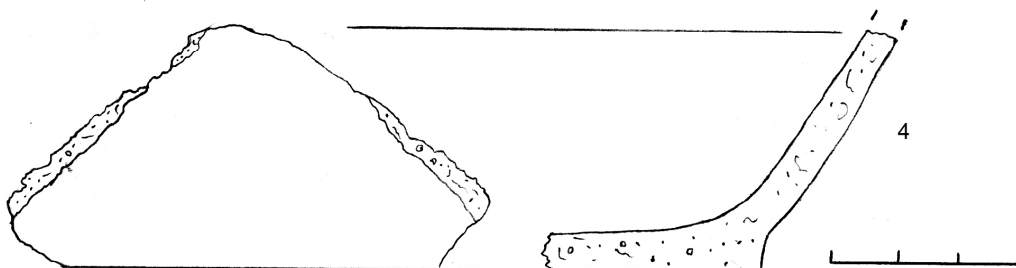
2

3

№ 977
дыам. 11 см

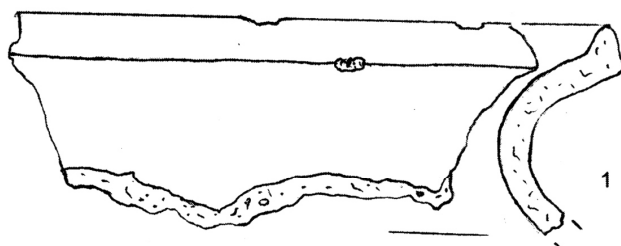
Р1 № 999 дыам. 10 см

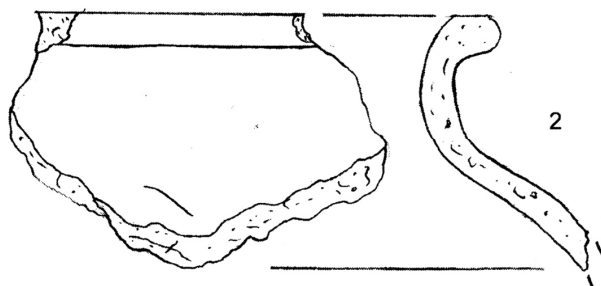
4

Мал. 66

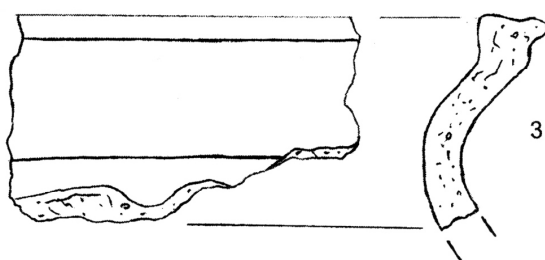
№ 1046 кв. 5А пл. 4 дьям. 16 см

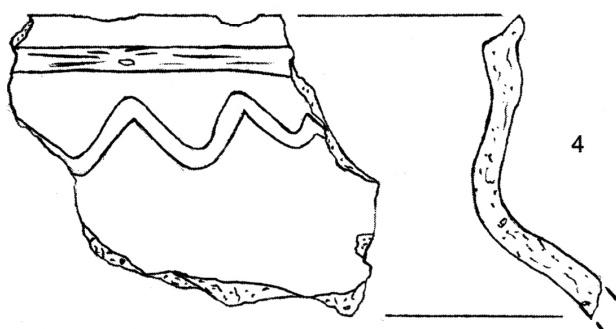
№ 1046 кв. 5А пл. 4 дьям. 20

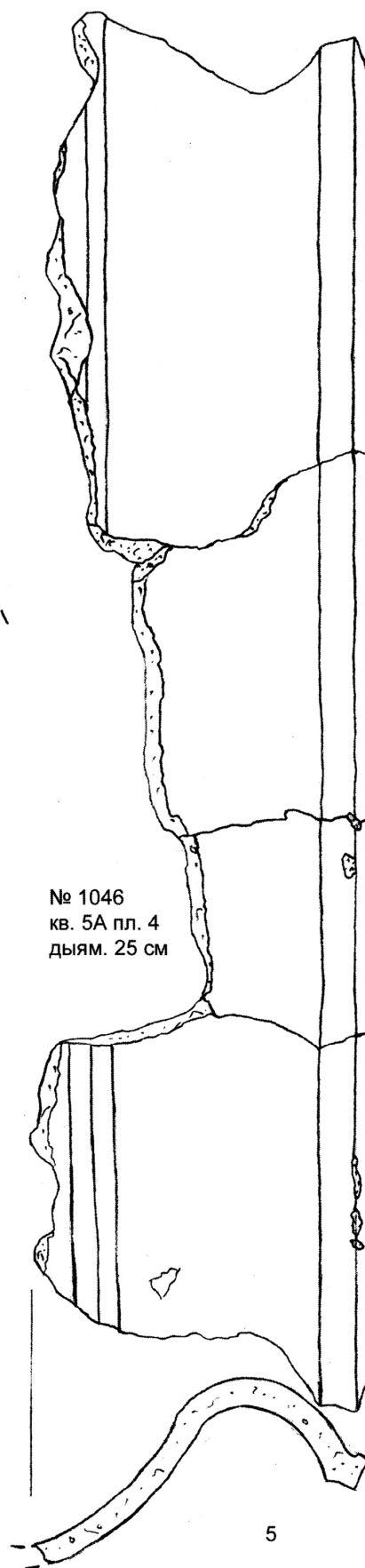
№ 1046 кв. 5А пл. 4 дьям. 21

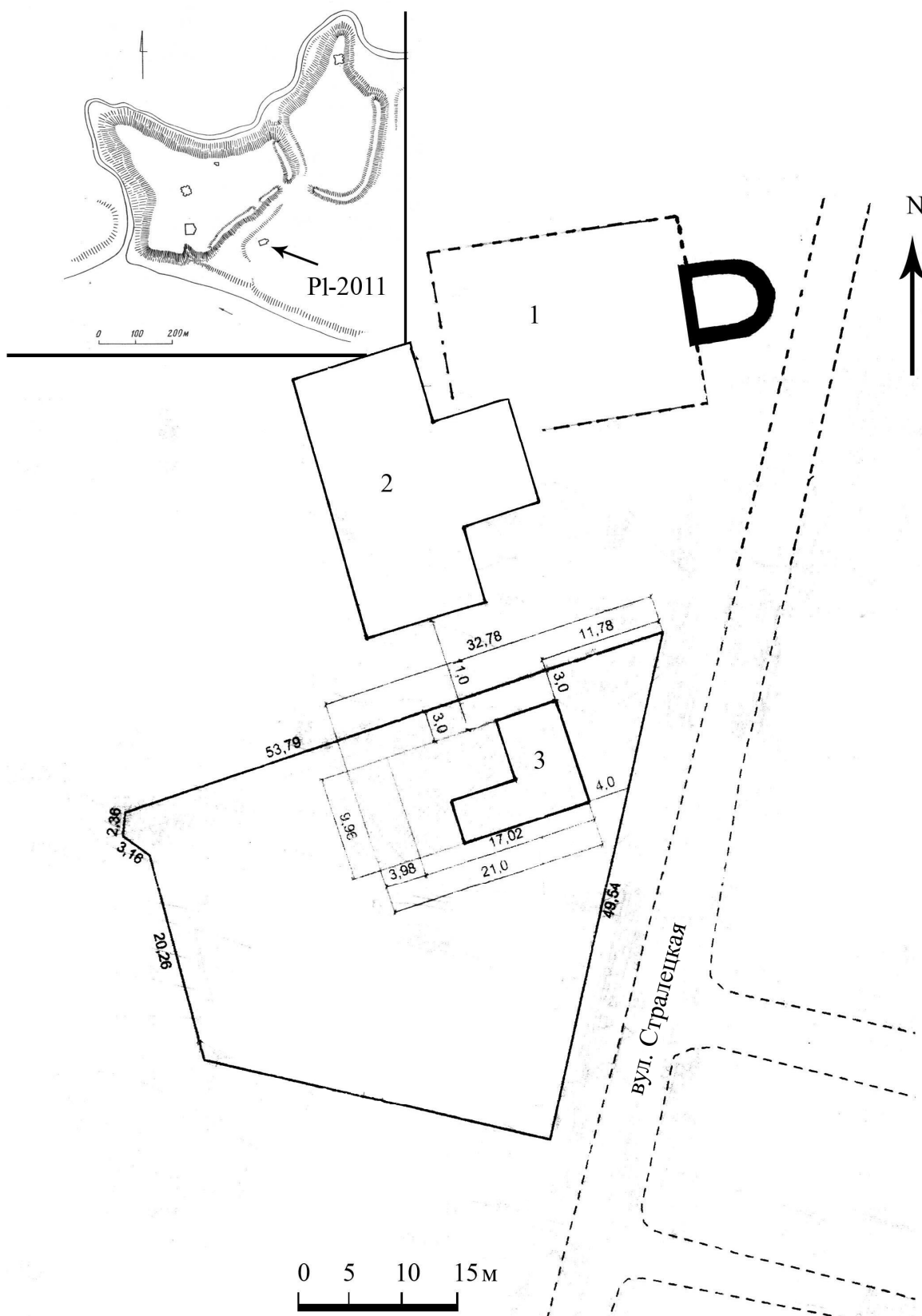
№ 516 кв. 1В пл. 3 дьям. 18 см

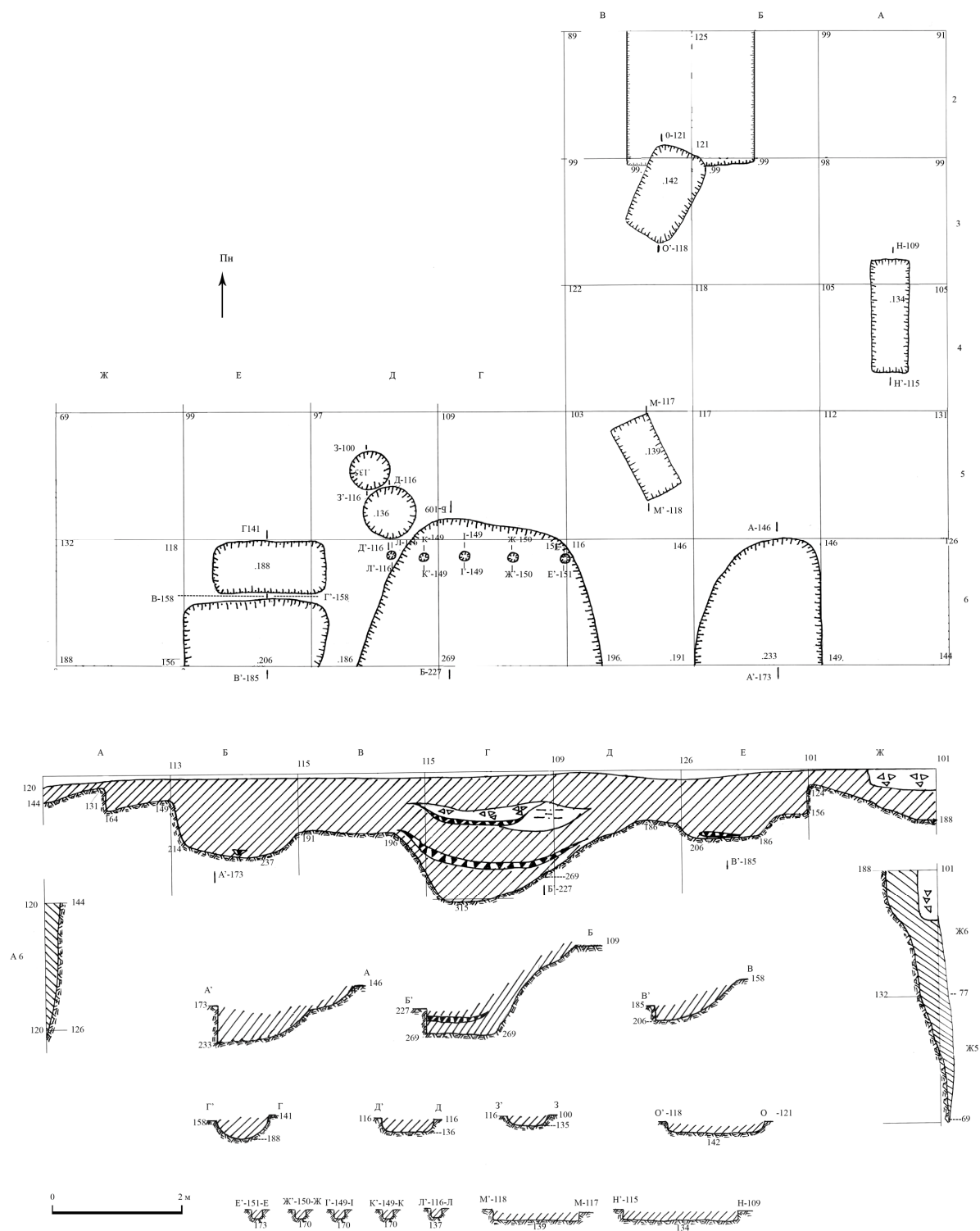
№ 1046
кв. 5А пл. 4
дьям. 25 см

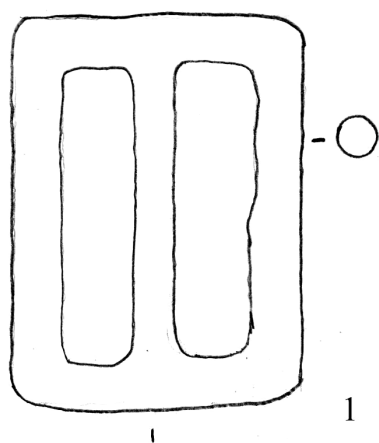
Мал. 67

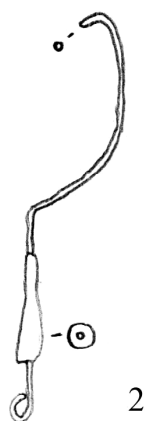
Мал. 68

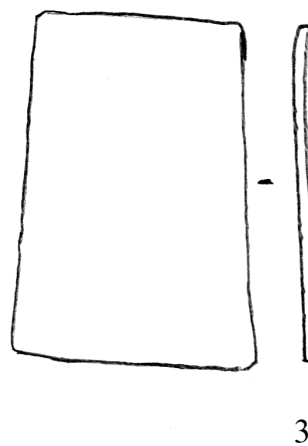
№25 Ж6-1

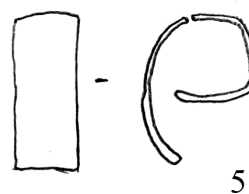
№21 д6-1

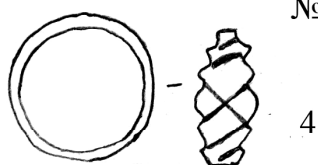
№29 Ж6-1

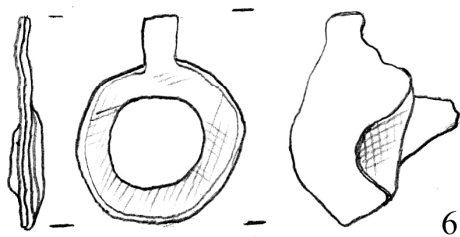
№36 Ж6-1

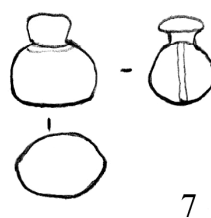
№24 Д6-2

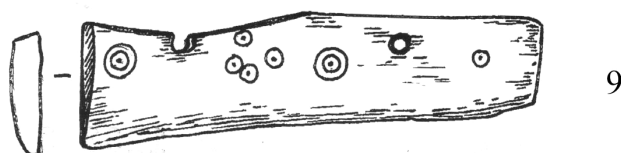
№32 адвал

№21 адвал

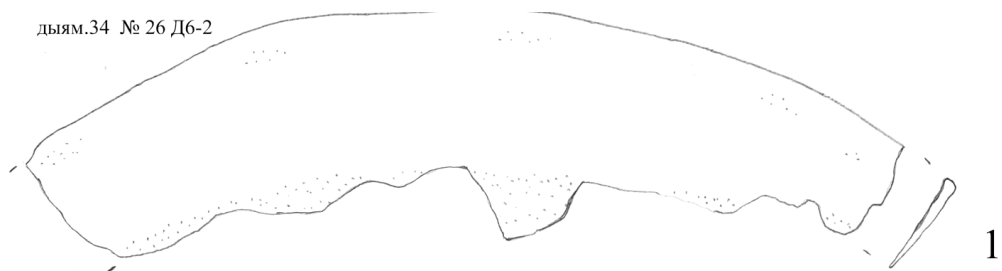

№12 Д6-1

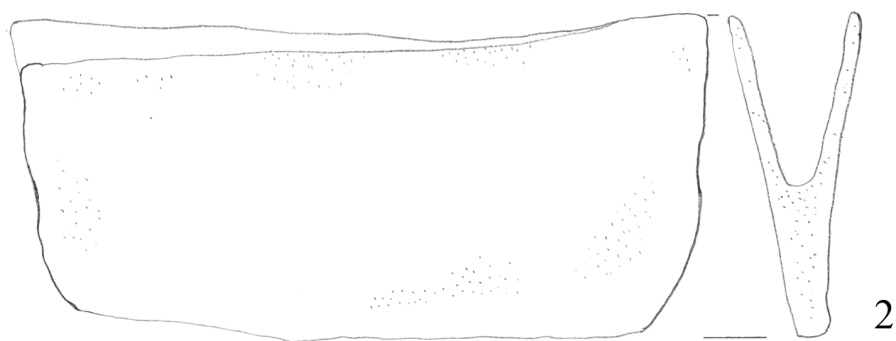

Мал. 71

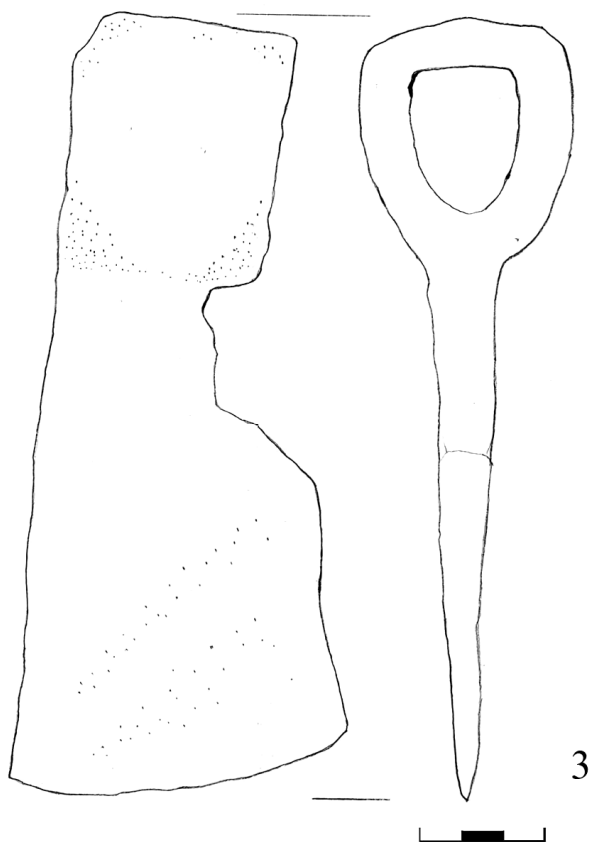
дьям.34 № 26 Д6-2

№19 Б6-2

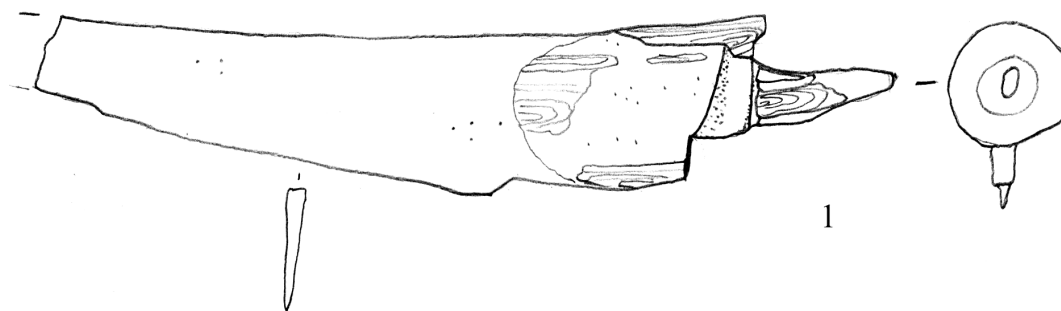

№16 Г6-1

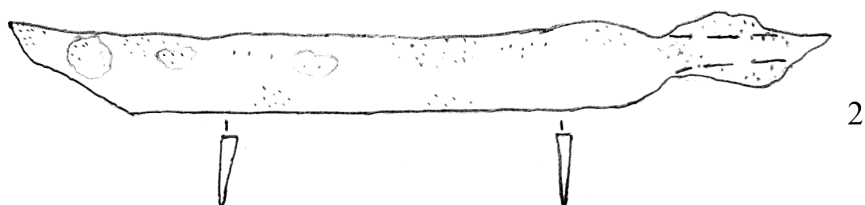

Мал. 72

№6 Д6-1

№13 E5-1

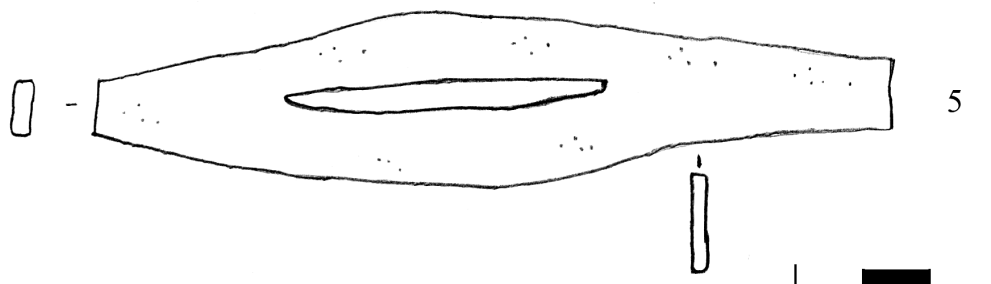
№28 B5-2

№7 Д6-1

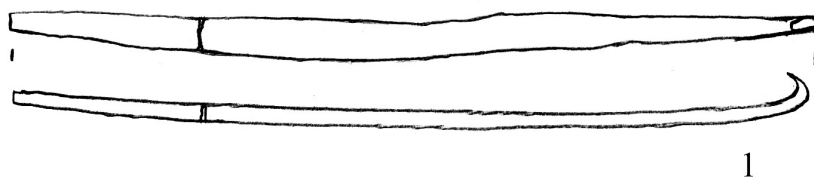

№37 Г5-2

Мал. 73

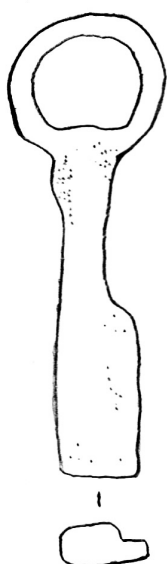
№3
A4-1

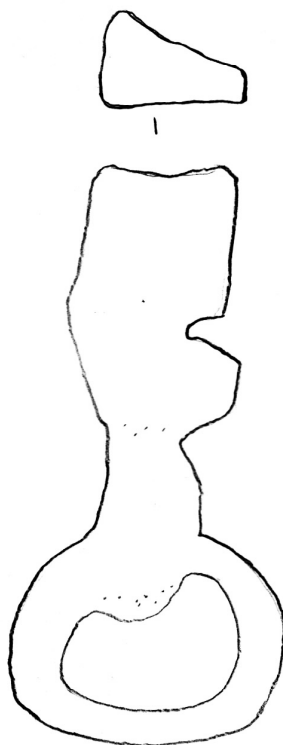
№14 Г6-1

№5 Б6-1

№9 Б6-1

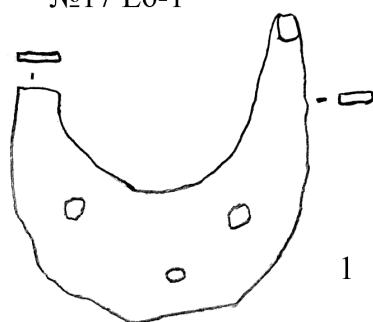

№10 Д6-1

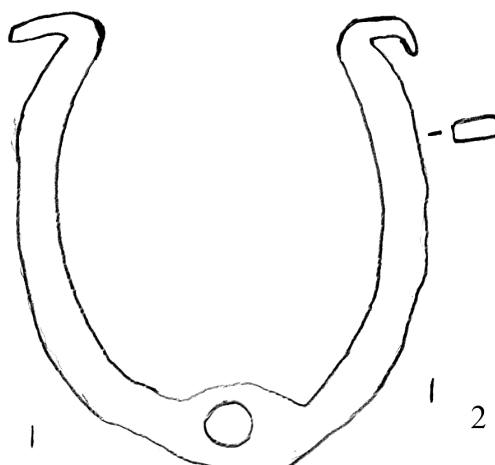

Мал. 74

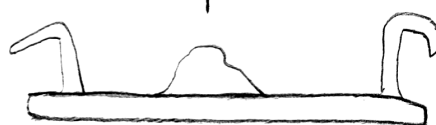
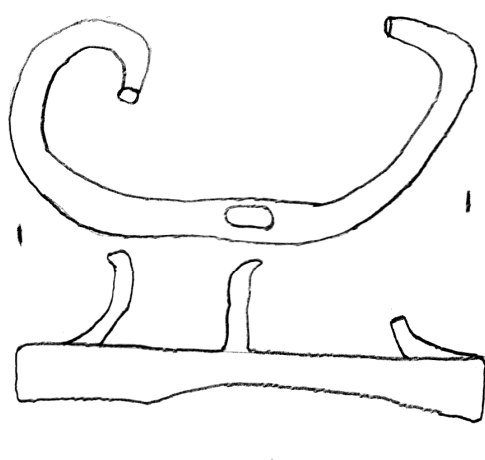
№17 Е6-1

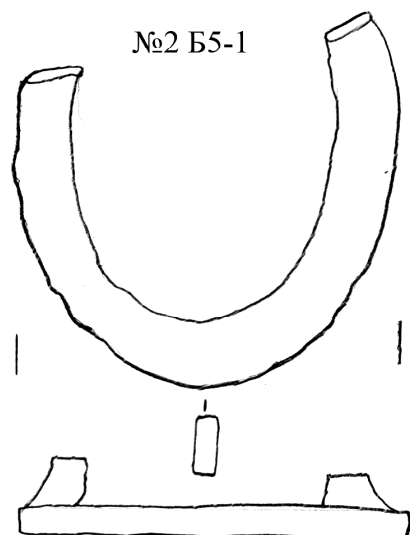
№15 Б6-1

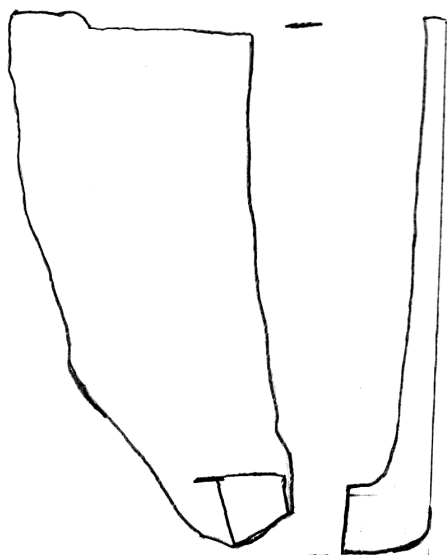
№35 Ж6-1

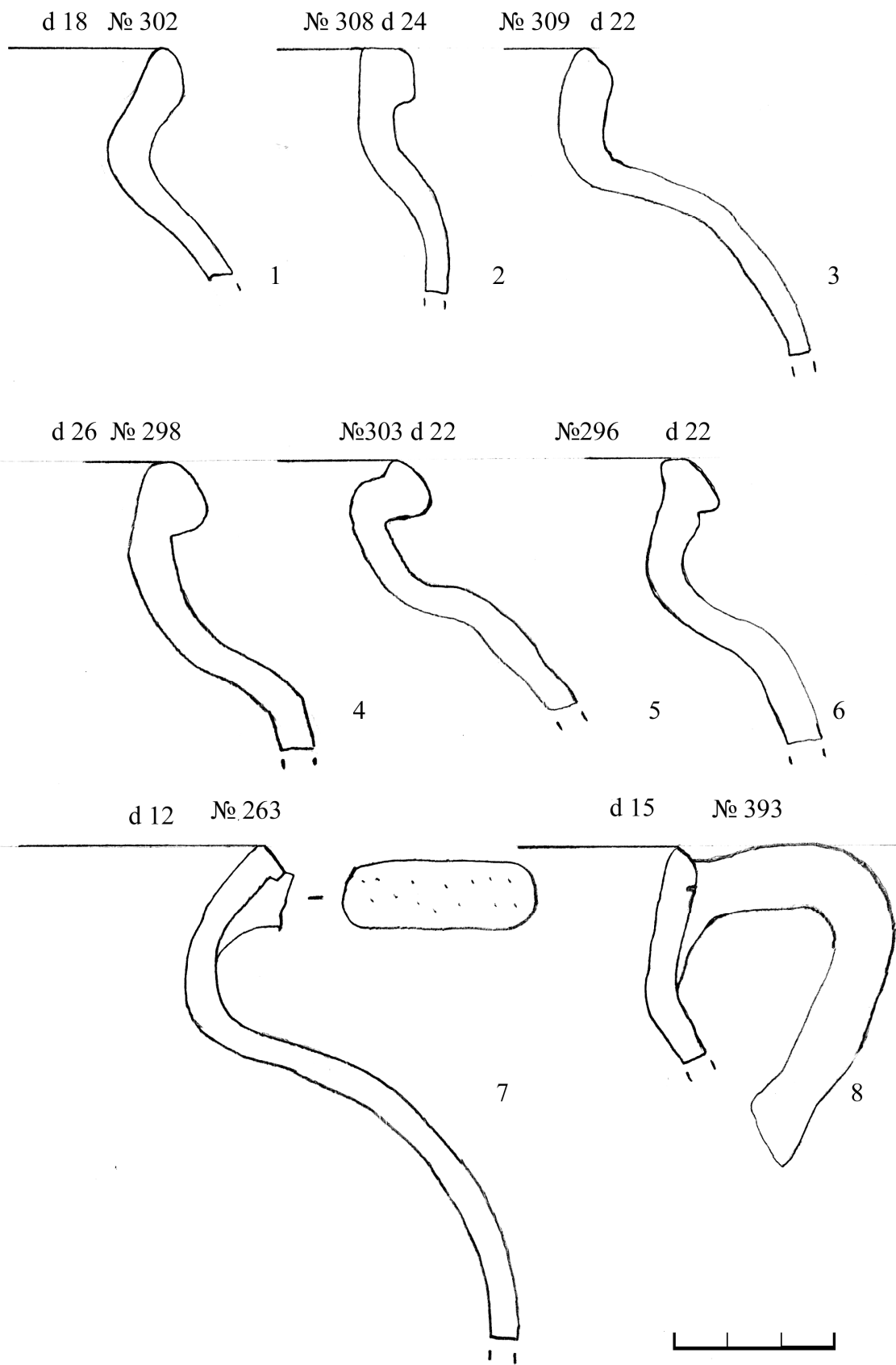
№2 Б5-1

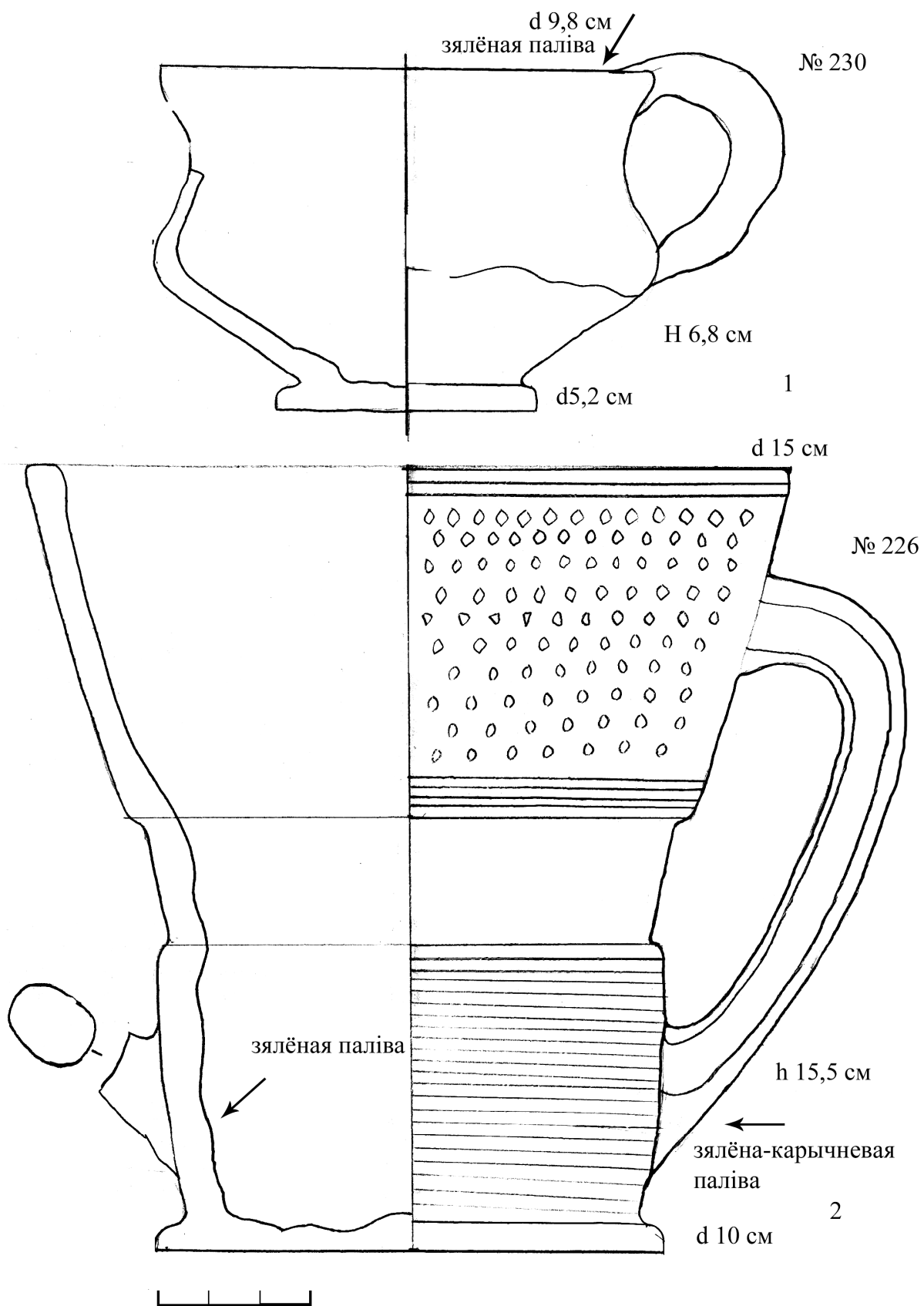
№8 Д6-1

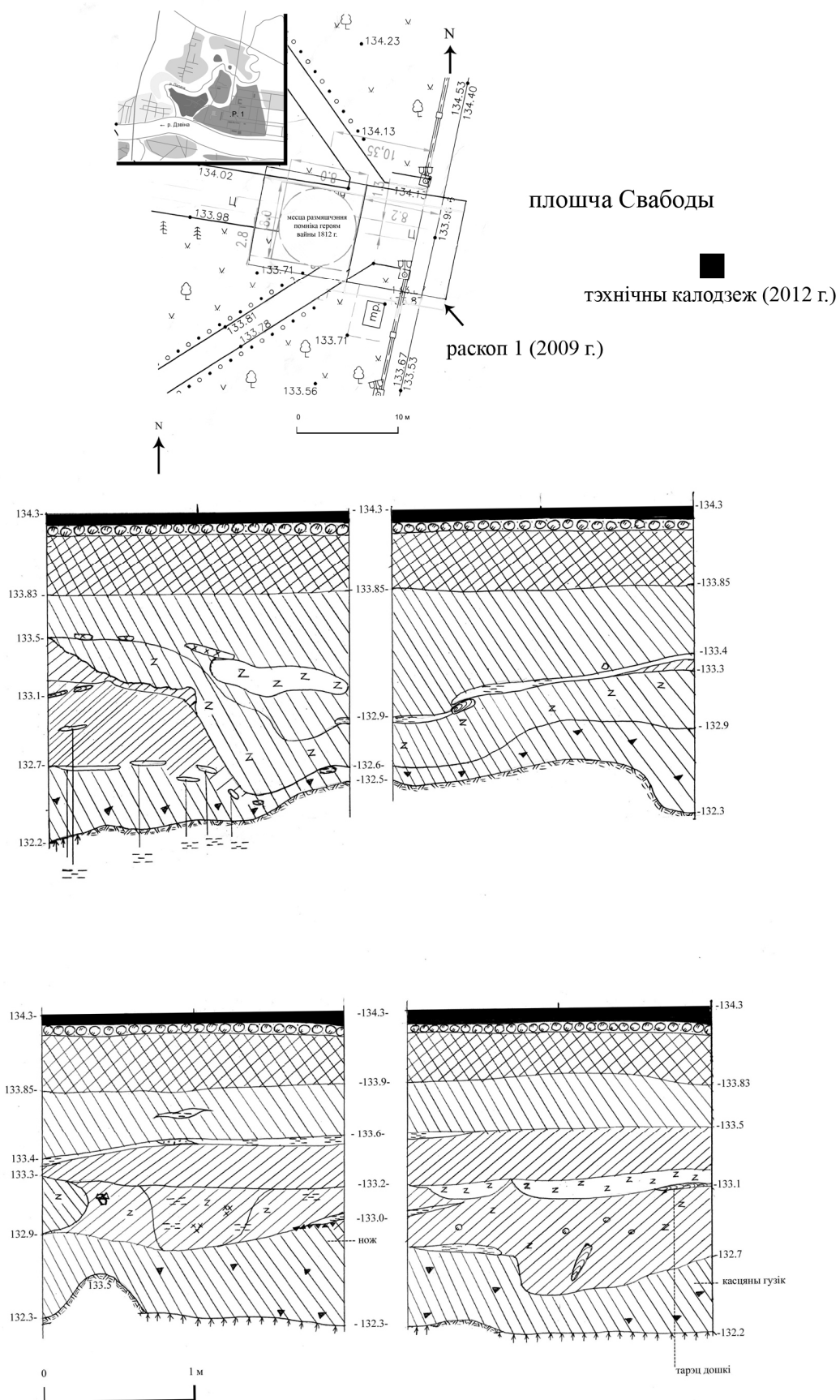
Мал. 75

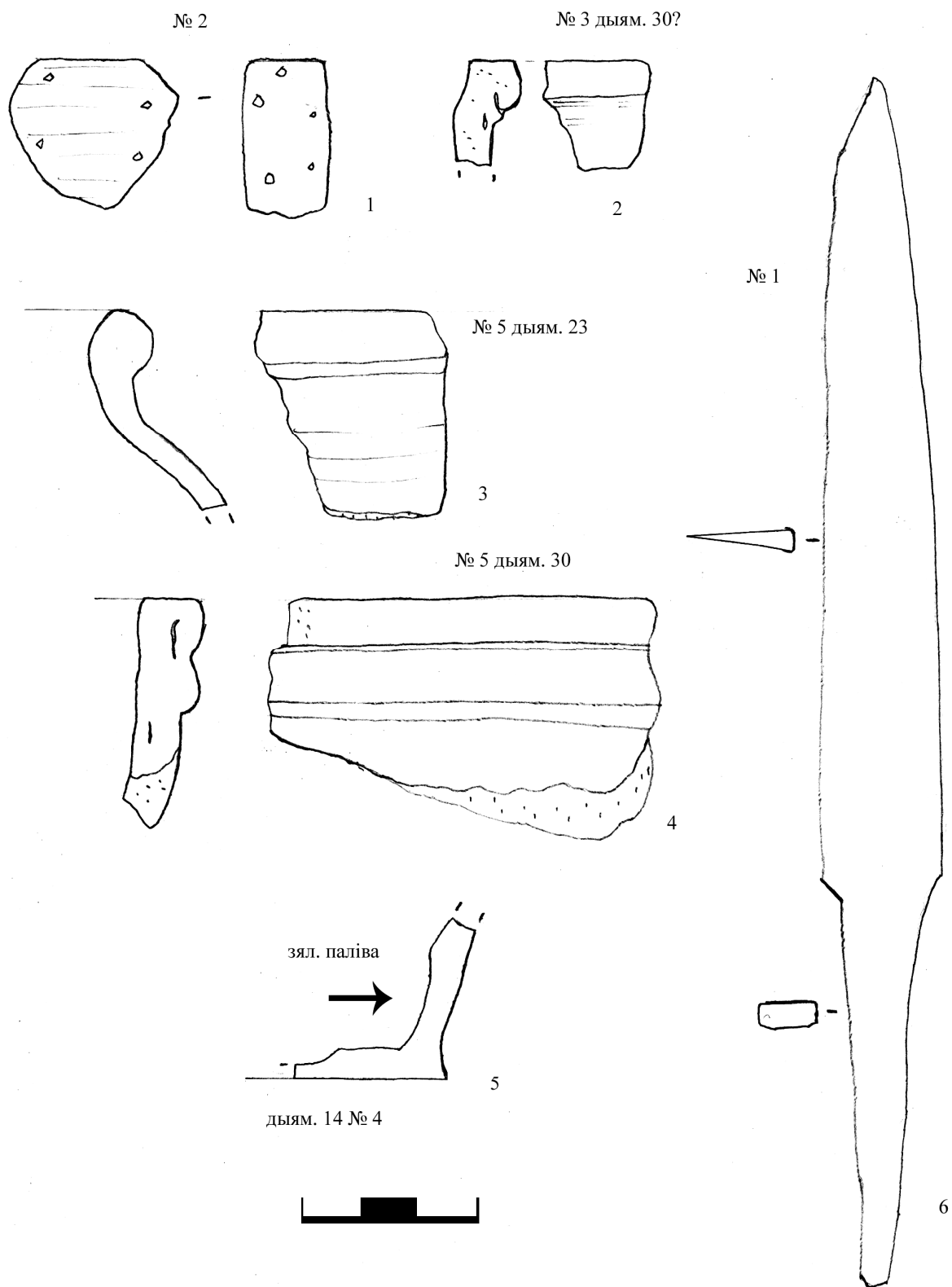
Мал. 76

Мал. 77

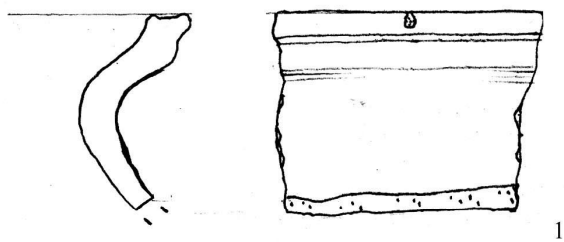

Мал. 78

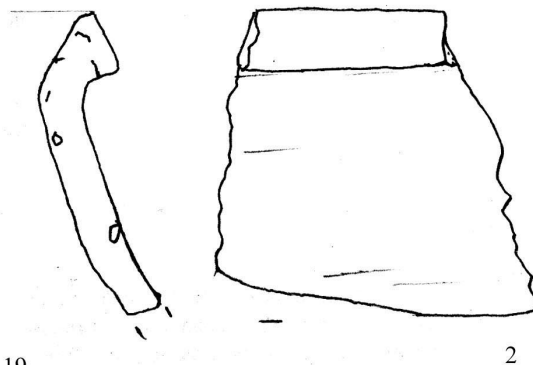

Мал. 79

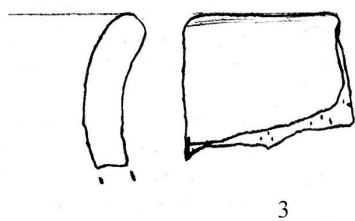
№ 16 дьям. 18

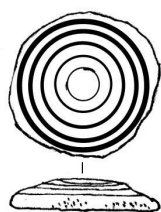
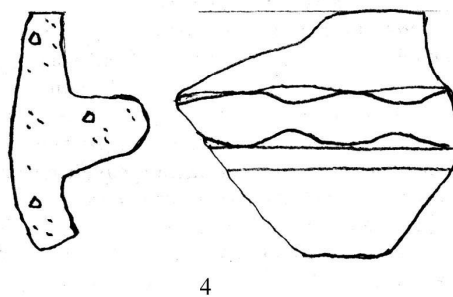
№ 18 дьям. 25

№ 20 дьям. 25

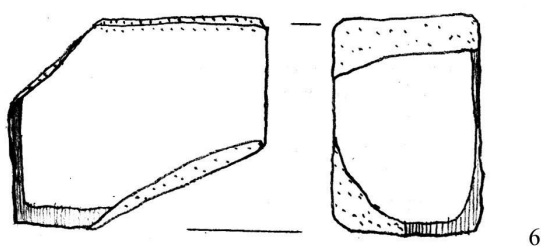
№ 19

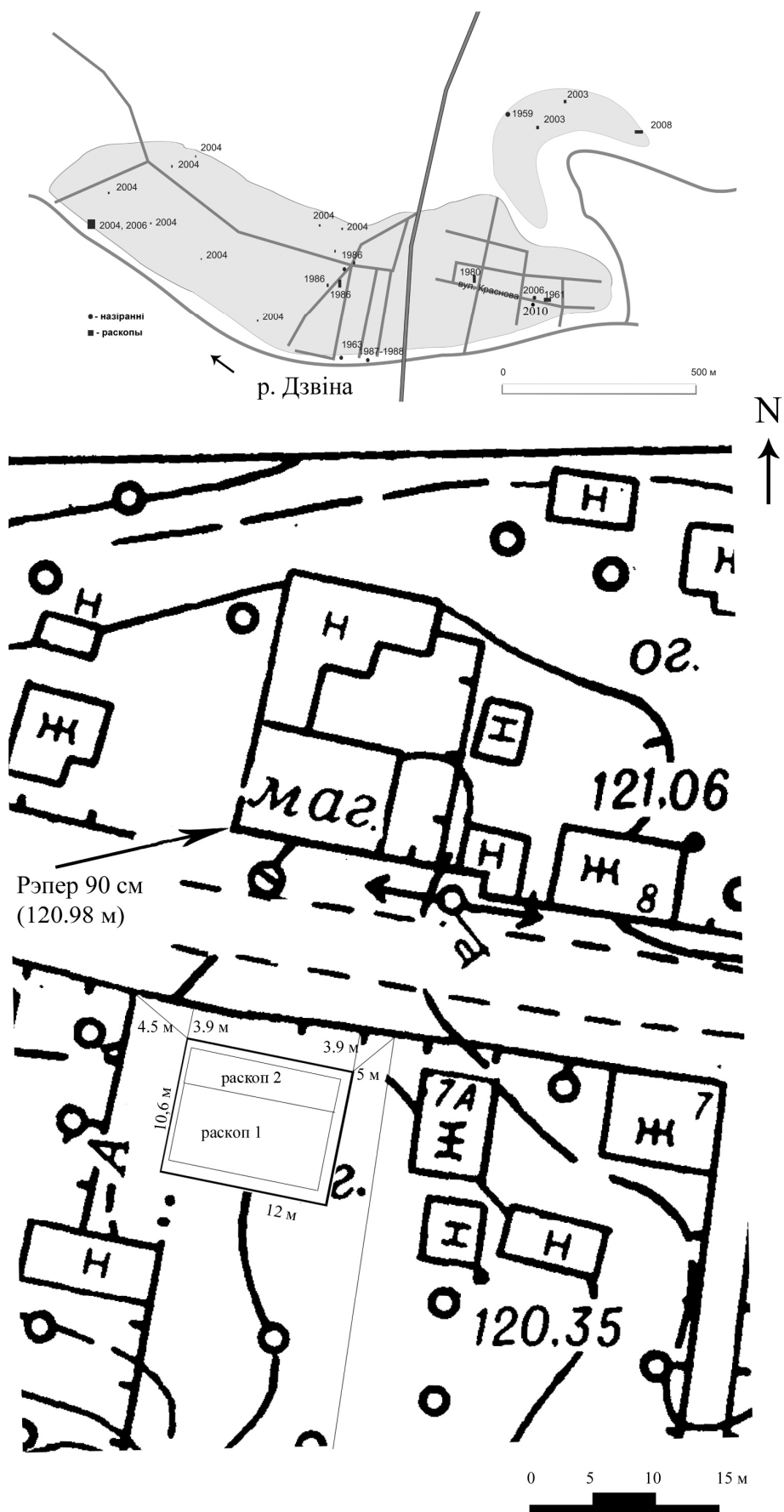
№ 15

дьям. 2,2

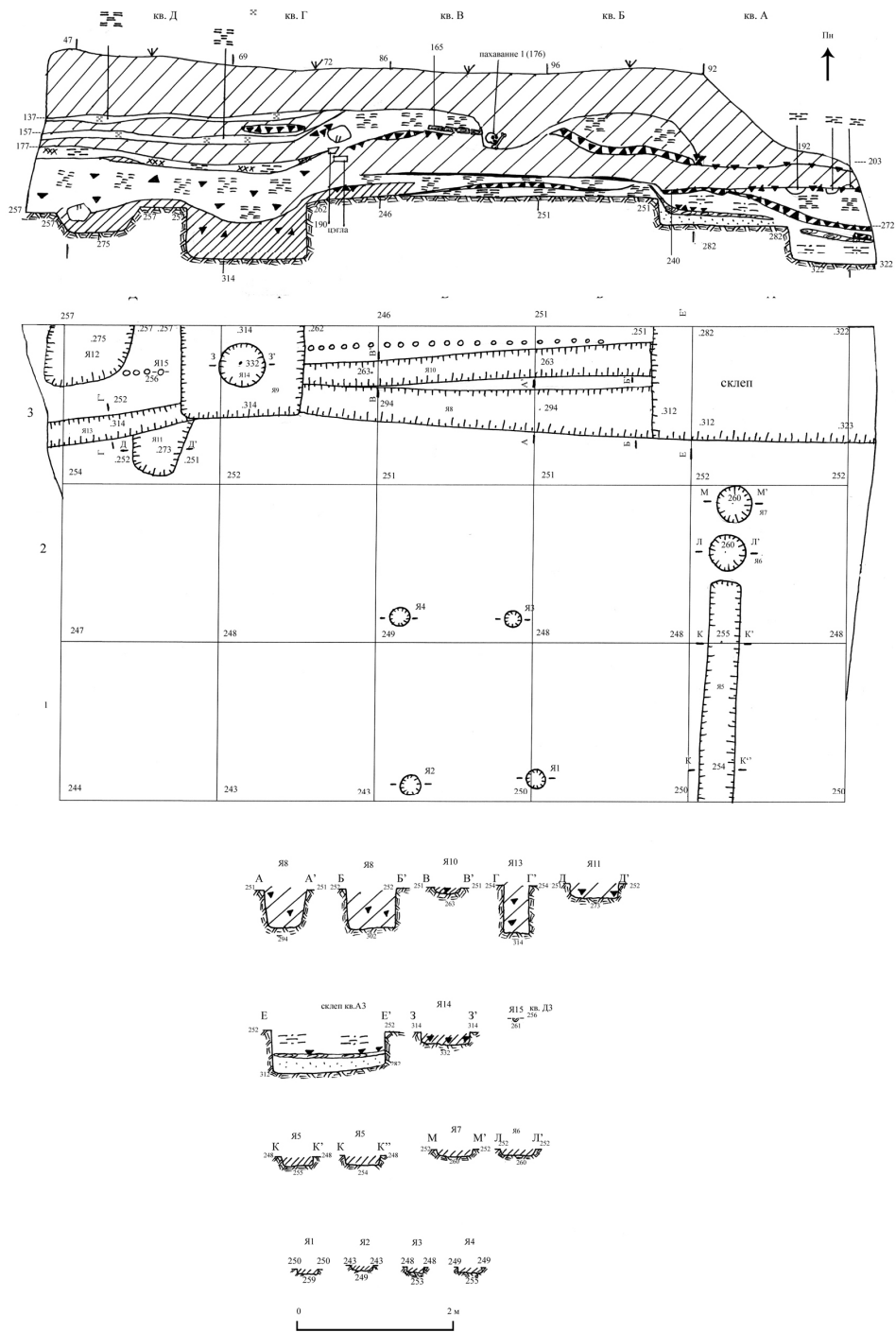
№ 17

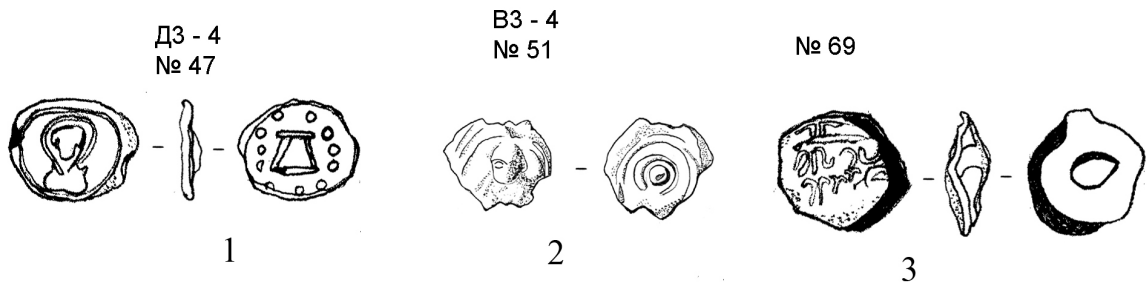
Мал. 80

Мал. 81

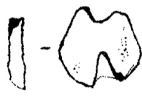
Мал. 82

АЗ - 6
№ 112

№ 97

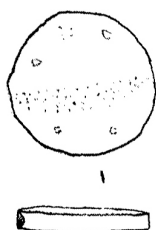
ВЗ - 4
№ 70

4

5

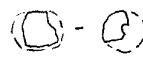
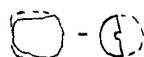
6

Г1 - 5
№ 81

№58 Д2 - 4 жоўтае шкло

зялёнае непразрыстае шкло

№71 Г1 - 4

7

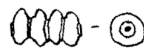
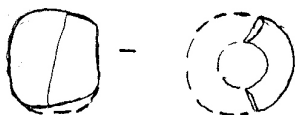
8

9

жоўтае шкло
№54 Д2 - 4

сіняе шкло
№80 Д2 - 5

жоўтае шкло № 84 ДЗ - 5

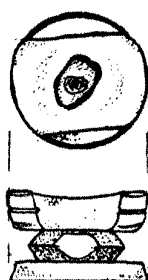

10

11

12

№ 4 Д2 - 1

13

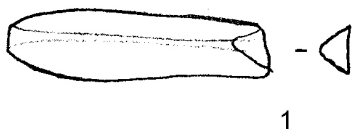

Мал. 84

№49 БЗ - 4

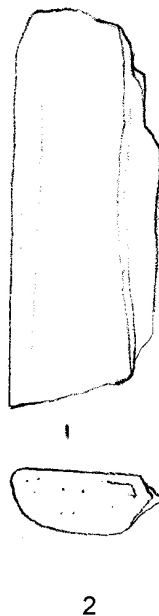
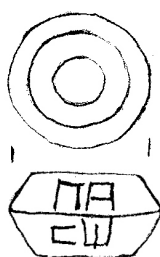
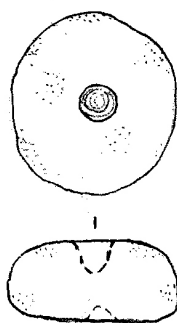
№ 113 БЗ - 6

№45 ДЗ - 4

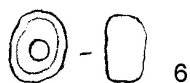

№17 Г1 - 1

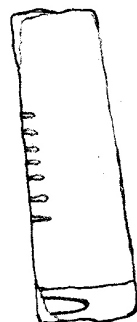
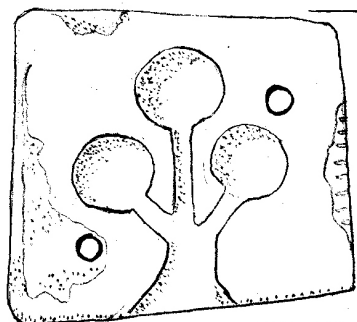
№87 ГЗ - 5

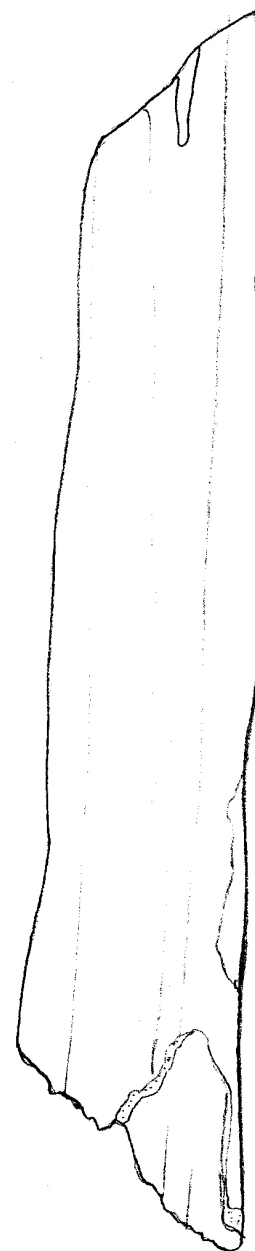
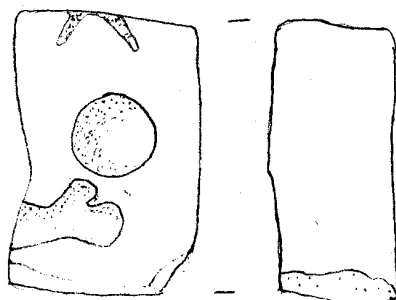
№98 БЗ - 5

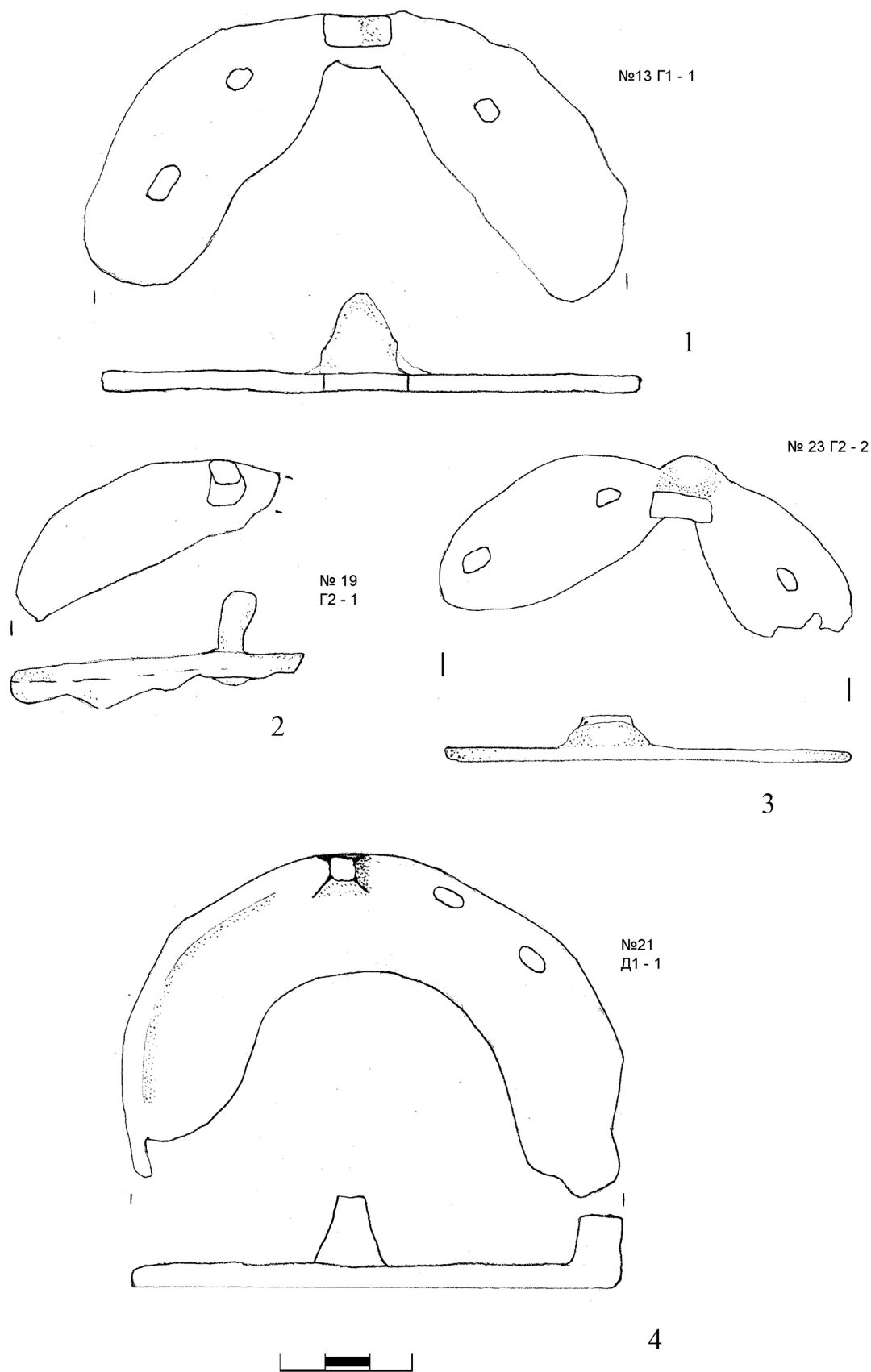
№5

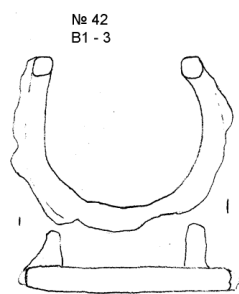
№36 БЗ - 2

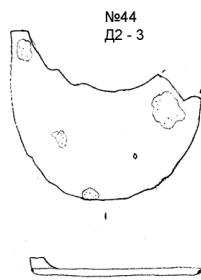
Мал. 85

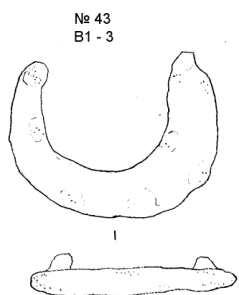
Мал. 86

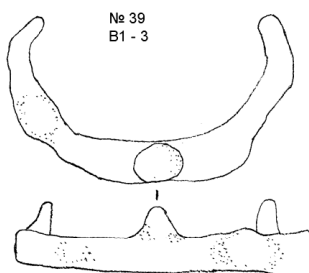
1

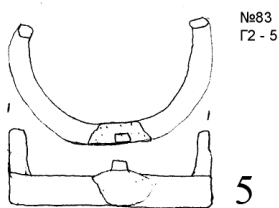
2

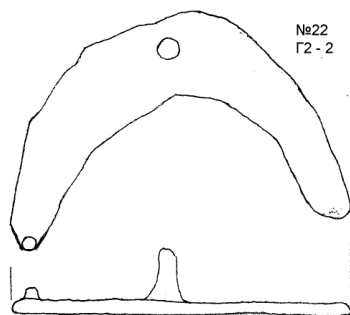
3

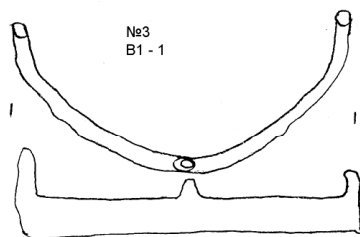
4

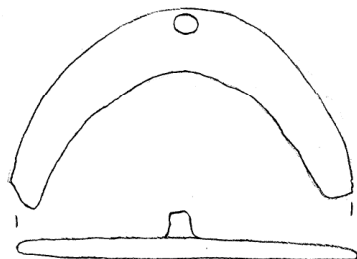
5

6

7

8

№ 67 А3 - 4

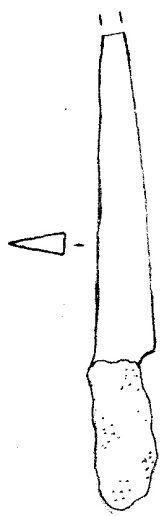

9

Мал. 87

№83 Б3 - 5

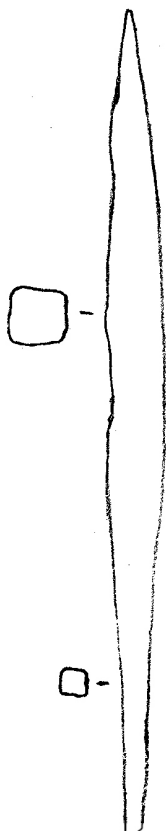
1

№27 Б3 - 1

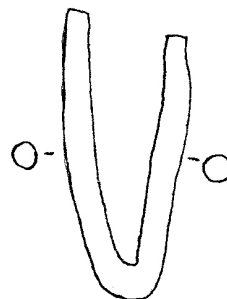
2

№14 Б1 - 1

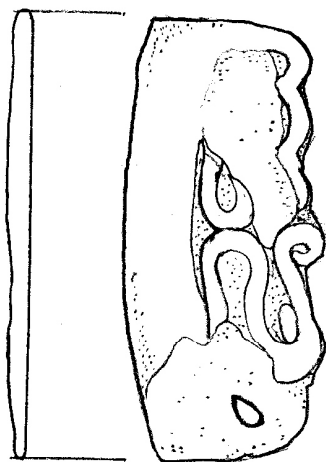
3

№94 А1 - 5

4

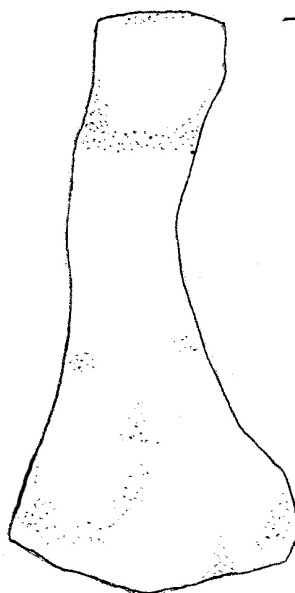
№ 66 Д1 - 4

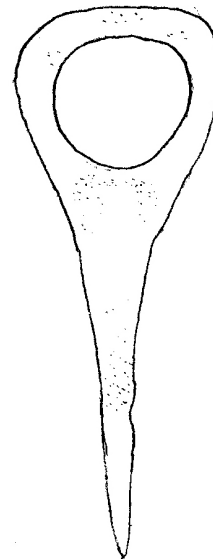
5

№65 Д1 - 4

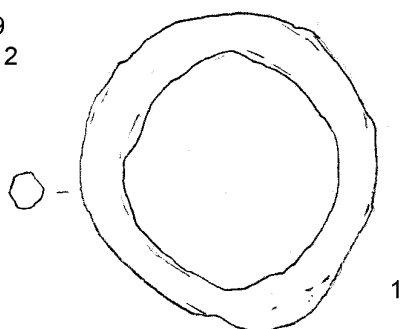

6

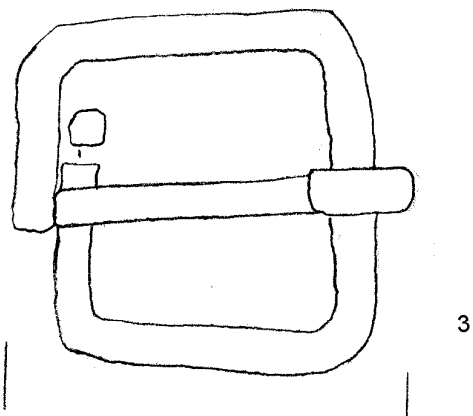

Мал. 88

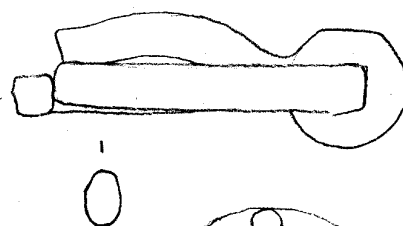
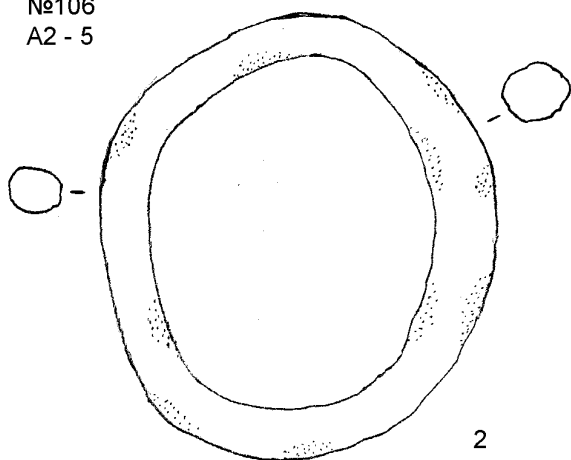
№29
B1 - 2

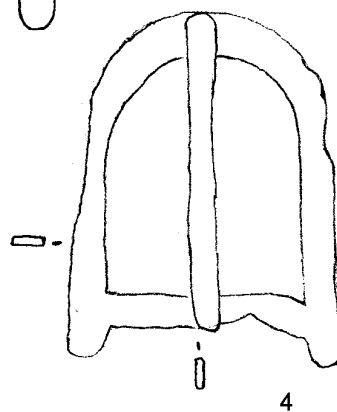
№1
B1 - 1

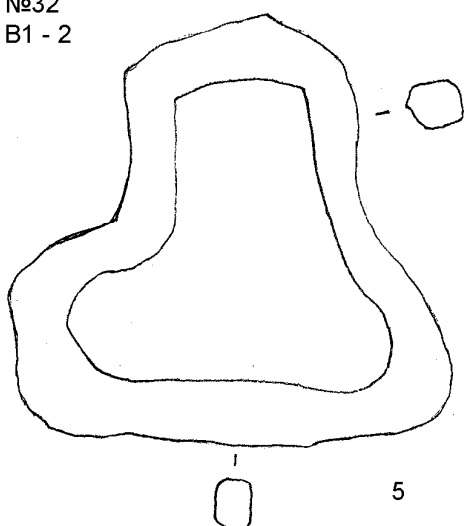
№106
A2 - 5

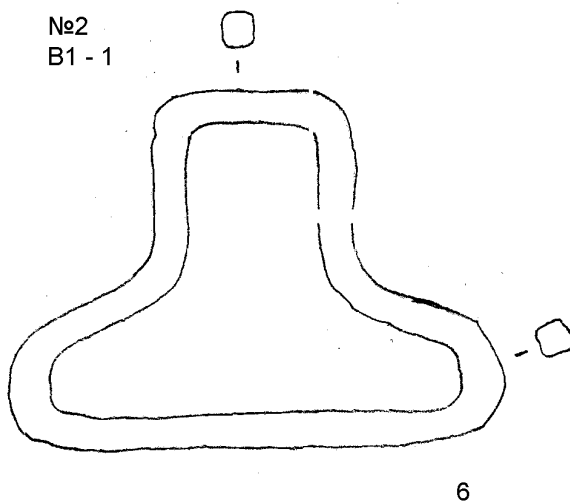
№ 68

№32
B1 - 2

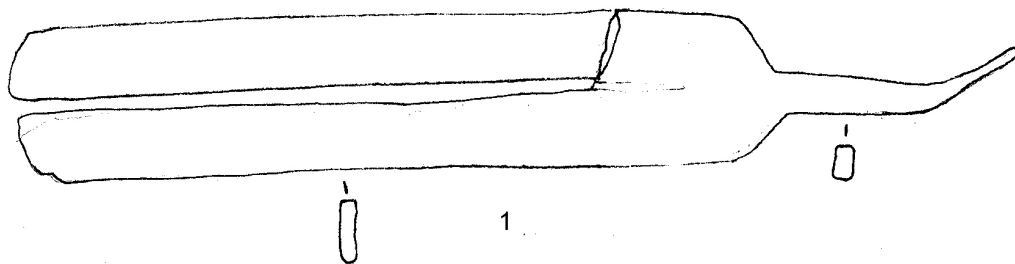

№2
B1 - 1

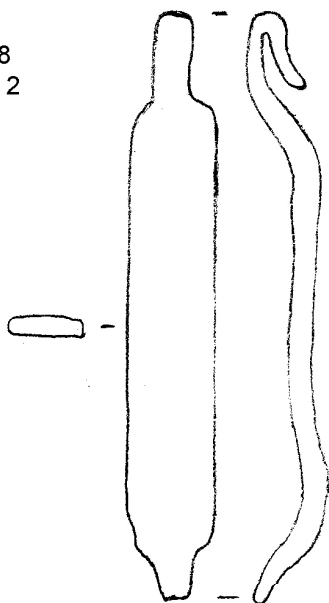

Мал. 89

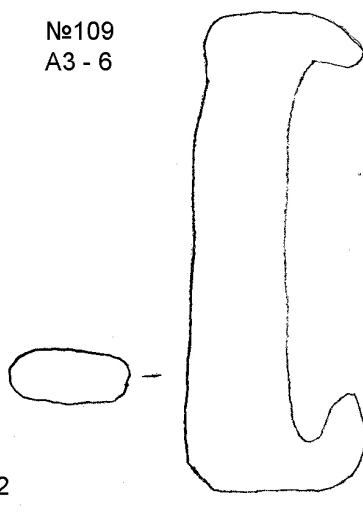
№57 B3 - 4

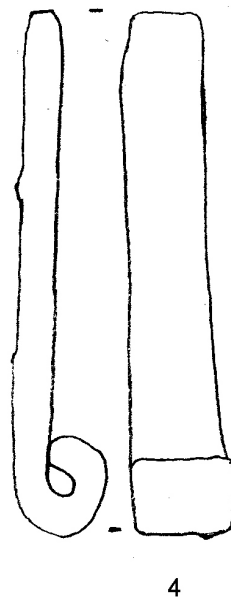
№38
Г3 - 2

№109
A3 - 6

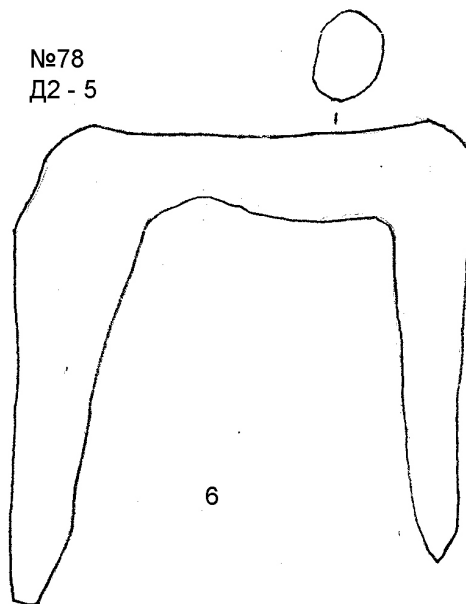
№105
A2 - 5

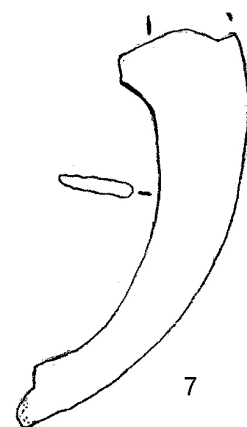
№102
A3 - 5

№78
Д2 - 5

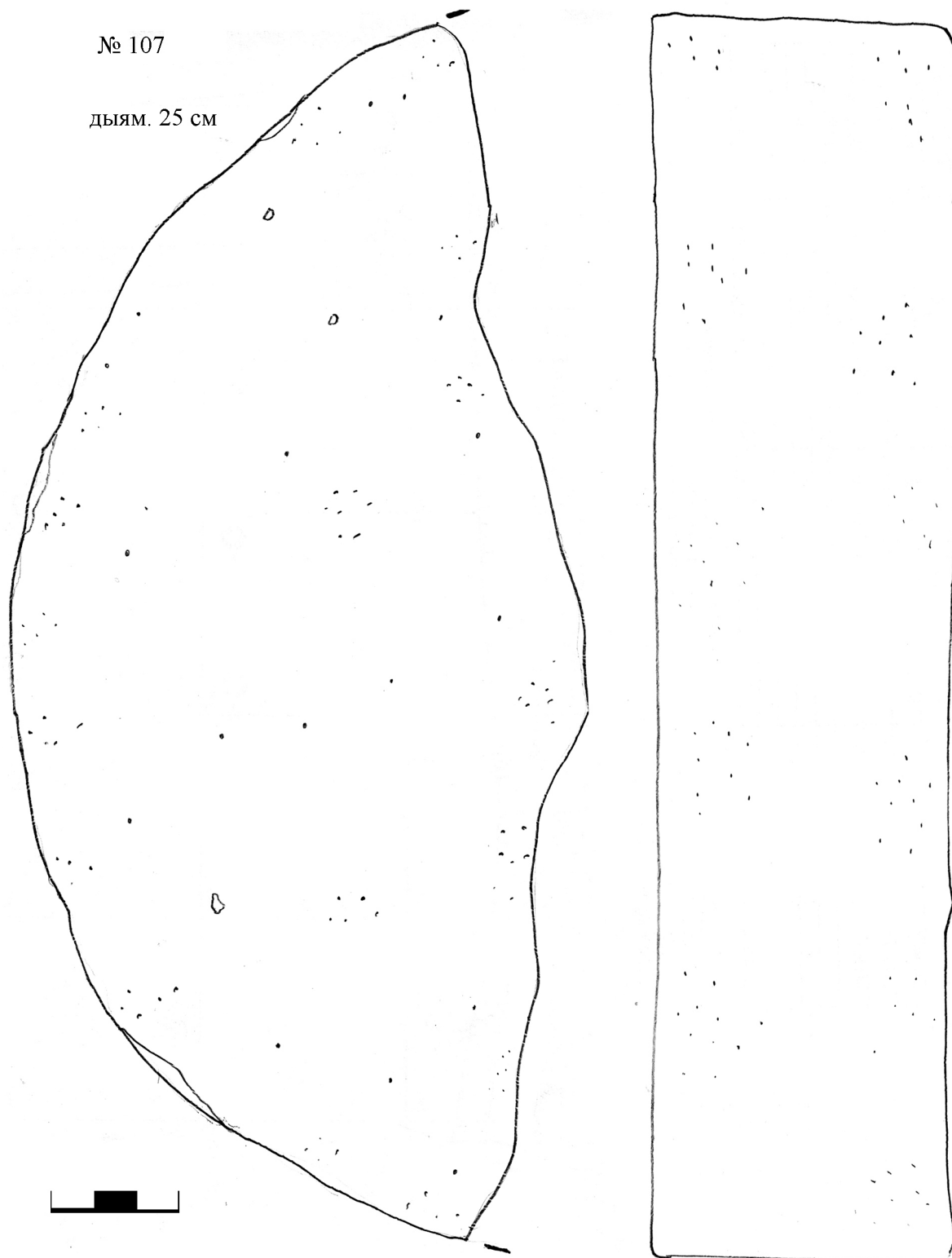
№103
A3 - 5

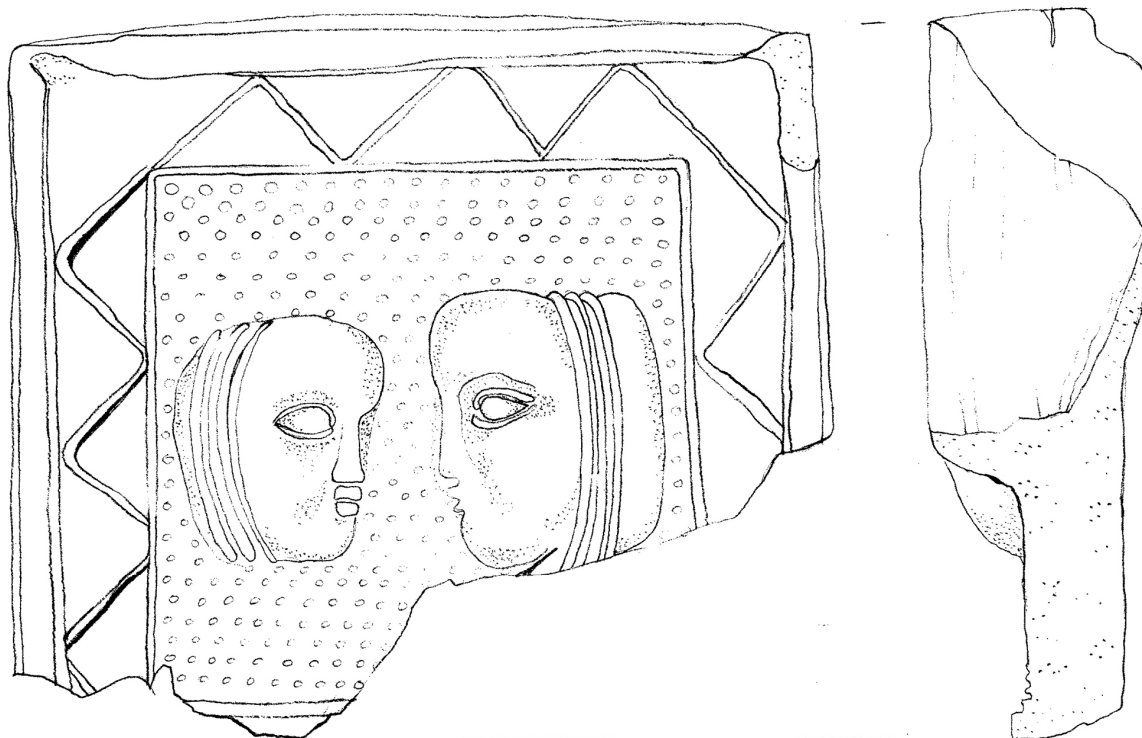
Мал. 90

№ 107

дьям. 25 см

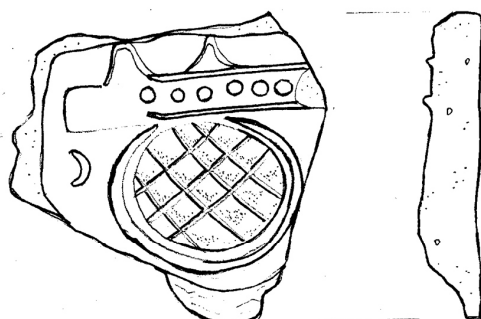
Мал. 91

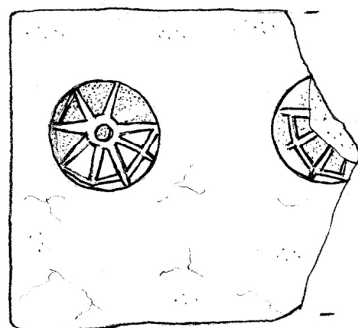
№ 41
ДЗ - 3

1

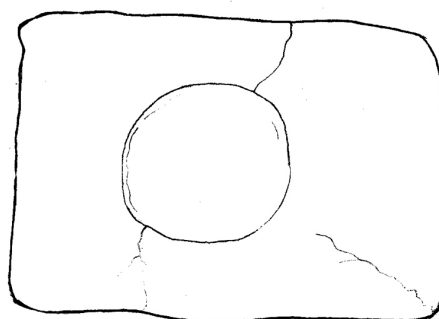
№ 37 ГЗ - 2

2

№ 59
АЗ - 4

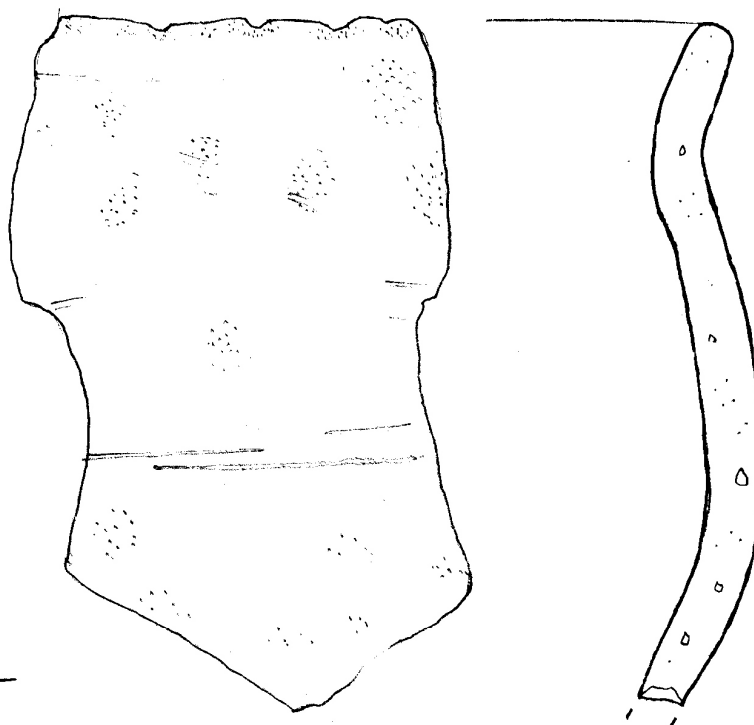

3

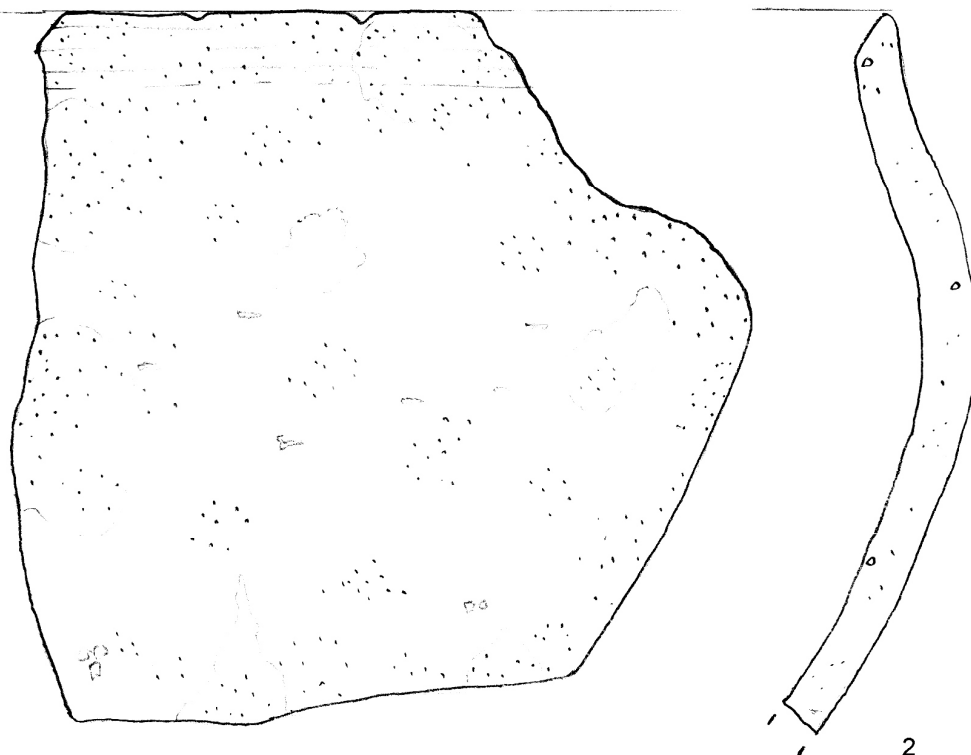
Мал. 92

№20iA2 - 1

№1201m B1-3

1

2

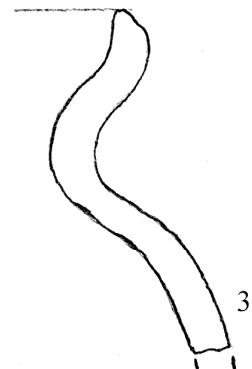
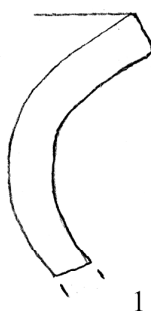
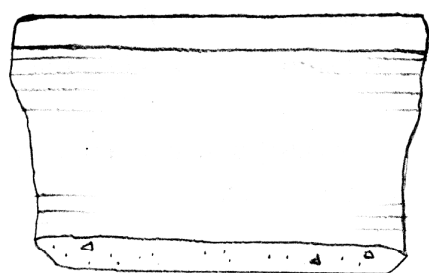

Мал. 93

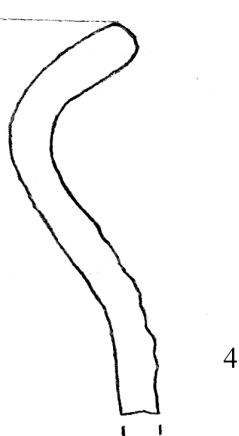
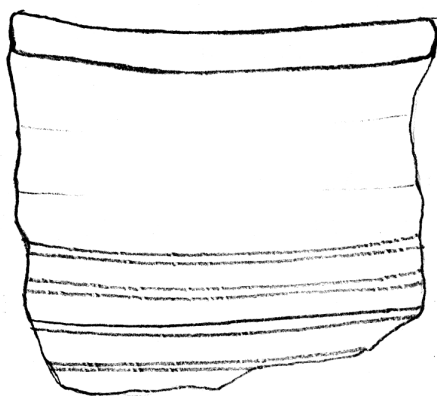
склеп, № 1956 дьям. 31 см

№ 1860 дьям. 29

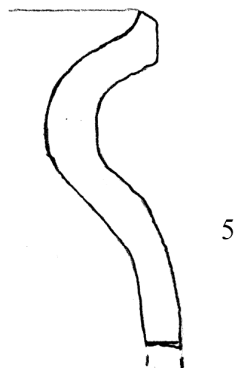
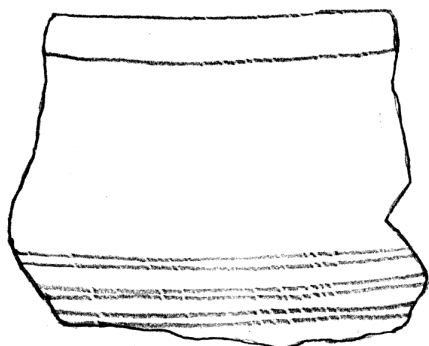
№ 1858 дьям. 15

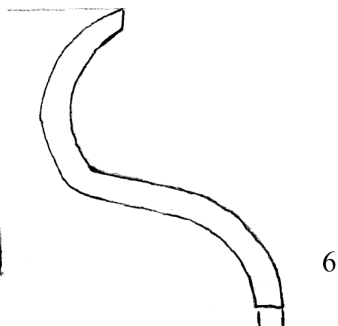
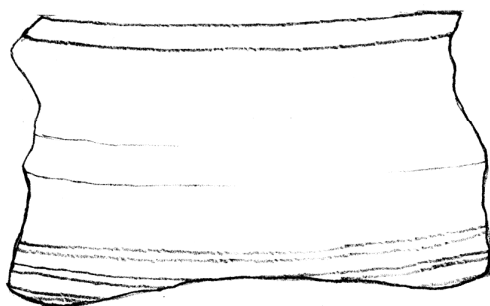
№ 1955 дьям. 15

№ 1914 дьям. 20

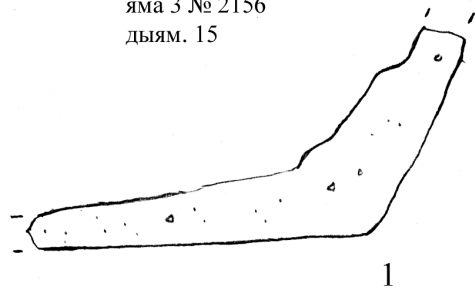

№ 1853 дьям. 17

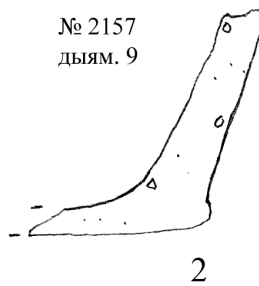

Мал. 94

яма 3 № 2156
дыям. 15

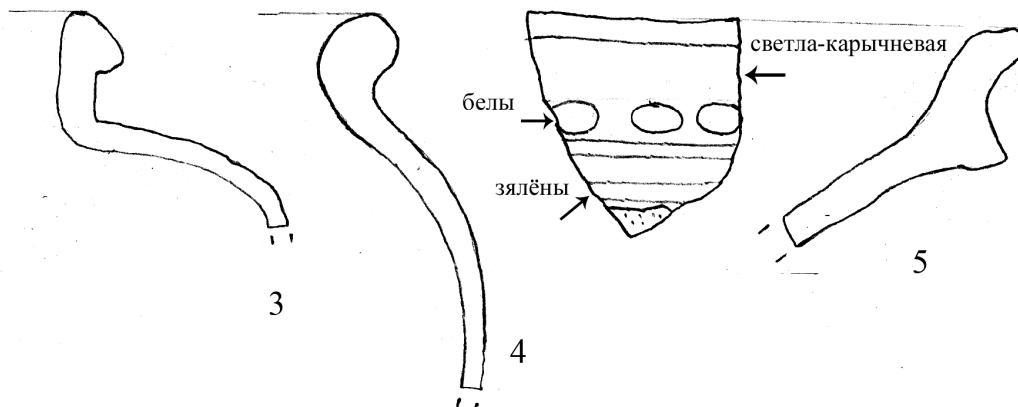
№ 2157
дыям. 9

я5 № 2007 дыям. 38 см

№ 2006 дыям. 28

№ 2001 дыям. 27

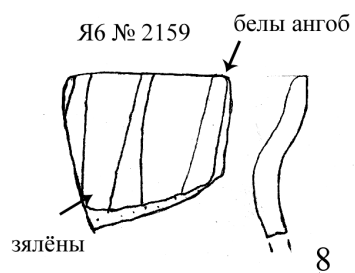

№ 2007 дыям. 30

6

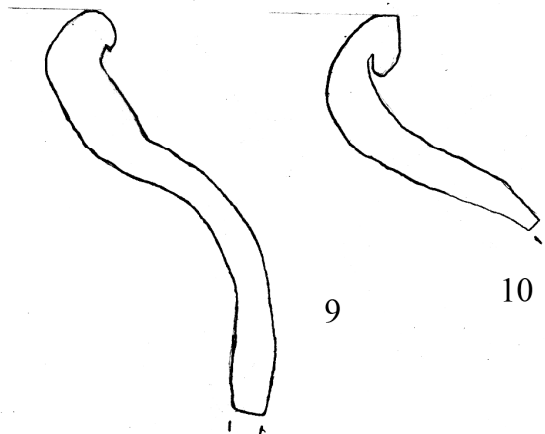
№ 1988 дыям. 5

7

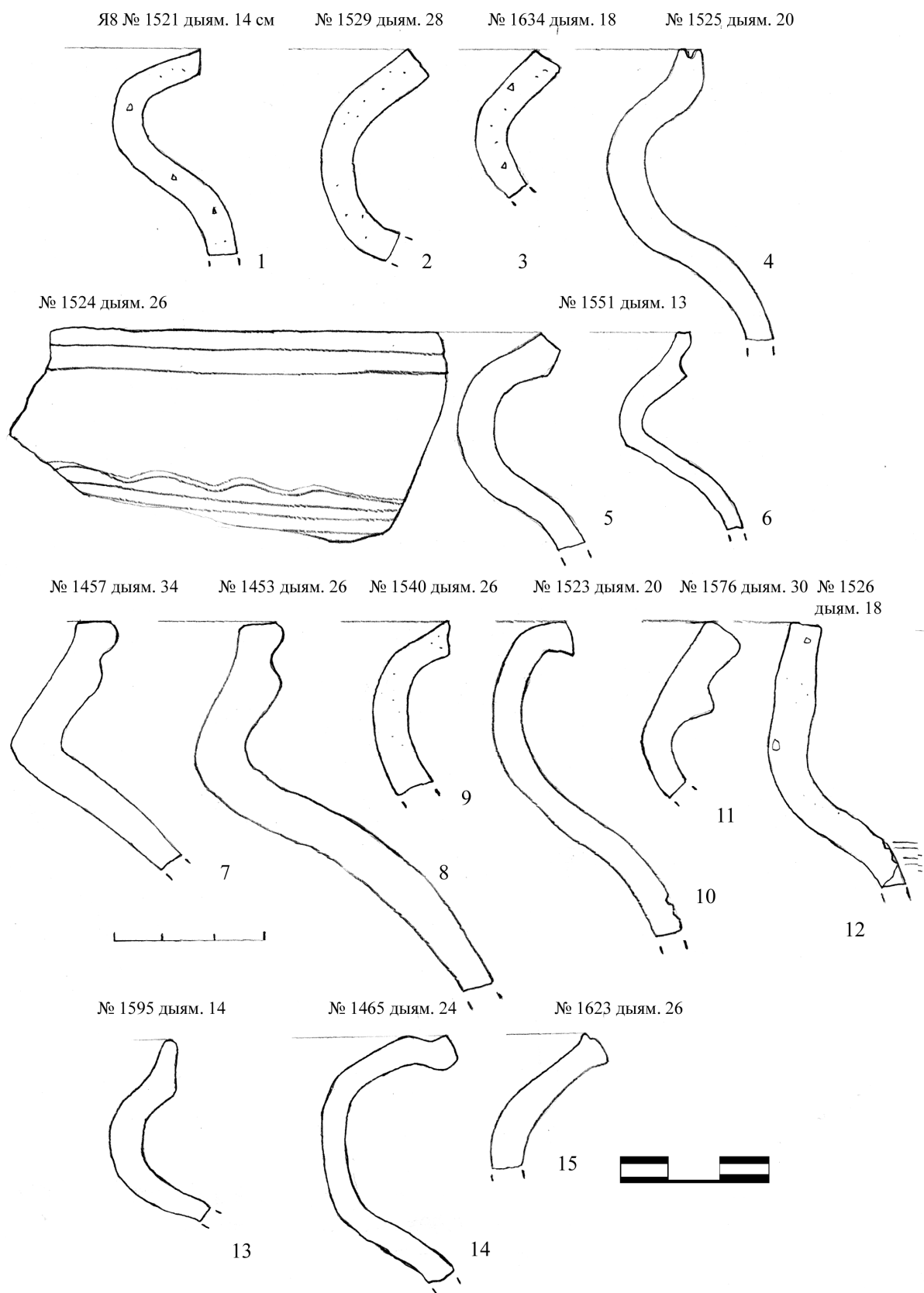

№ 921 дыям. 17

№ 920 дыям. 20

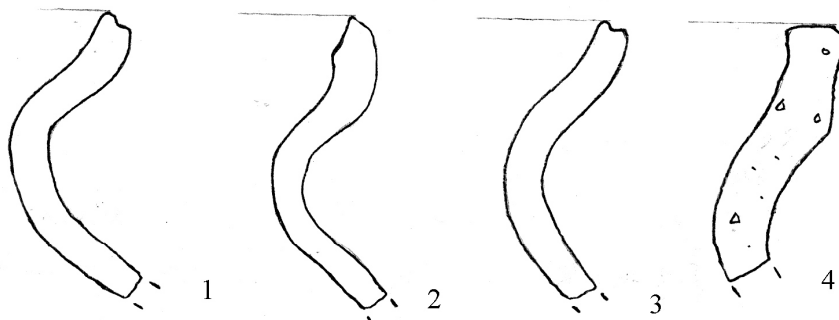

Мал. 95

Мал. 96

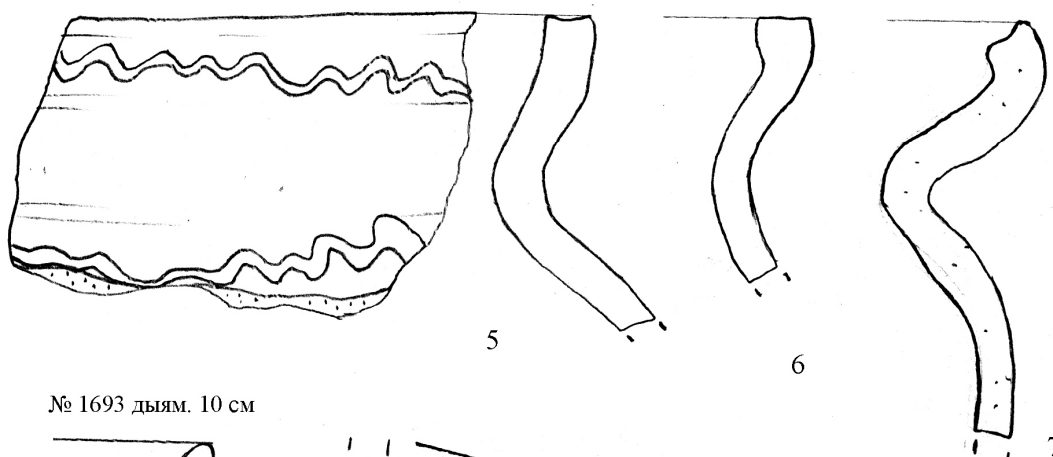
я 9 № 1707 дьям. 28 см № 1755 дьям. 22 см № 1750 дьям. 30 см № 1746 дьям. 24 см

№ 1700 дьям. 18 см

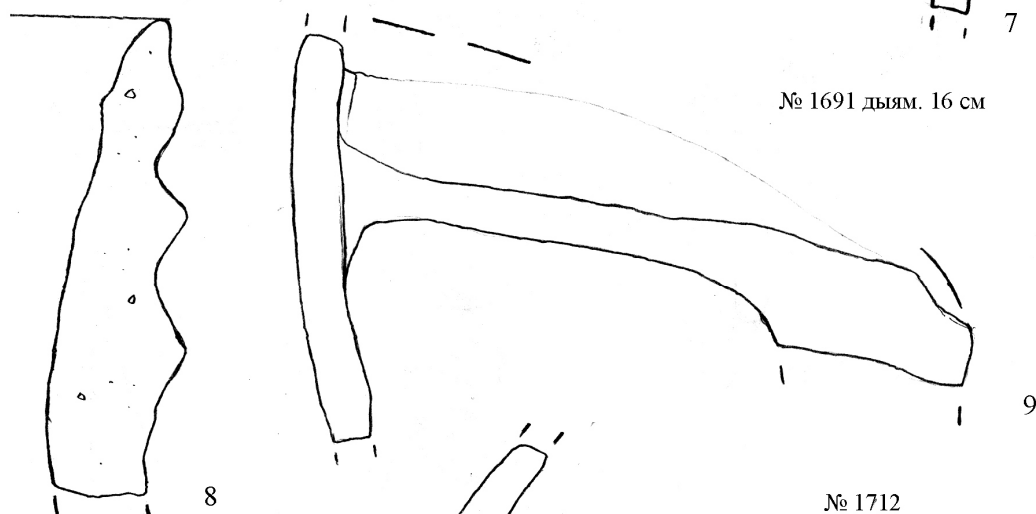
№ 1770 дьям. 24 см

№ 1738 дьям. 25 см

№ 1693 дьям. 10 см

№ 1691 дьям. 16 см

№ 1740
дьям. 18 см

№ 1744
дьям. 11 см

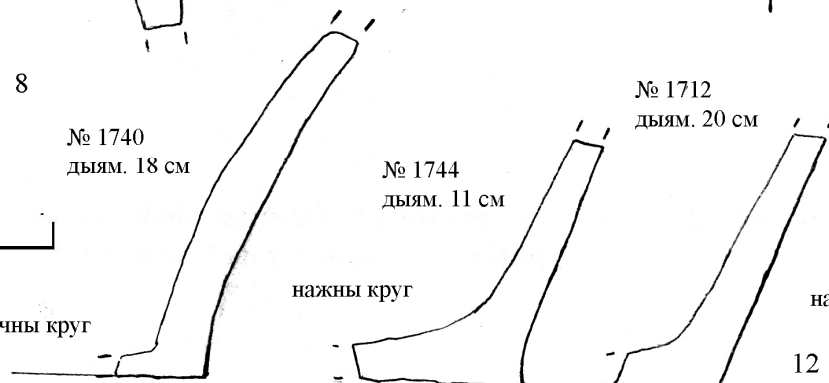
№ 1712
дьям. 20 см

ручны круг

нажны круг

нажны круг

10

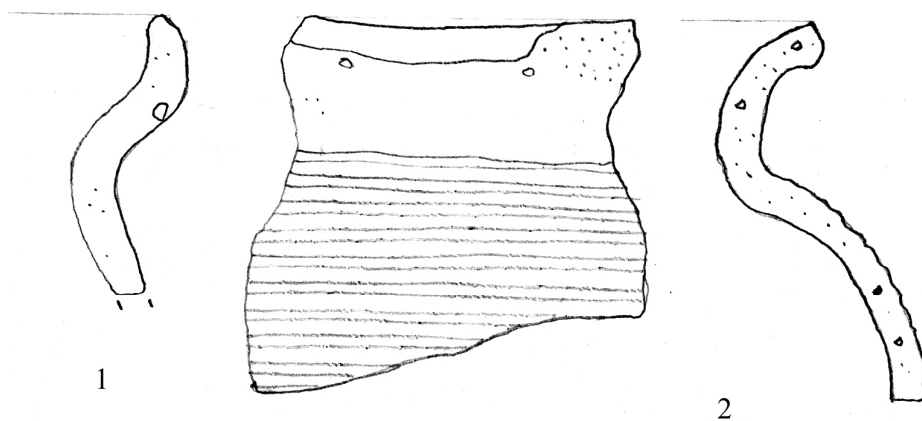
11

12

Мал. 97

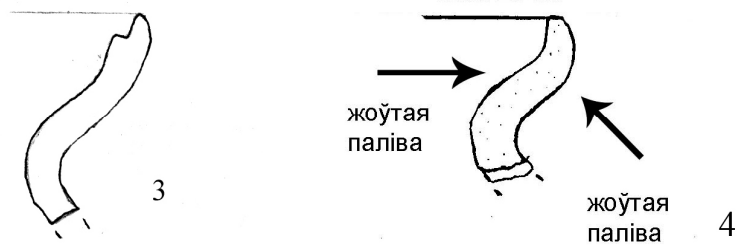
яма 10 № 2021 дьям. 30

№ 2018 дьям. 20

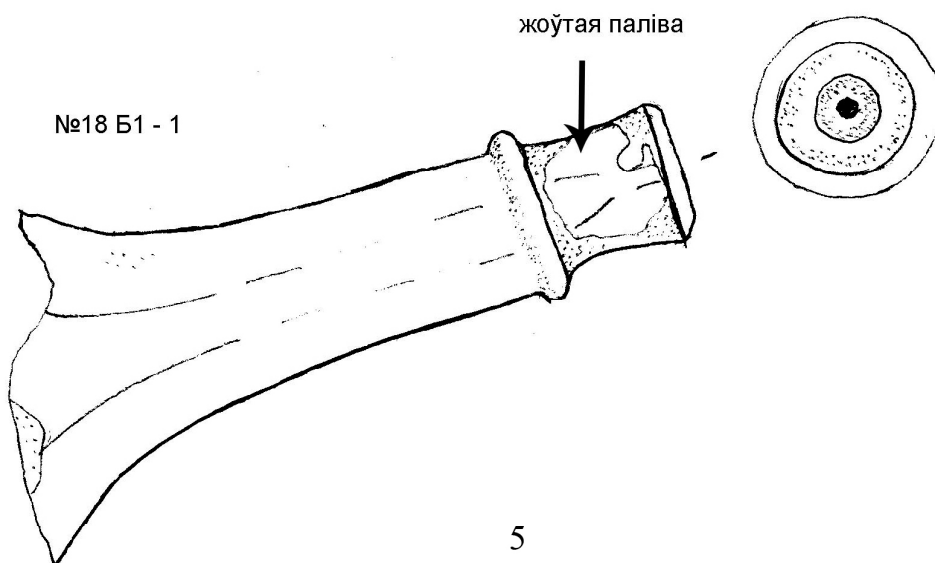

№ 2022 дьям. 28

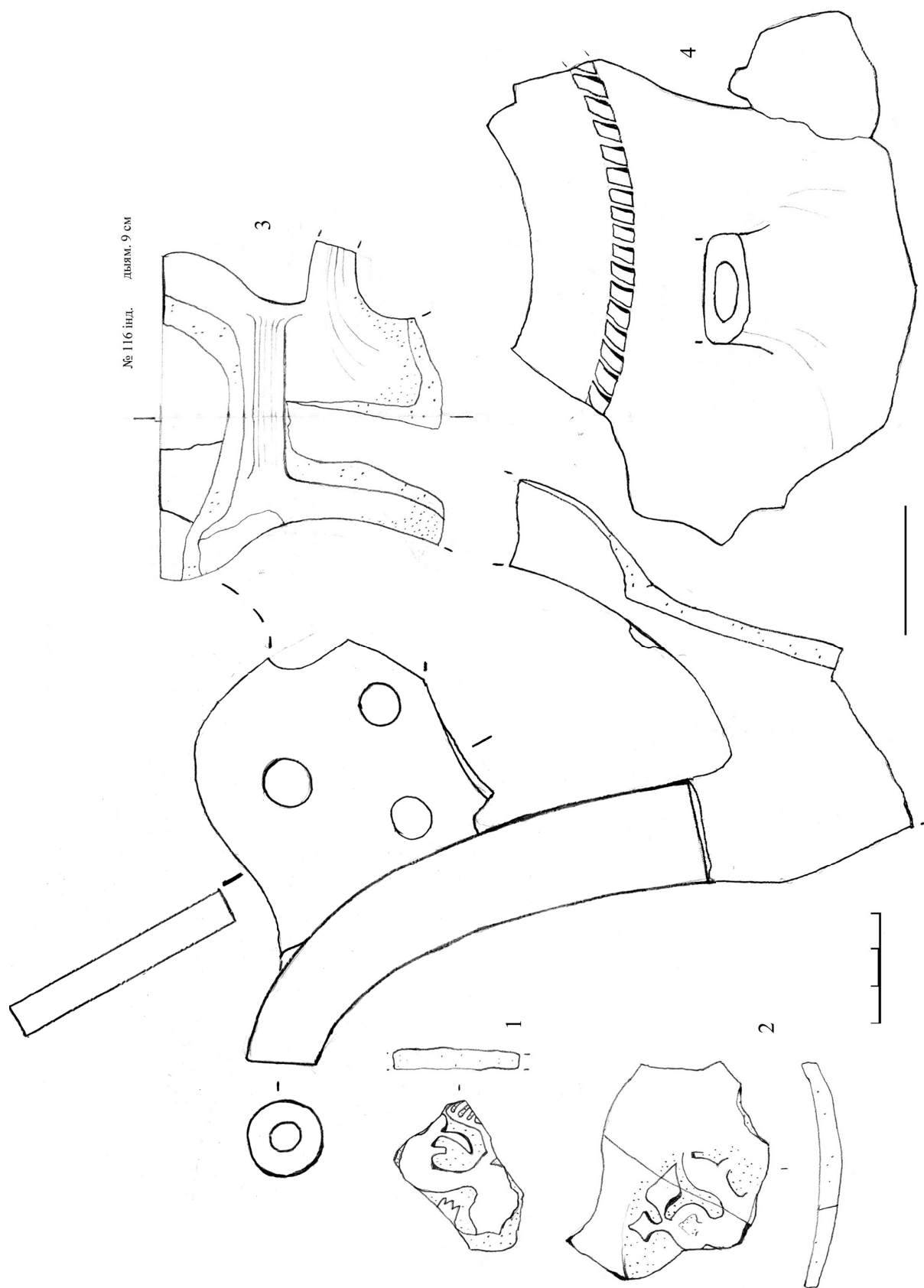
№108 БЗ - 6 дьям.
каля 20 см

№18 Б1 - 1

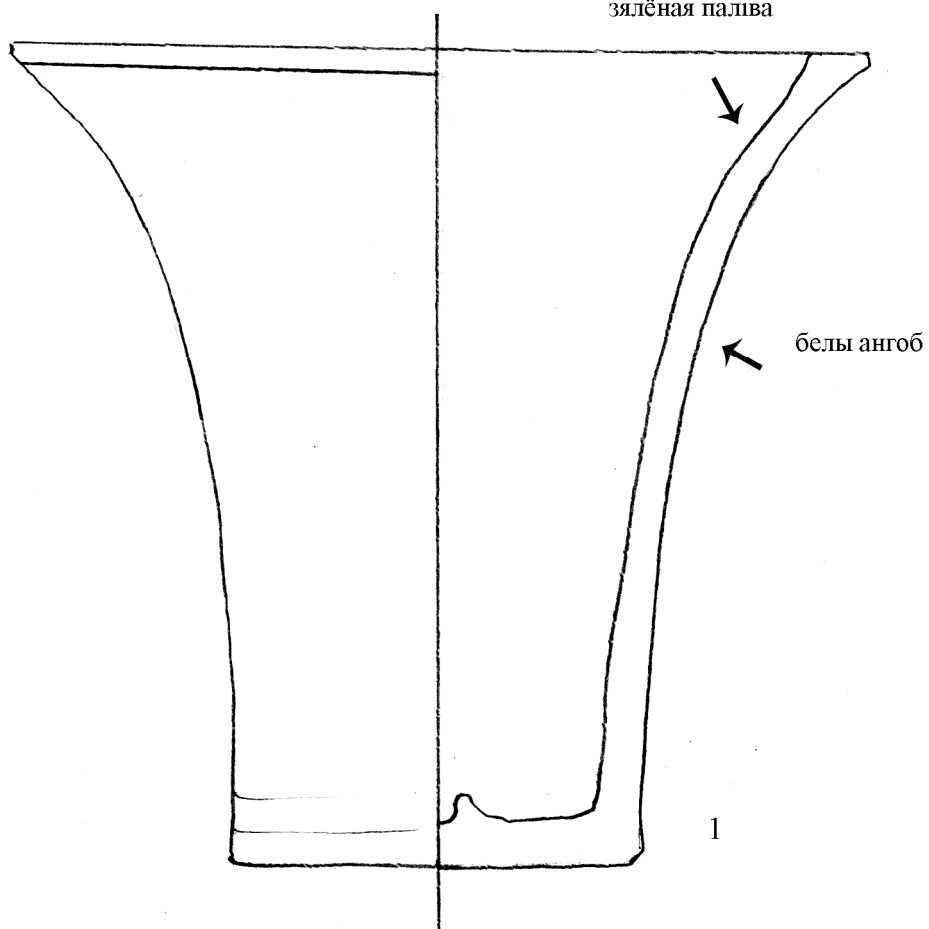
Мал. 98

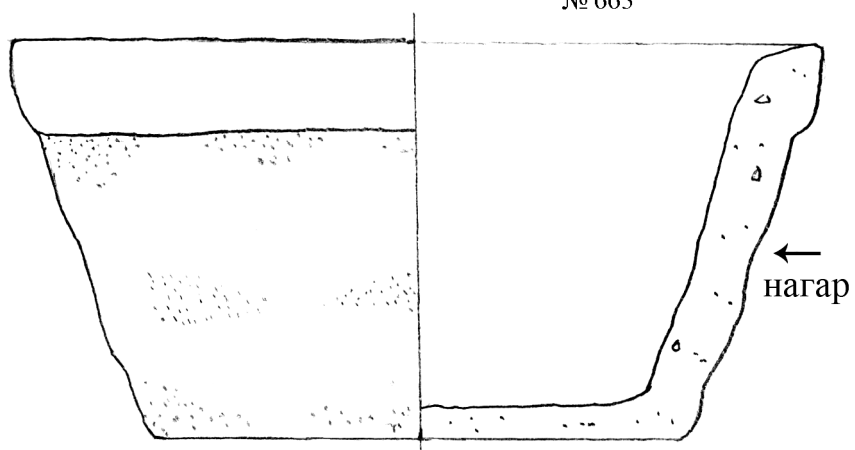
№ 116 инд. дьям. 9 см

Мал. 99

№ 2378 дьям. 11,5 см
зялёная паліва

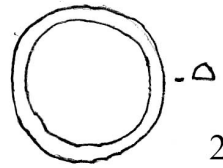

№ 663

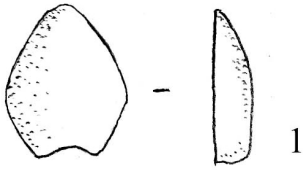

Мал. 100

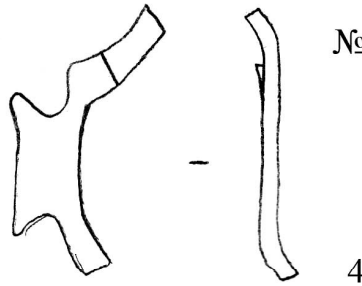
№ 30 пл. 4-адвал

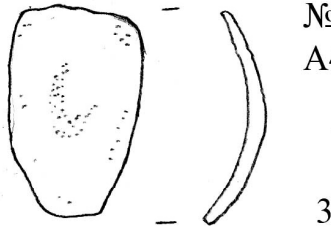
№ 34 адвал

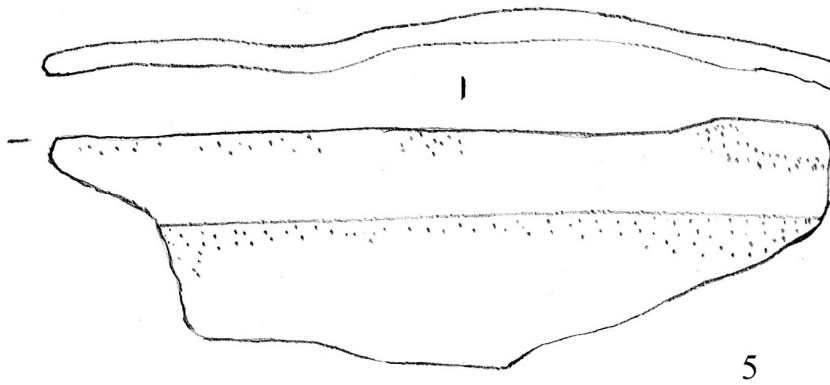
№42 A4

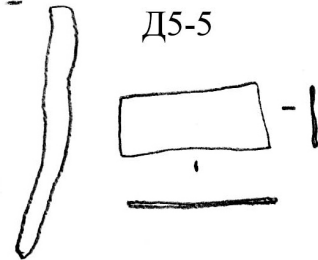
№ 52
A4-6

№ 24 Д5-6

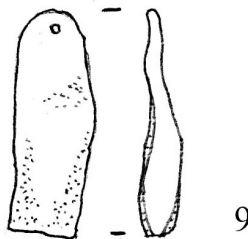
№ 43
Д5-5

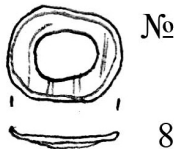
№ 8
адвал
броўкі

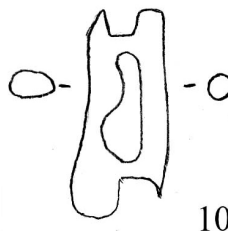
№ 12
адвал

№ 37 адвал

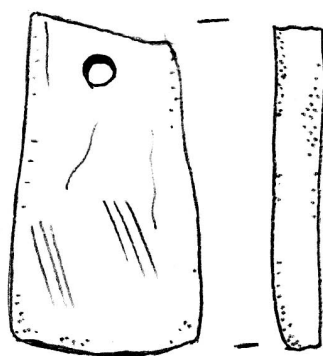
№ 41 адвал

11

Мал. 102

№ 9 пл.3

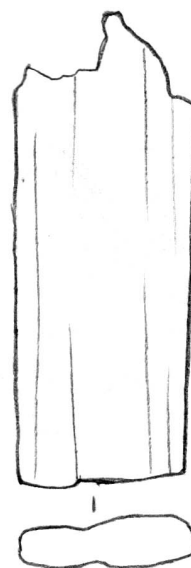
1

№ 1 - адвал броўкі

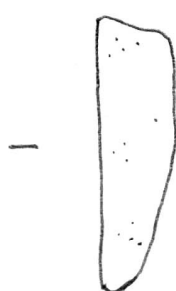
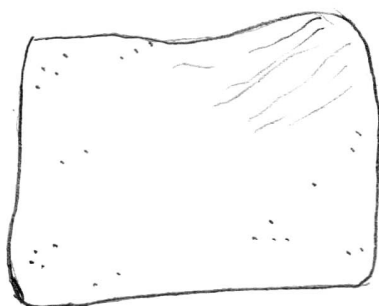
2

№27
Д4-5

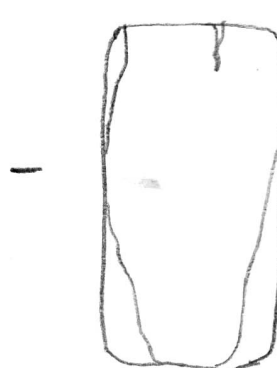
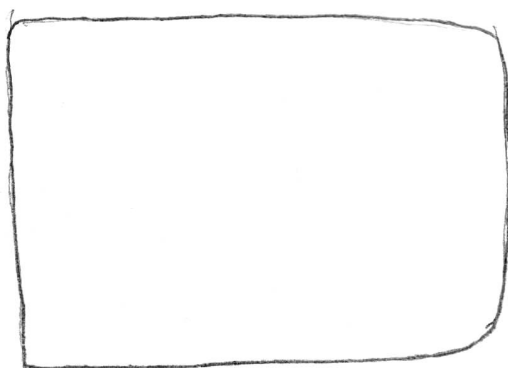
3

№ 46 В4-5

4

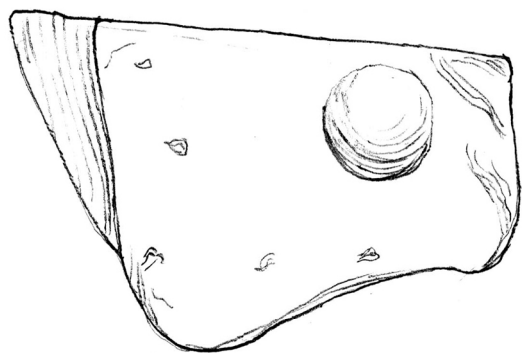
№ 51,
зачыстка пл. 6

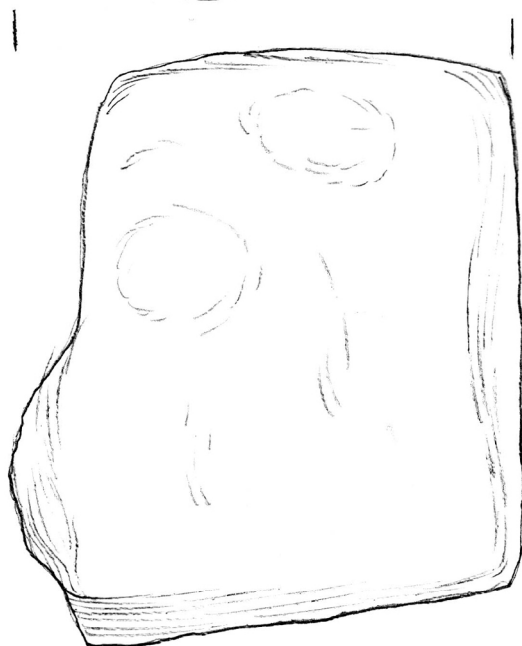
5

Мал. 103

№ 48 i

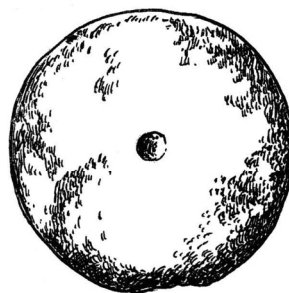
1

№15 Г5-3

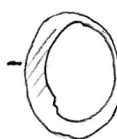
1

2

№ 4
пл. 3

3

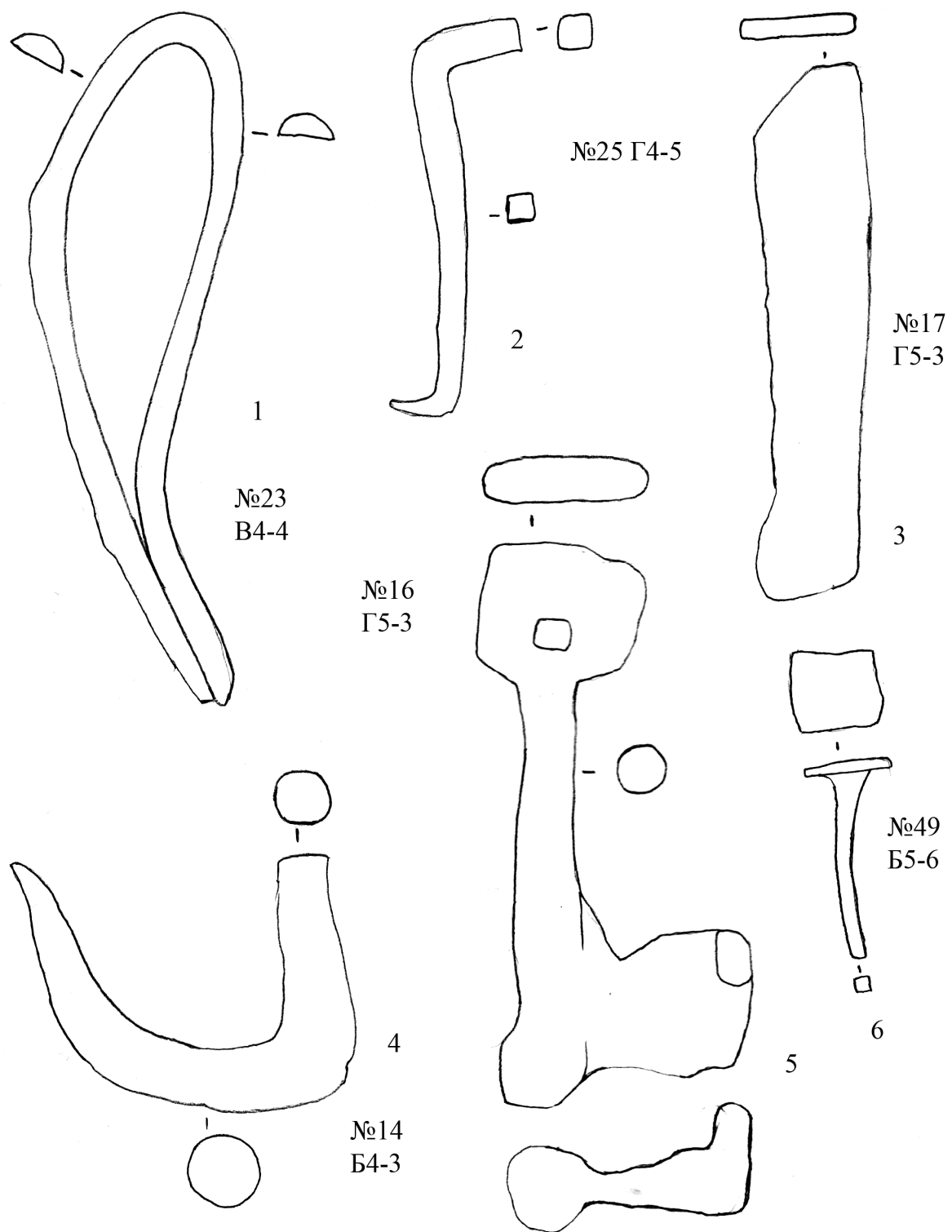

Мал. 104

№ 22, B4-4

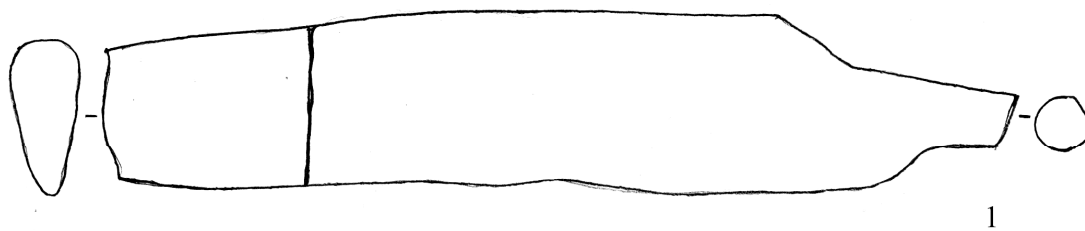

Мал. 105

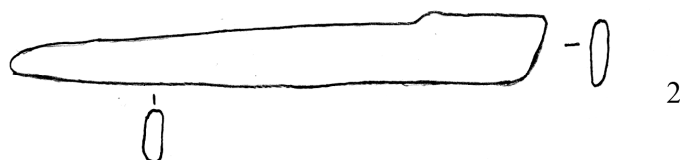

Мал. 106

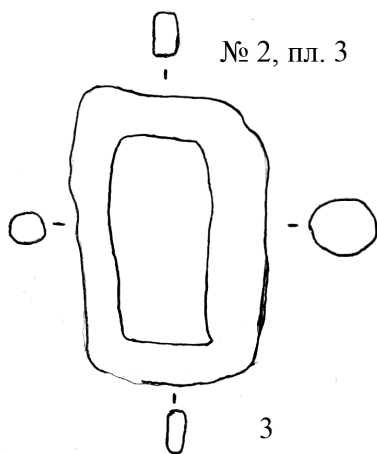
№ 18 Б5-3

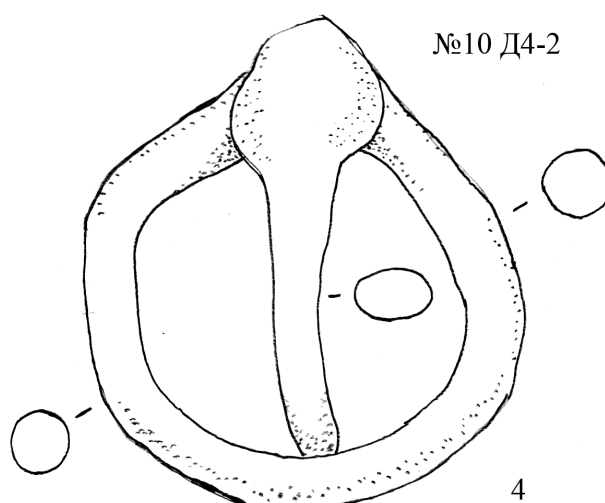
№26 Г4-5

№ 2, пл. 3

№10 Д4-2

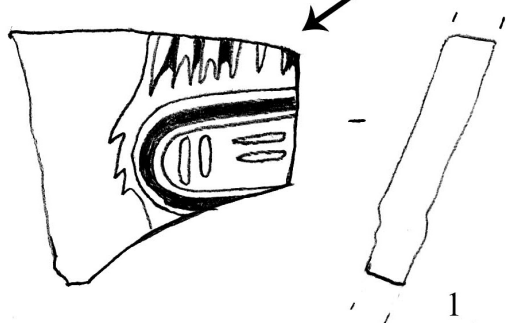
№31 адвал

Мал. 107

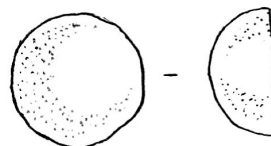
№ 38 А5-5

карычневая паліва

№ 39 А4

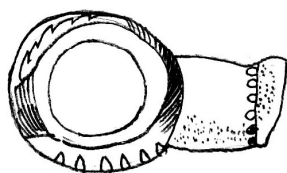
белая гліна

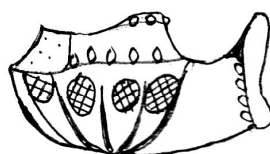
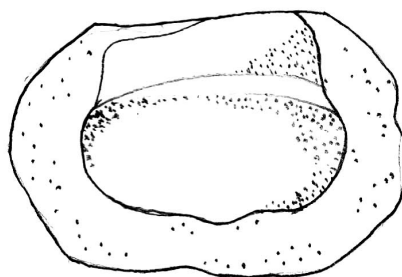
3

№ 7 адвал з броўкі
чырвоная гліна

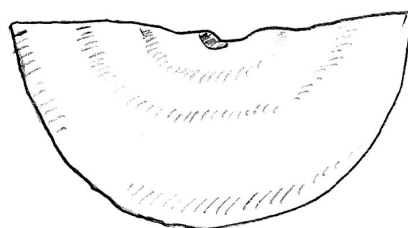
№ 6 адвал броўкі

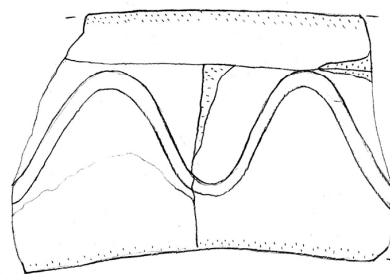
белая гліна

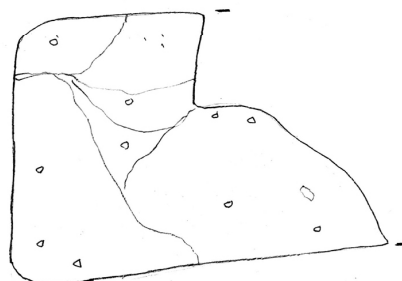
2

4

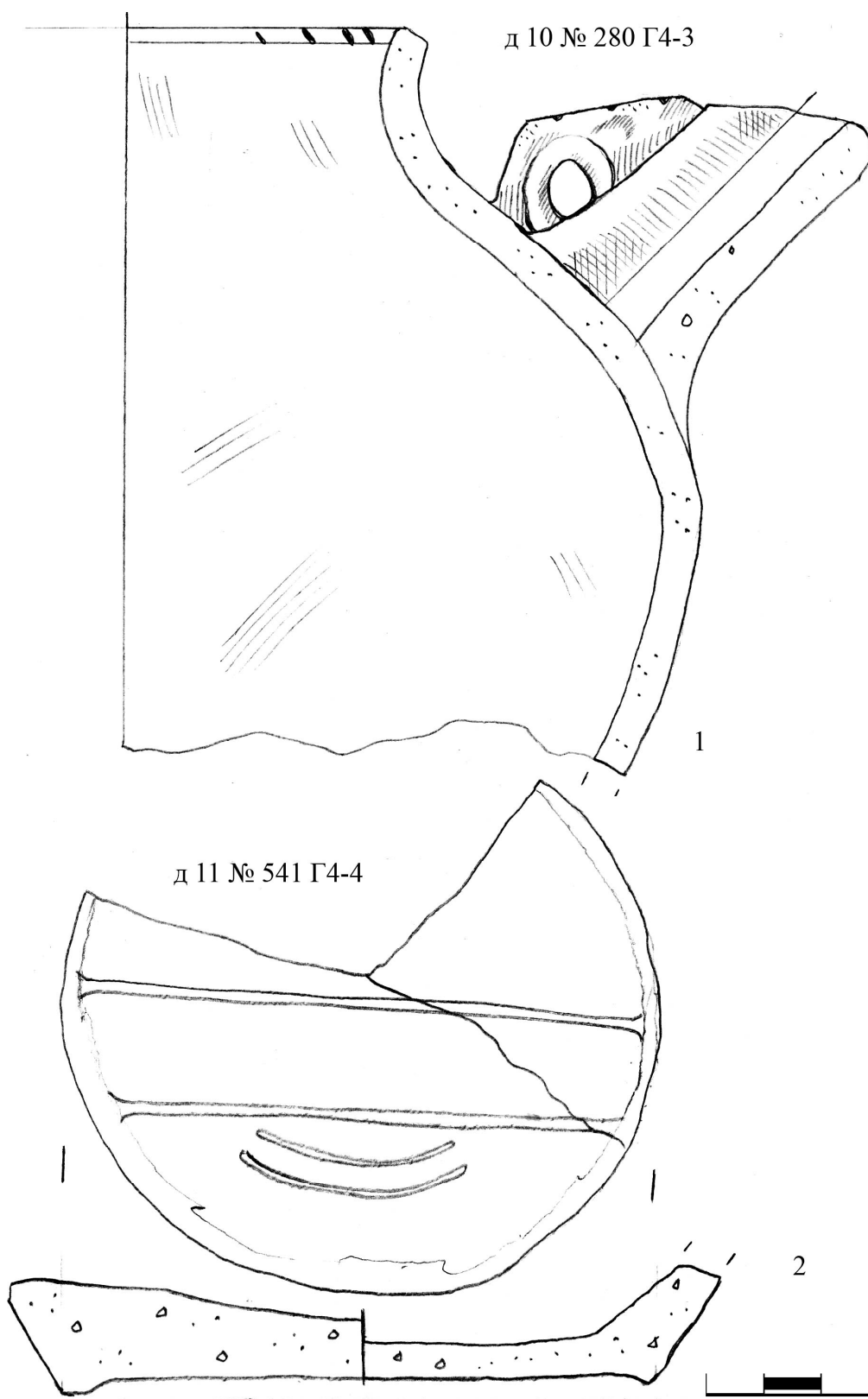
№ 21 В4-4

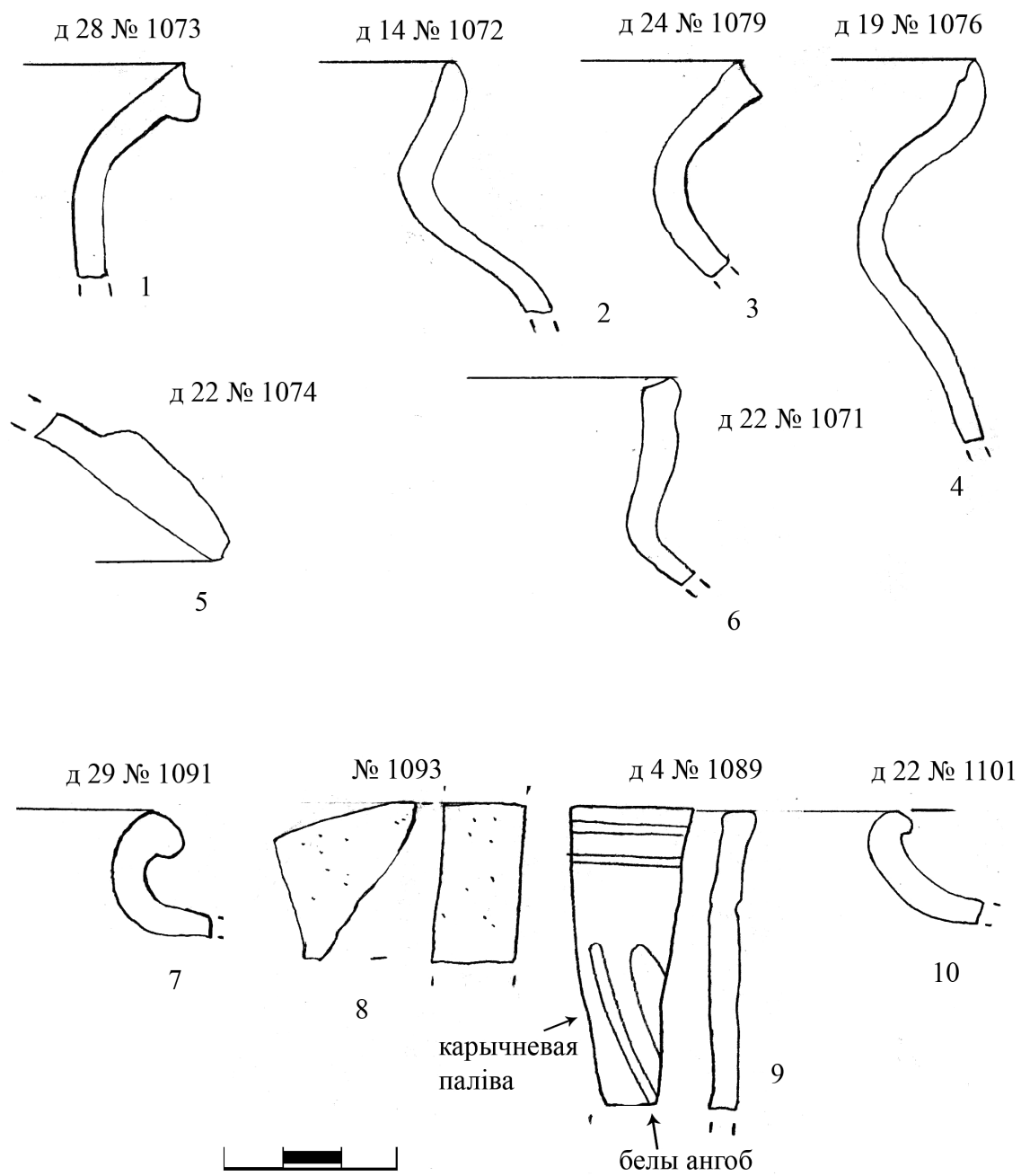
5

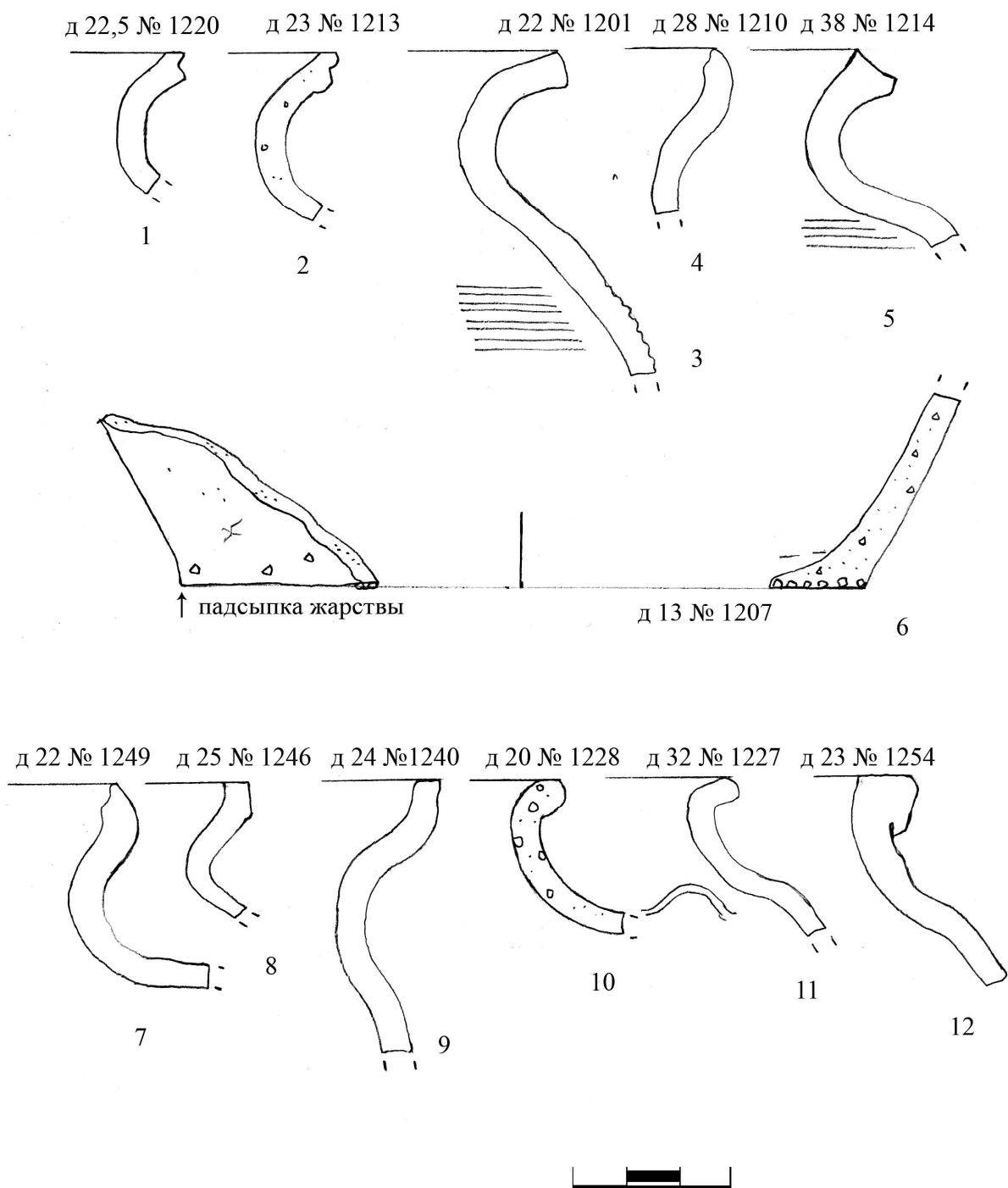
Мал. 108

Мал. 109

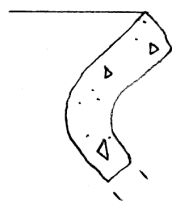

Мал. 110

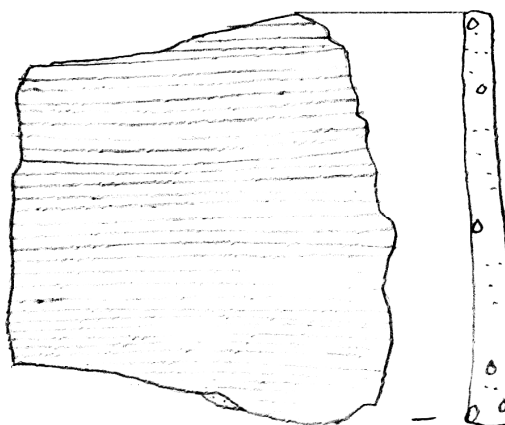

д 15 № 1059

д 34 № 1057

1

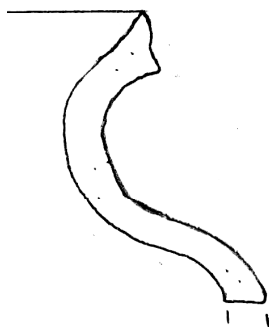
2

д 16 № 1280

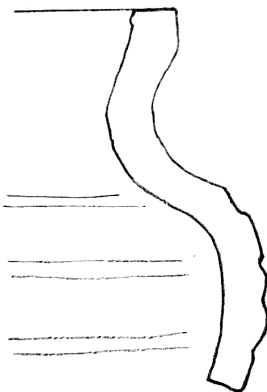
д 12 № 1307

д 18 № 1305

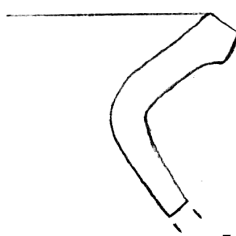
д 18 № 1252

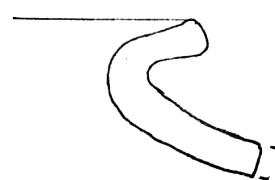
3

4

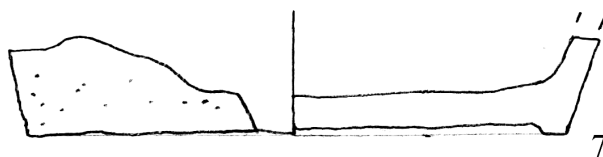

5

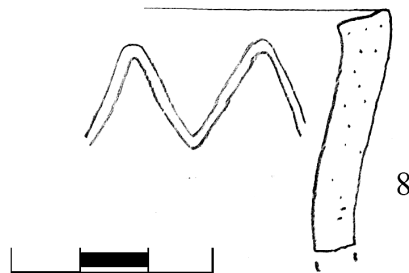
6

д 8 № 1279

7

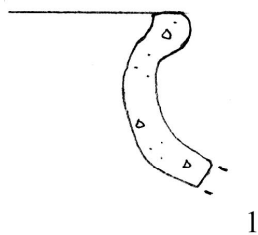
д 13 № 1051

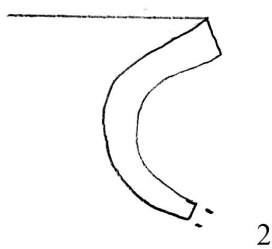
8

Мал. 112

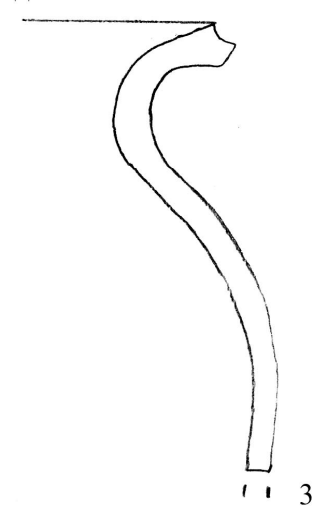
д 30 № 1380

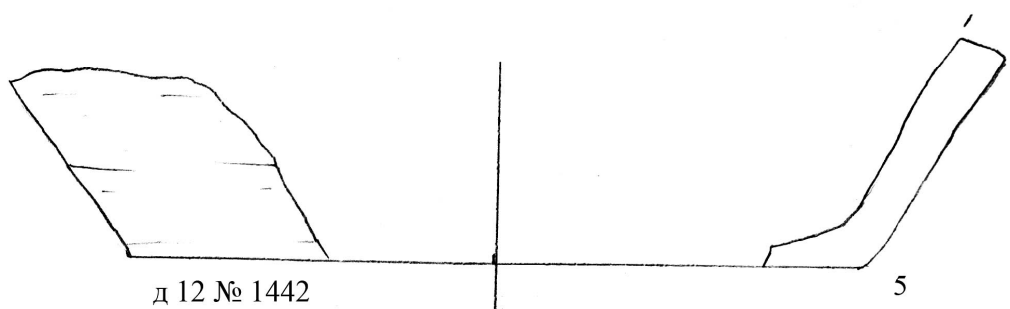
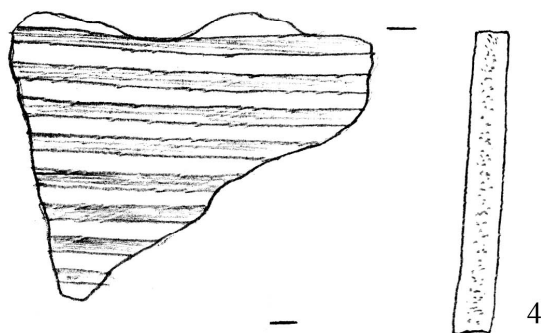
д 19 № 1375

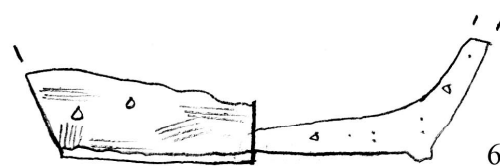
д 18 № 1433

№ 1431

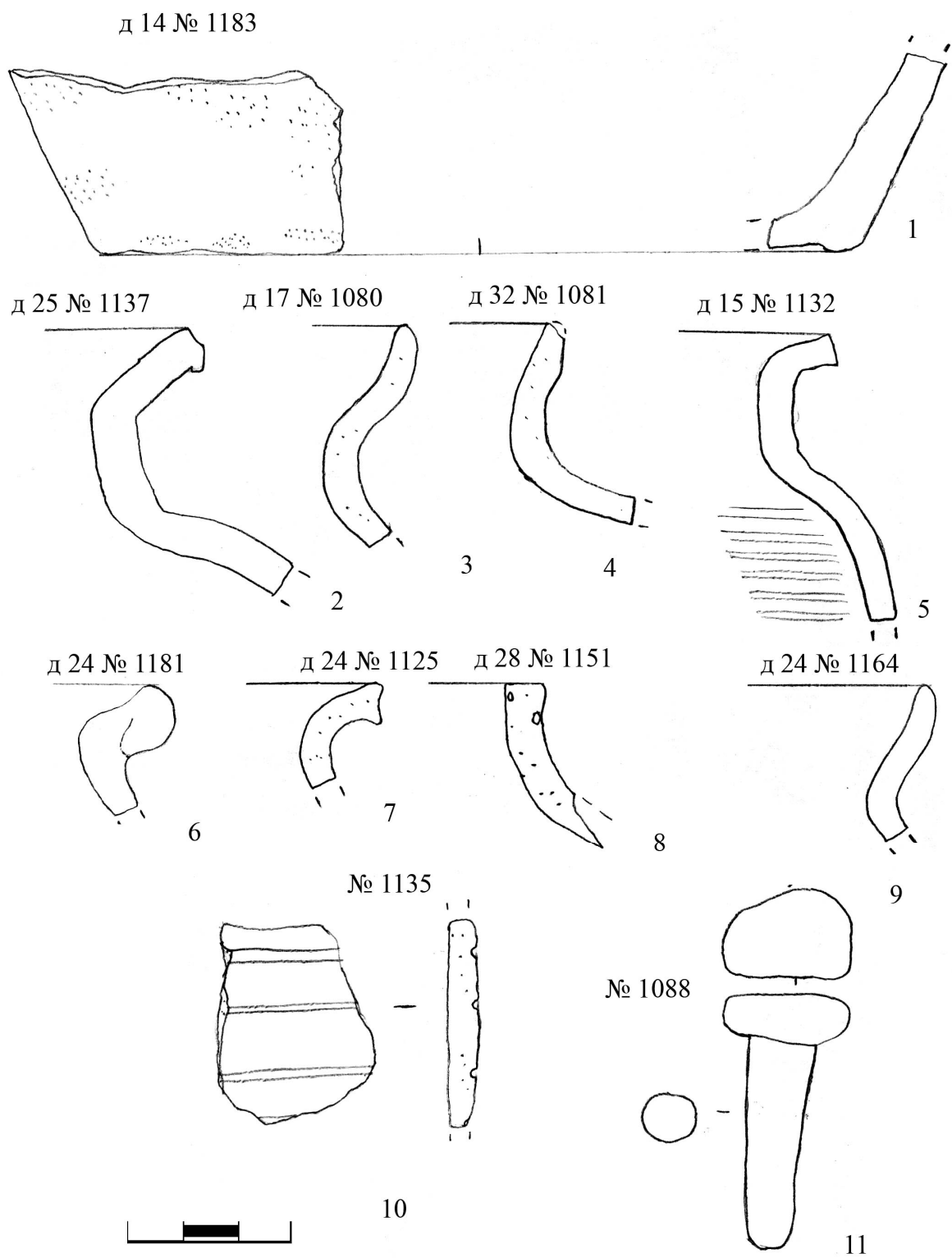
д 12 № 1442

д 6 № 1397

Мал. 113

N
↑

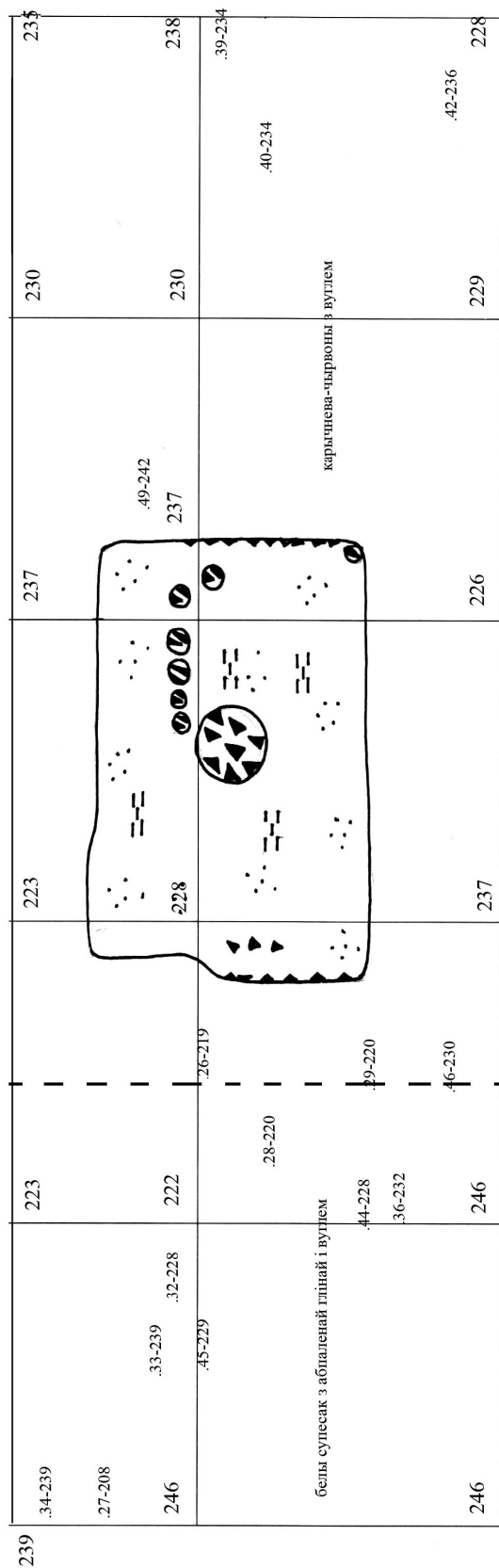
А

Б

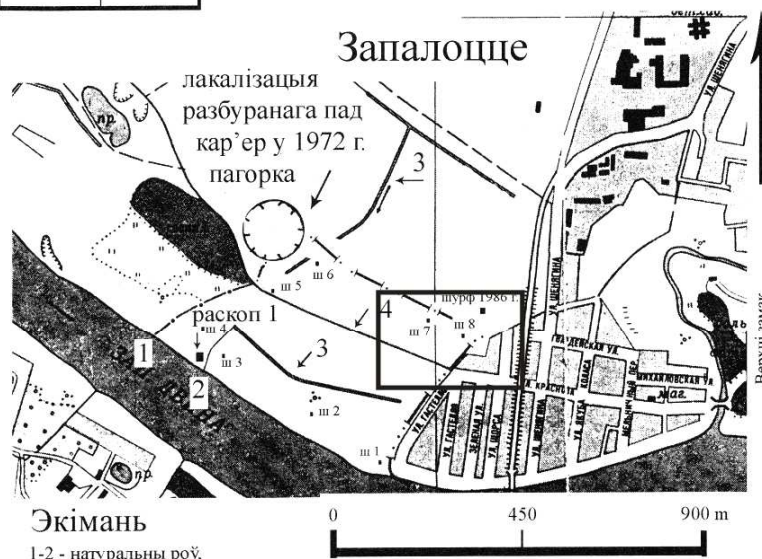
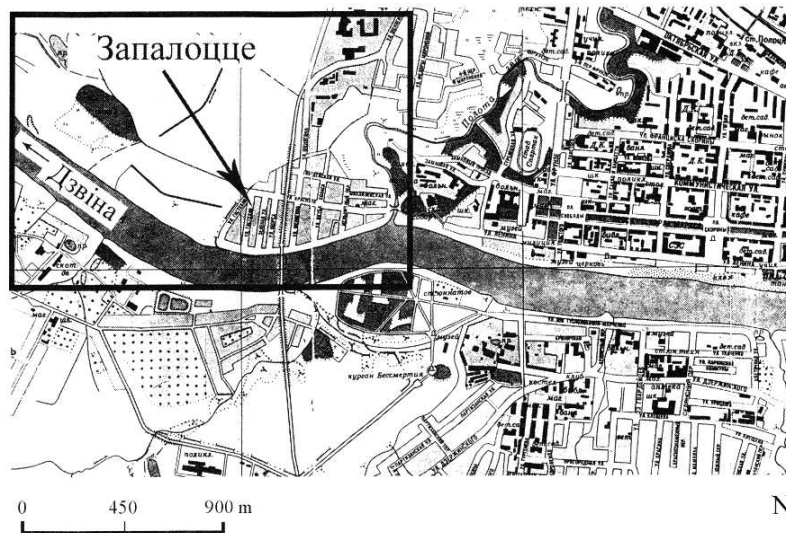
В

Г

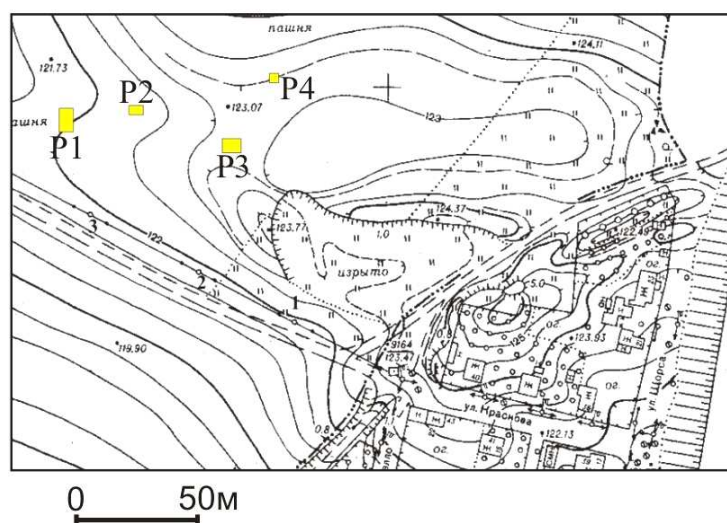
Д

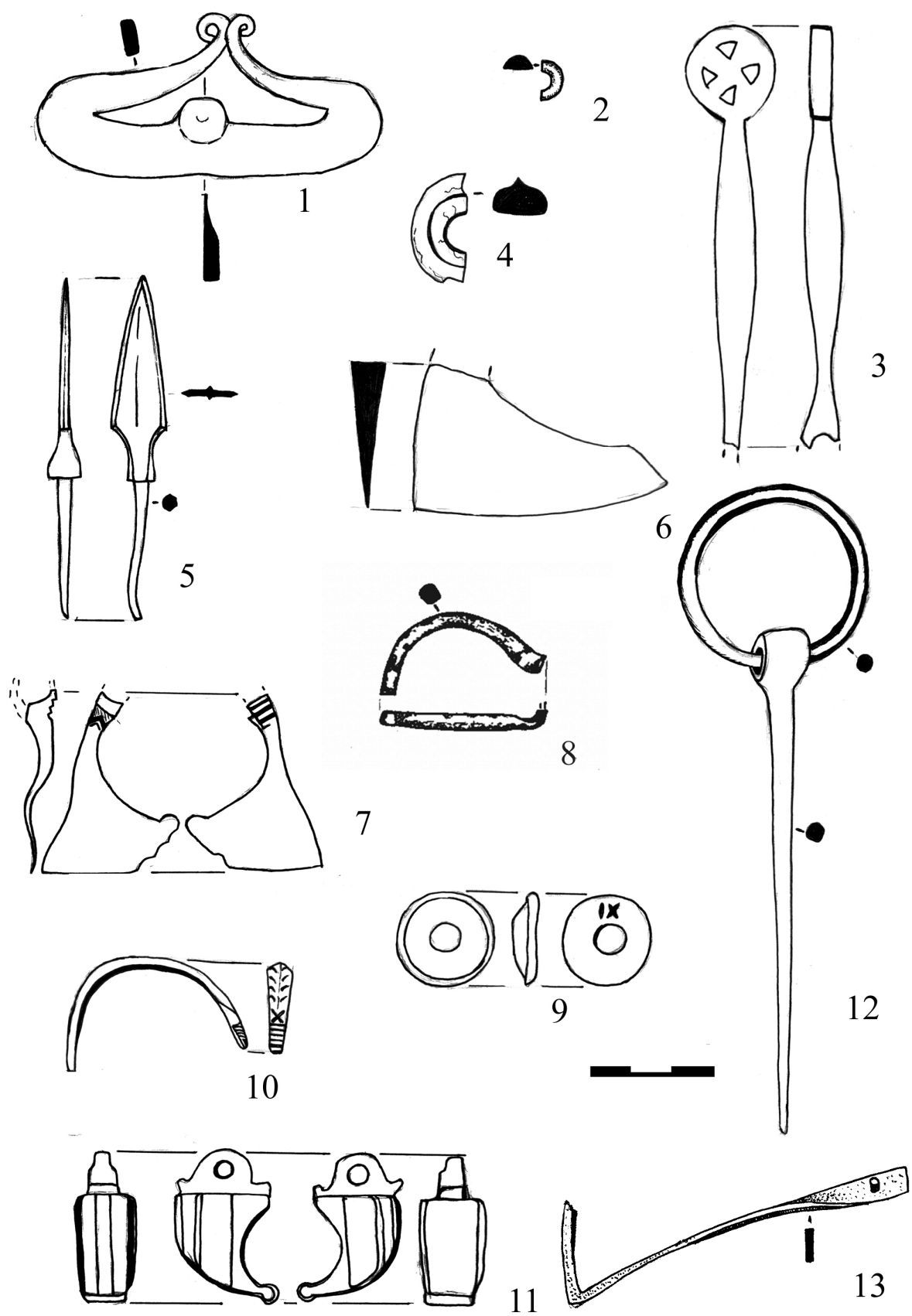
Мал. 116

1-2 - натуральны роў;
 3 - меліярацыйная траншэя, 4 - грунтавая дарога
 — - тэрыторыя распаўсюджвання культурнага пласта X-XII стст.

Мал. 117

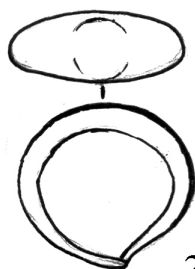
Мал. 118

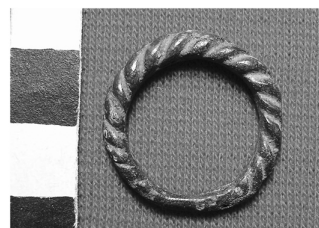
1

2

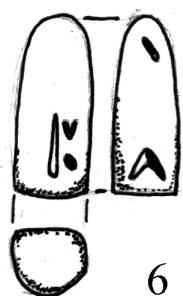
3

4

5

6

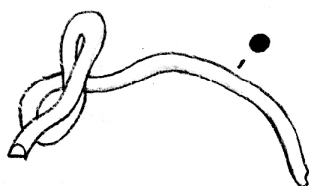
7

8

9

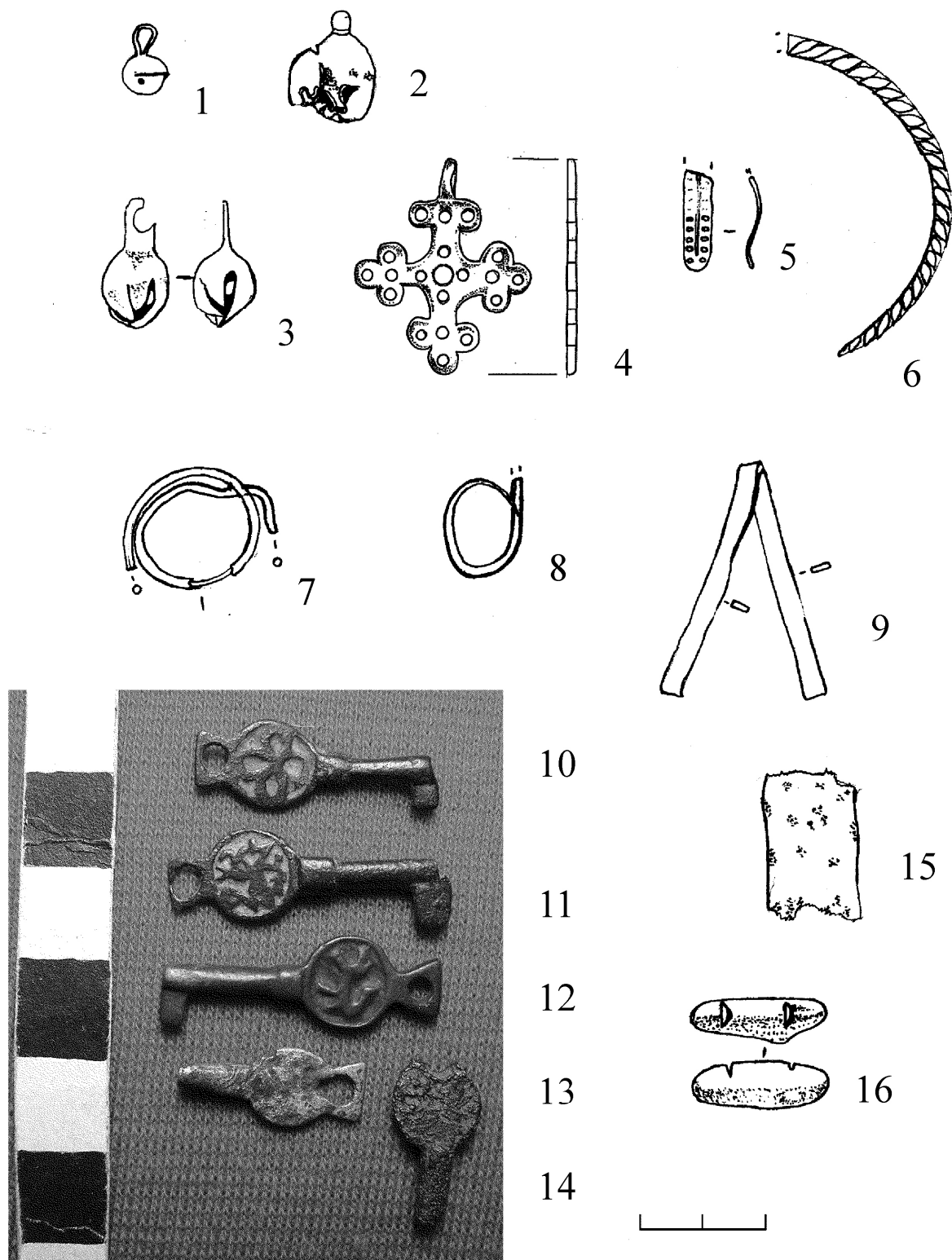
10

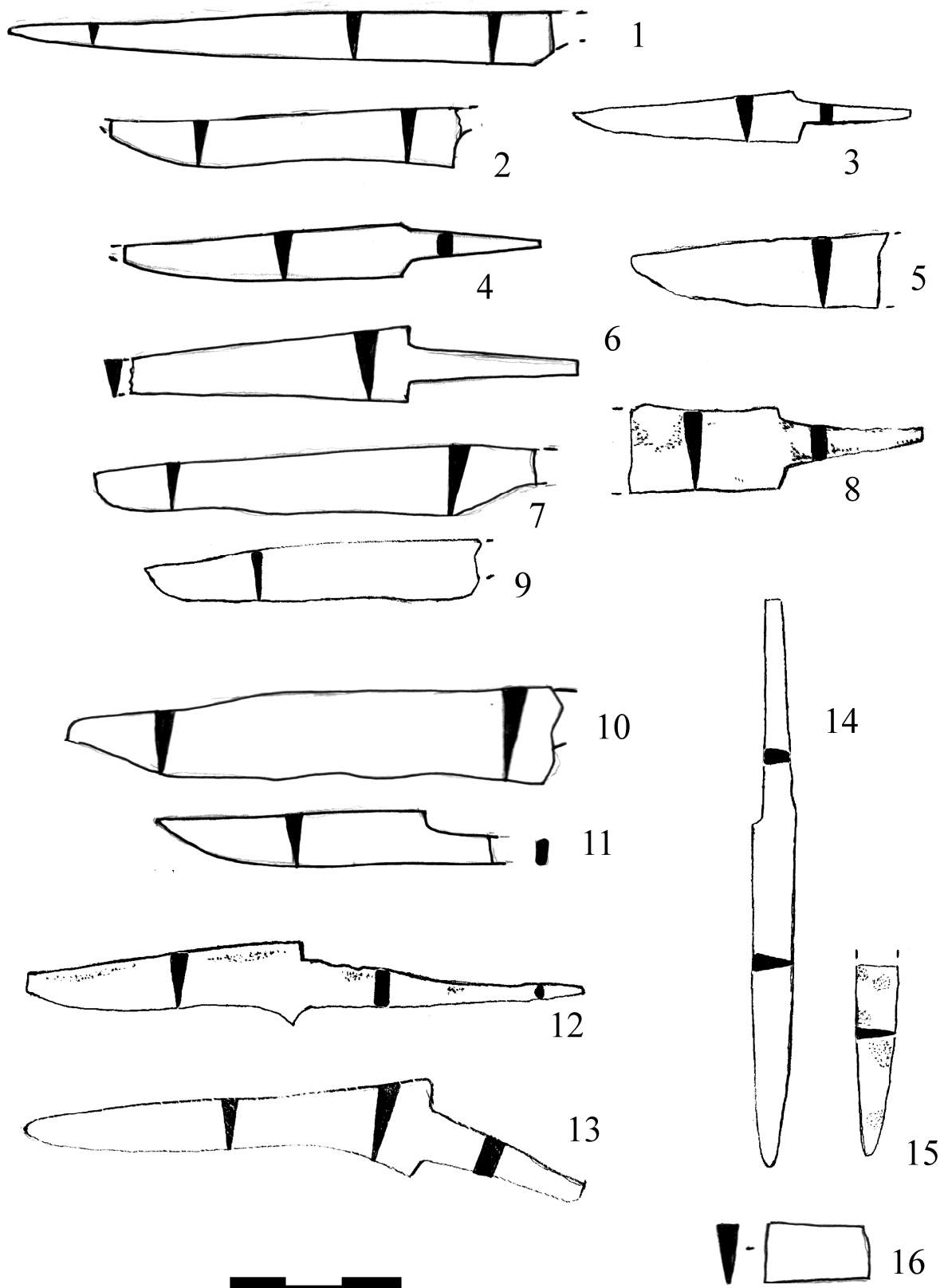
11

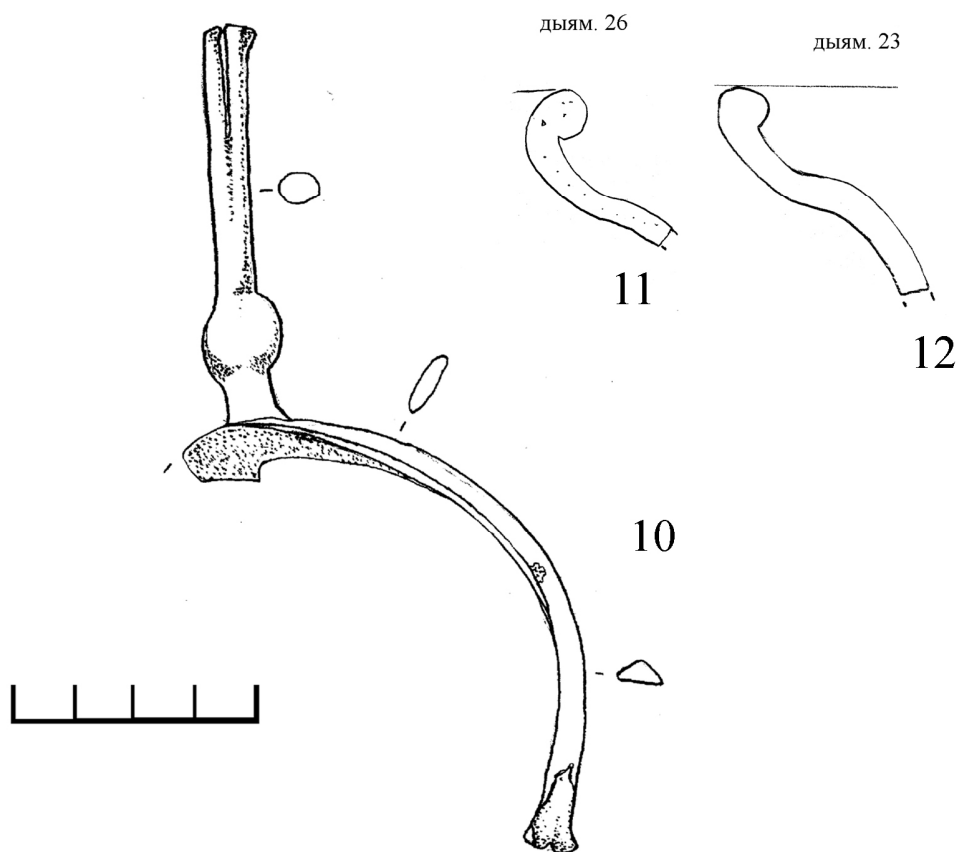
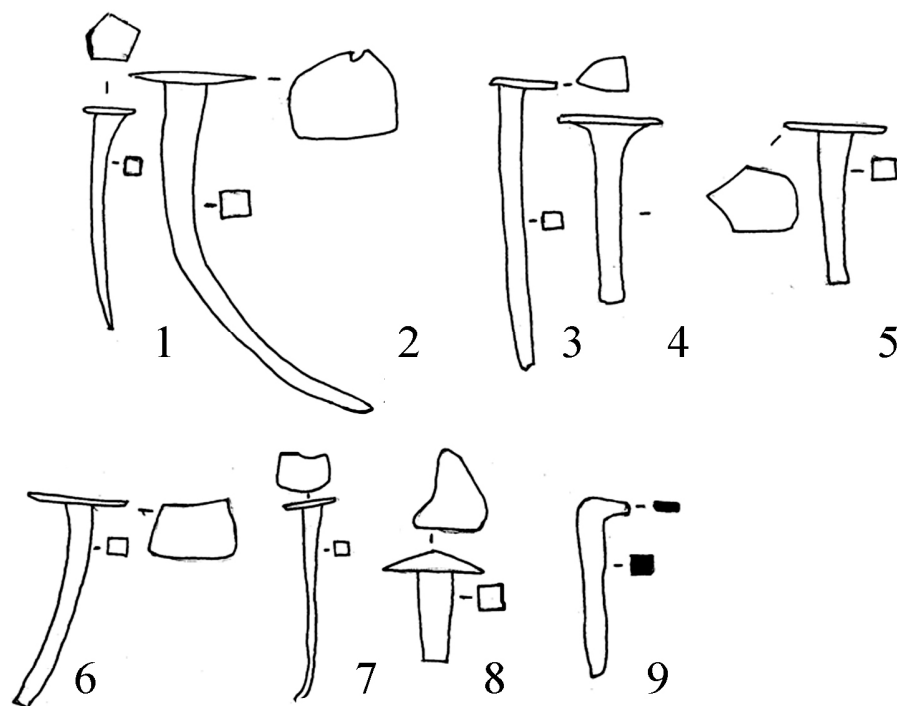
Мал. 119

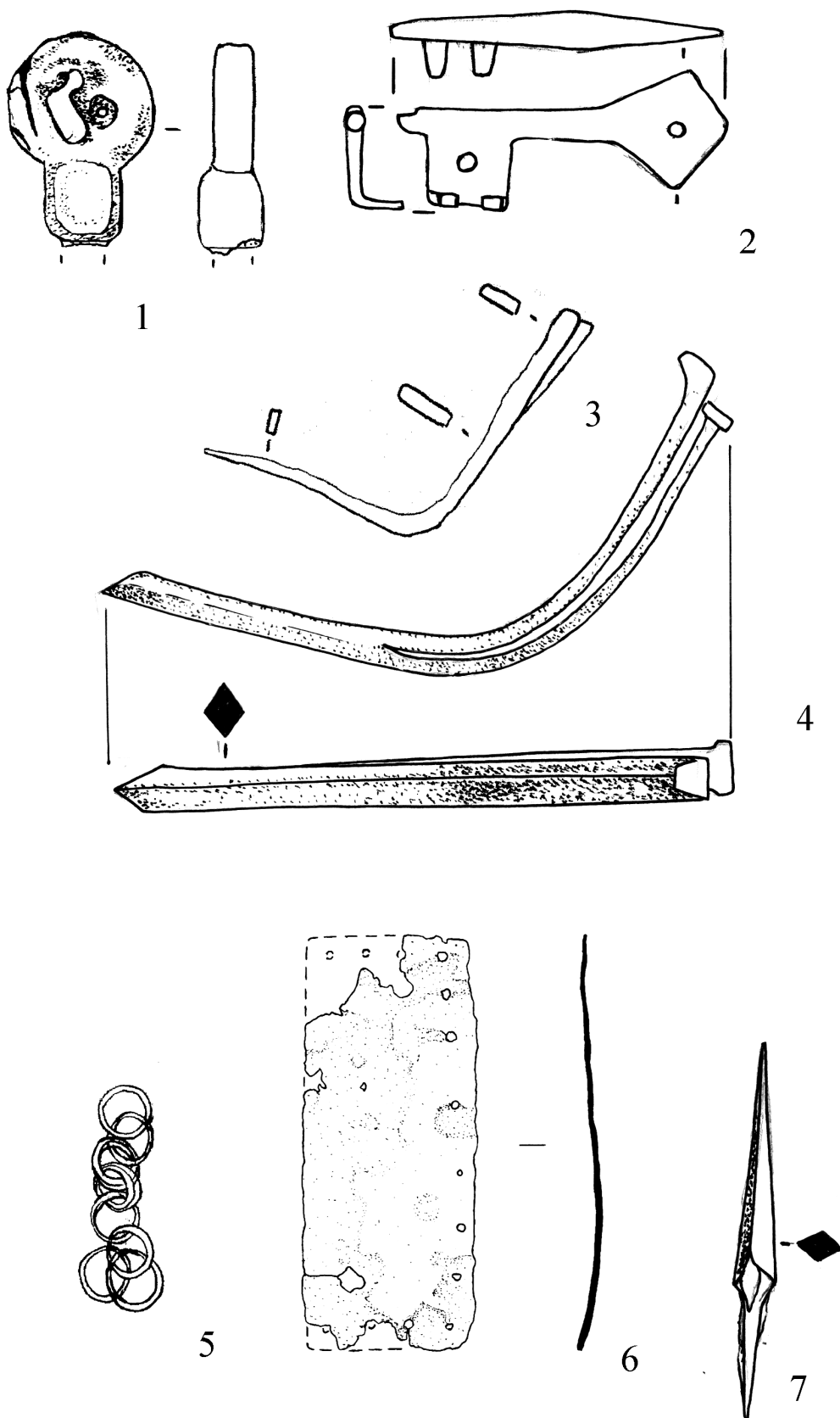
Мал. 120

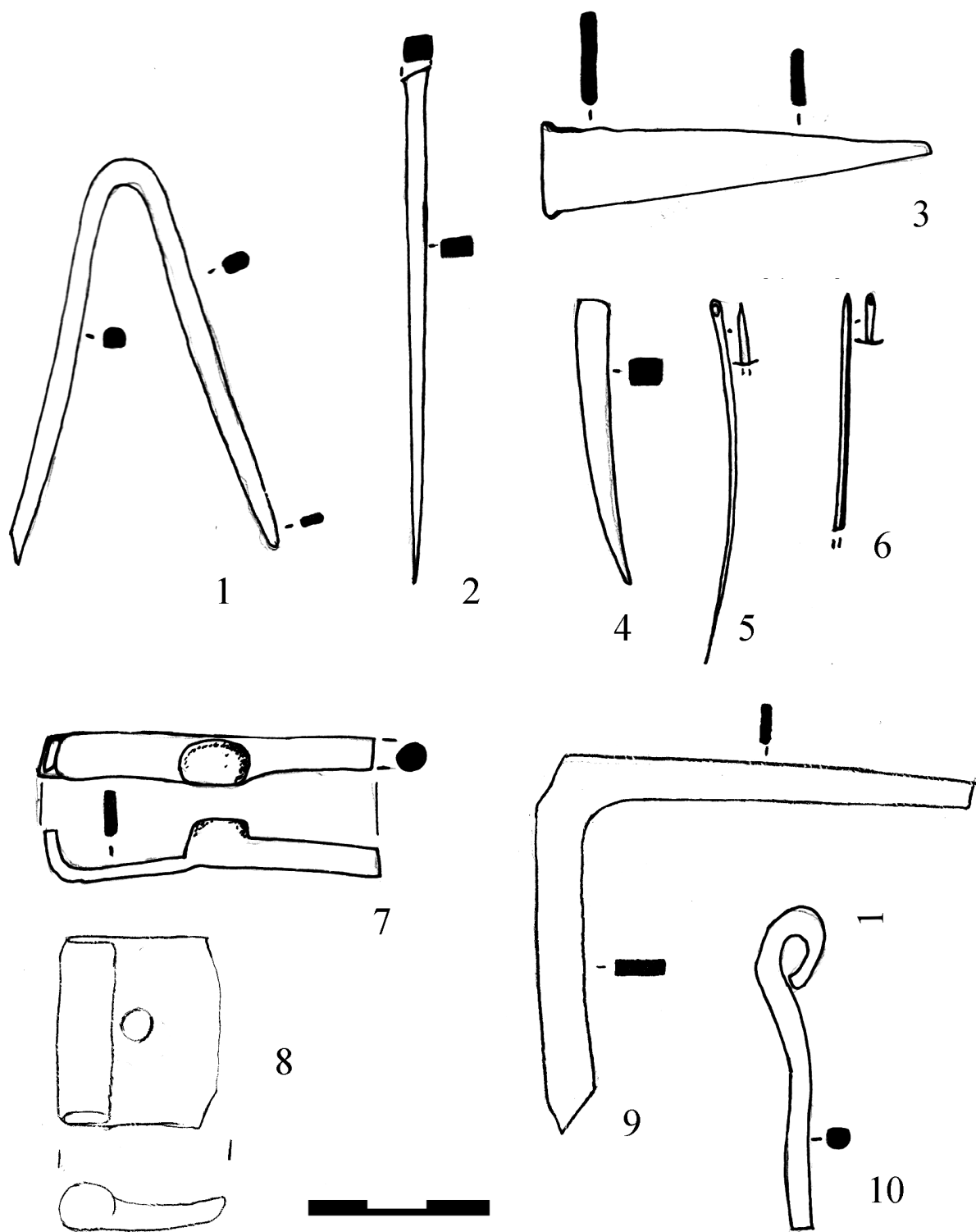
Мал. 121

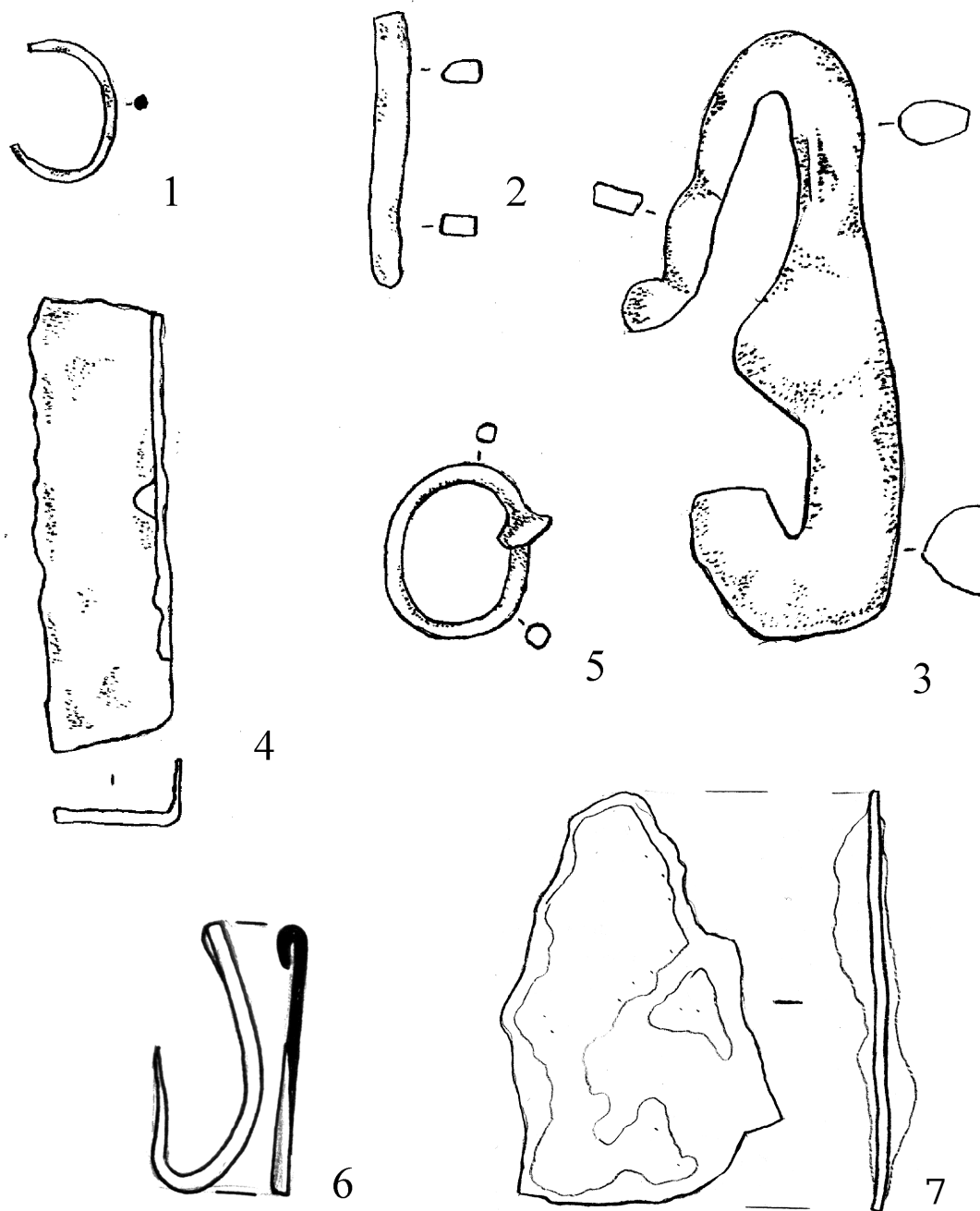
Мал. 122

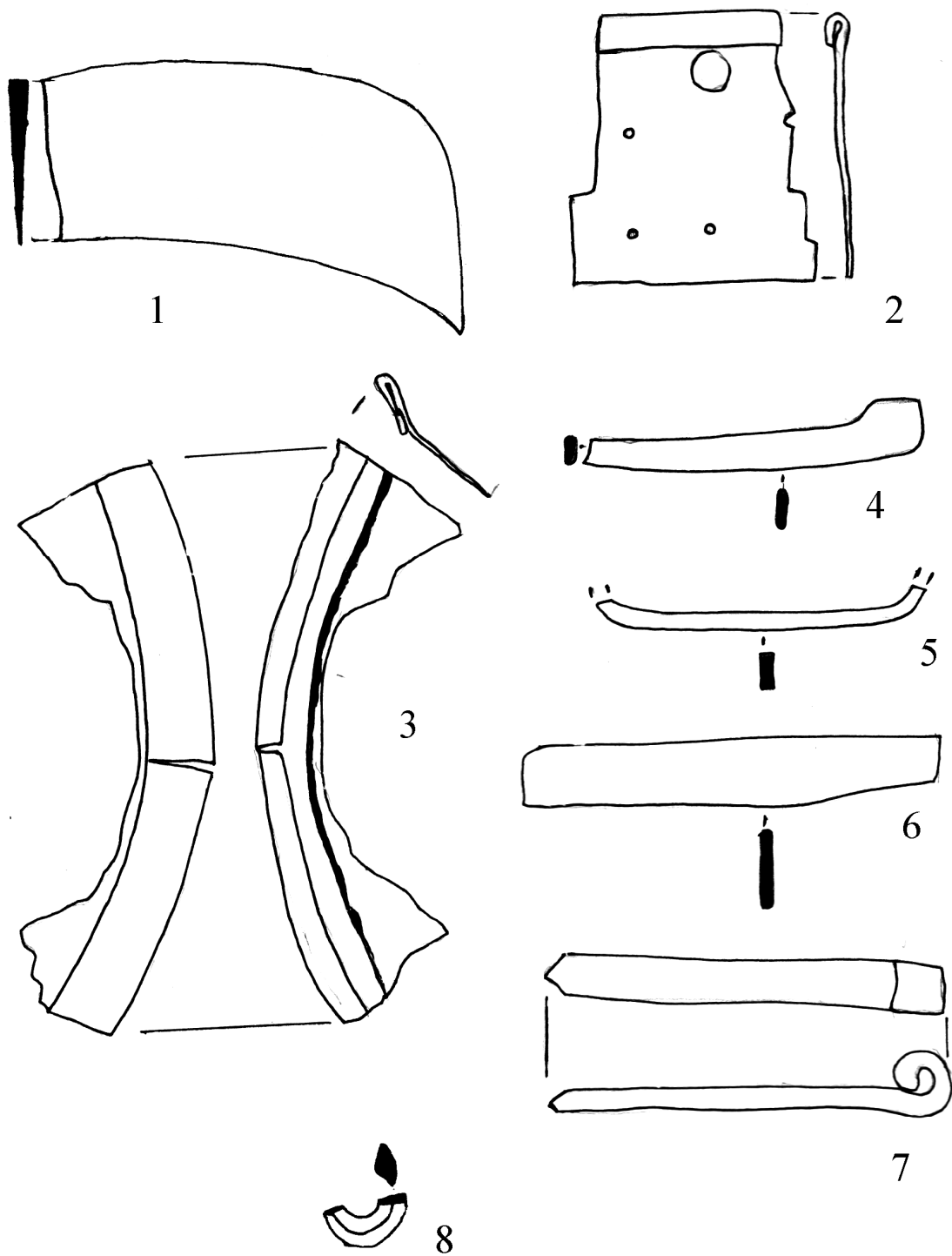
Мал. 123

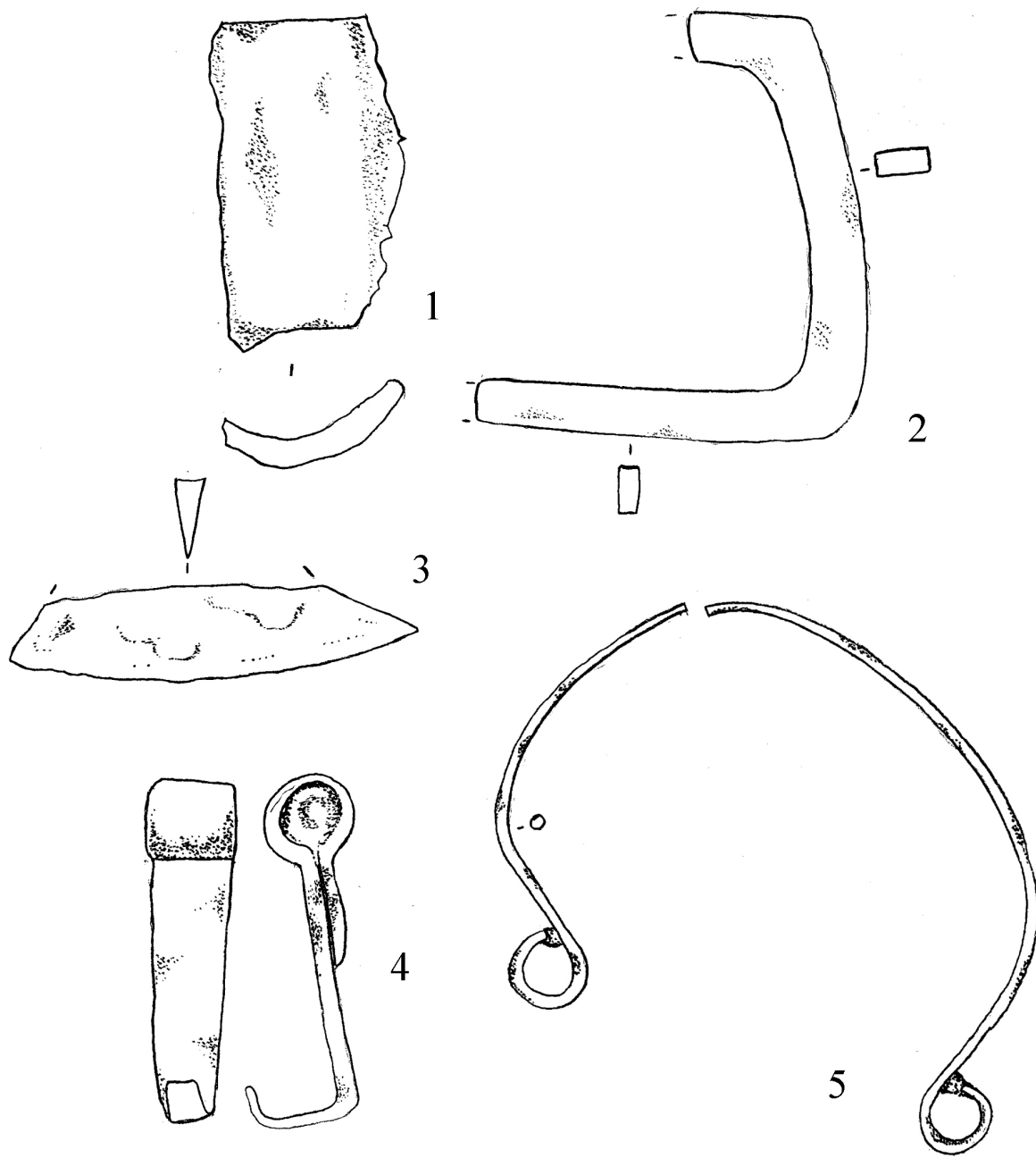
Мал. 124

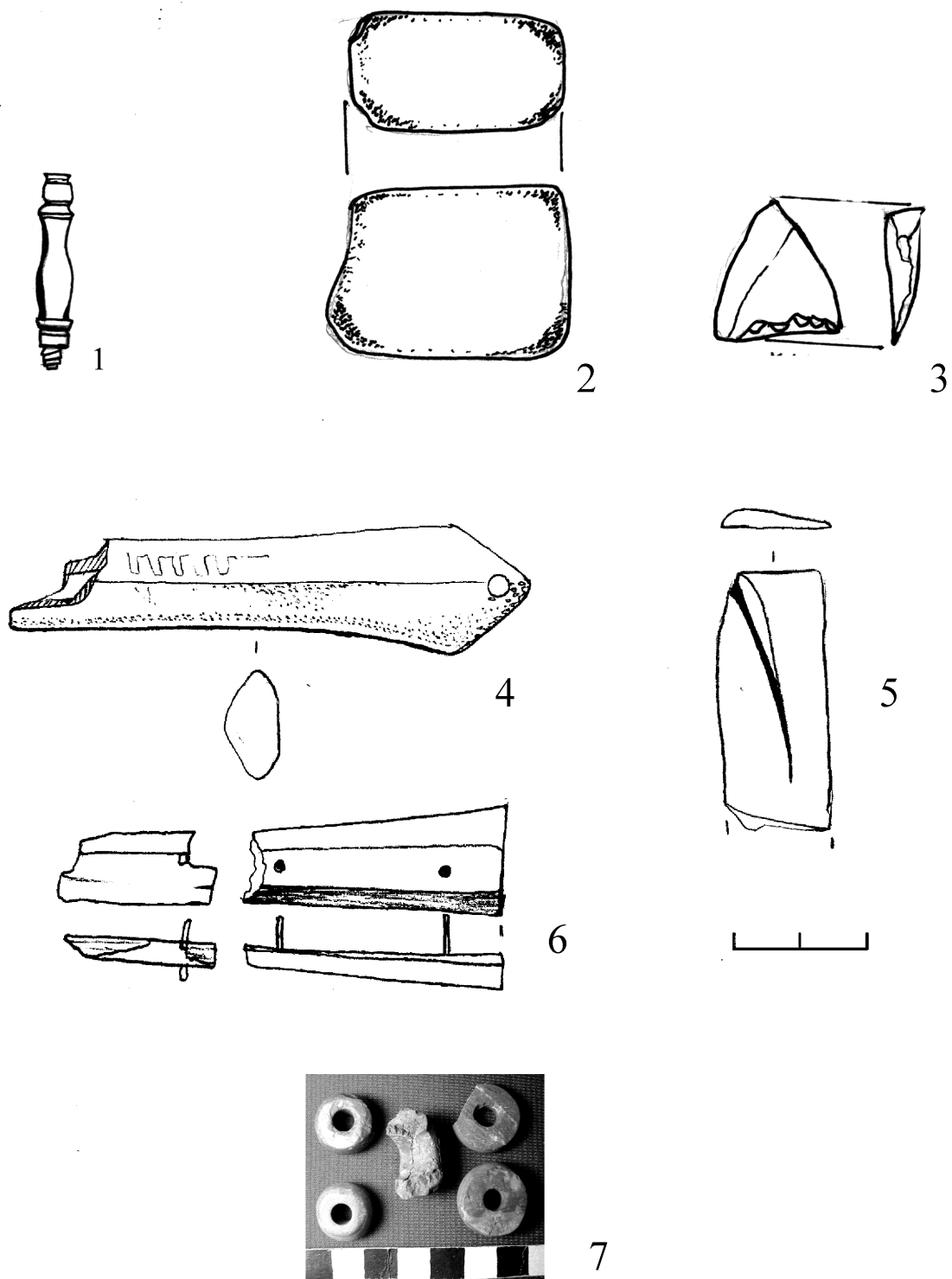
Мал. 125

Мал. 126

Мал. 127

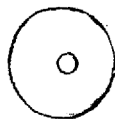

Мал. 128

- чорнае шкло

1

2

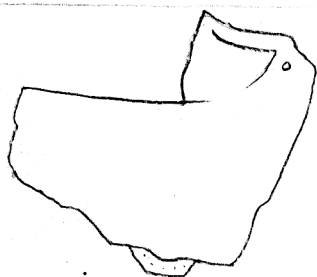

3

ДЫЯМ. 20 мм

белая гліна

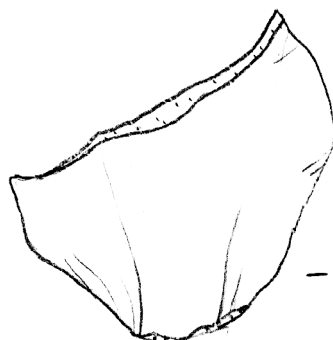

4

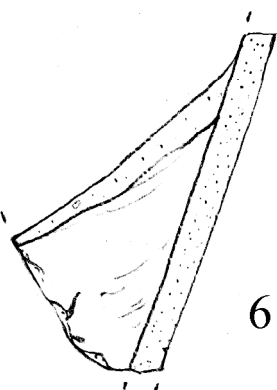
чырвоная гліна

5

белая гліна

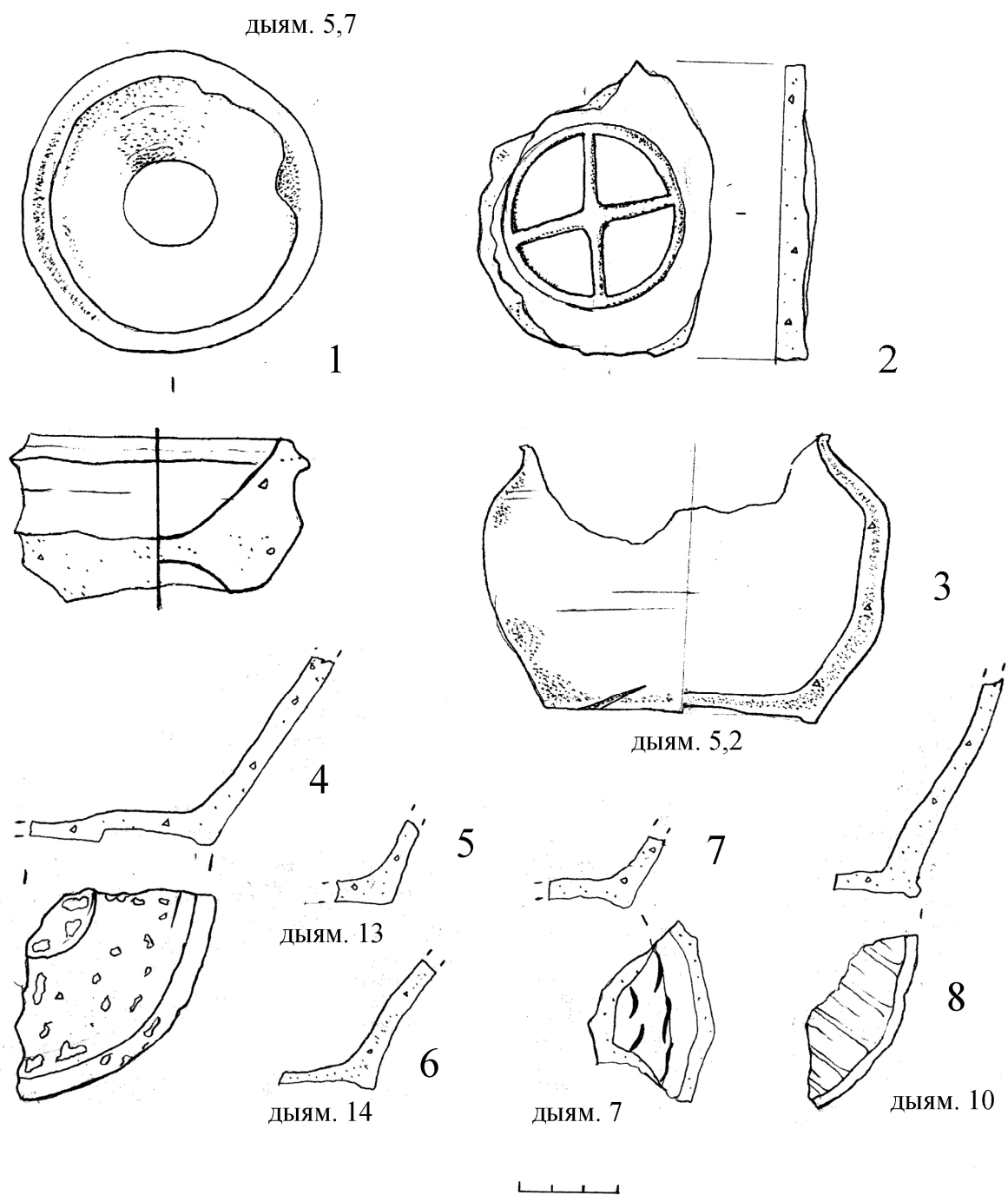
6

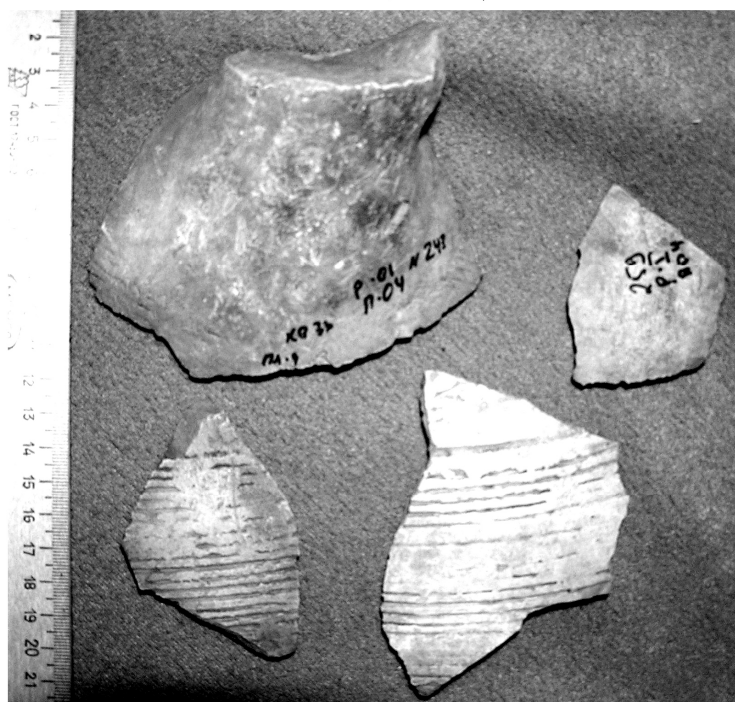
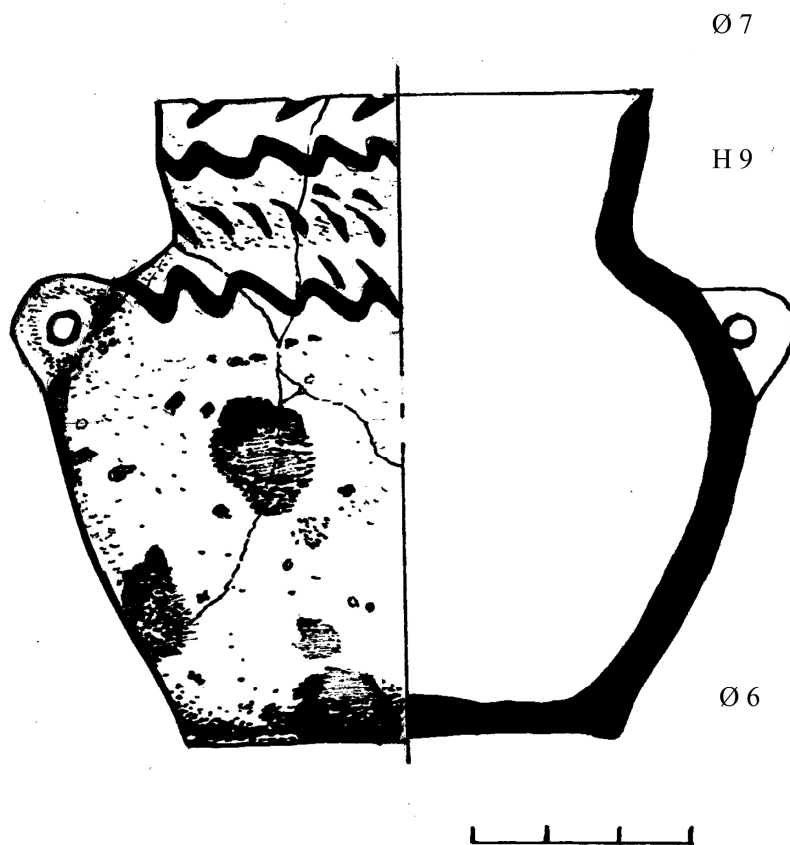

7

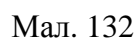
Мал. 129

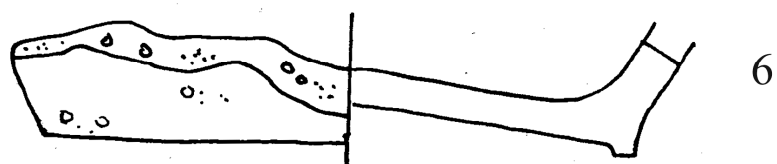
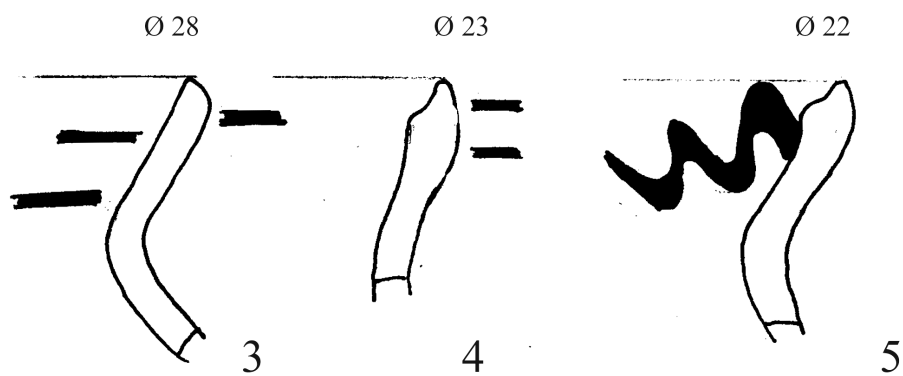
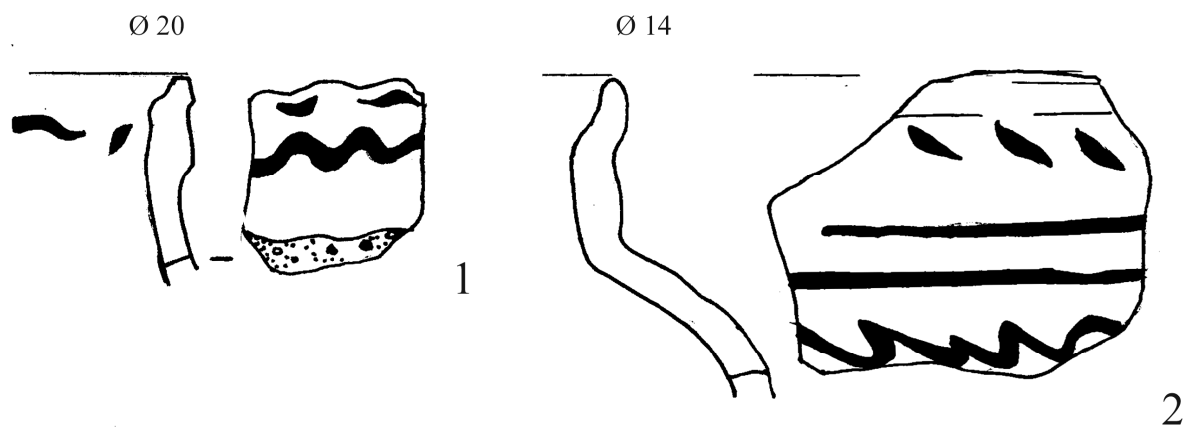

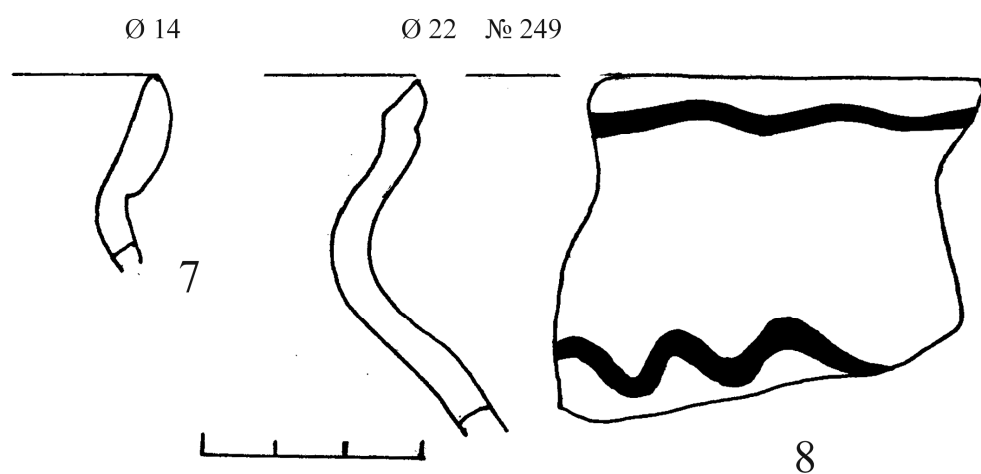
Мал. 131

дьям. 20

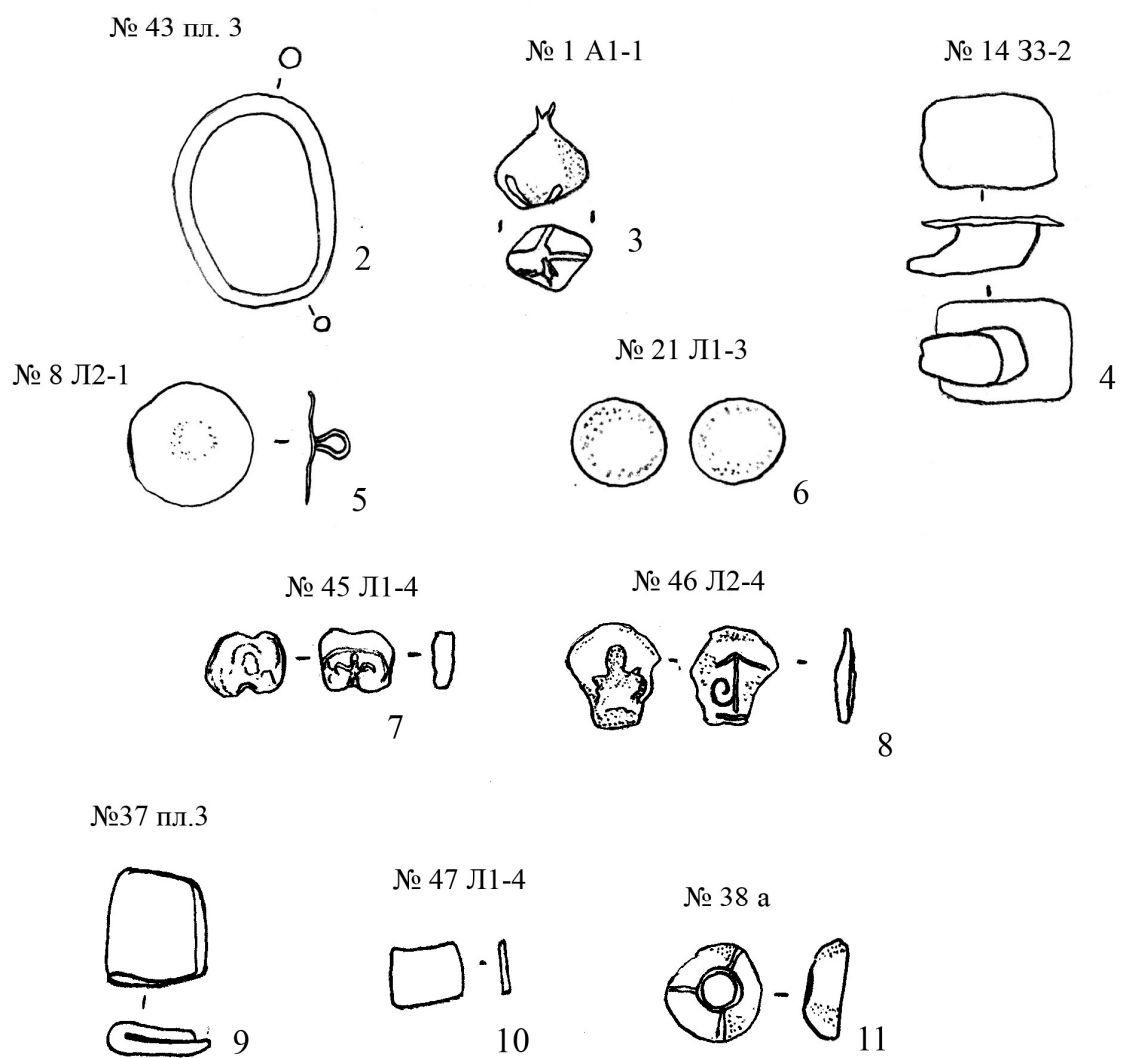
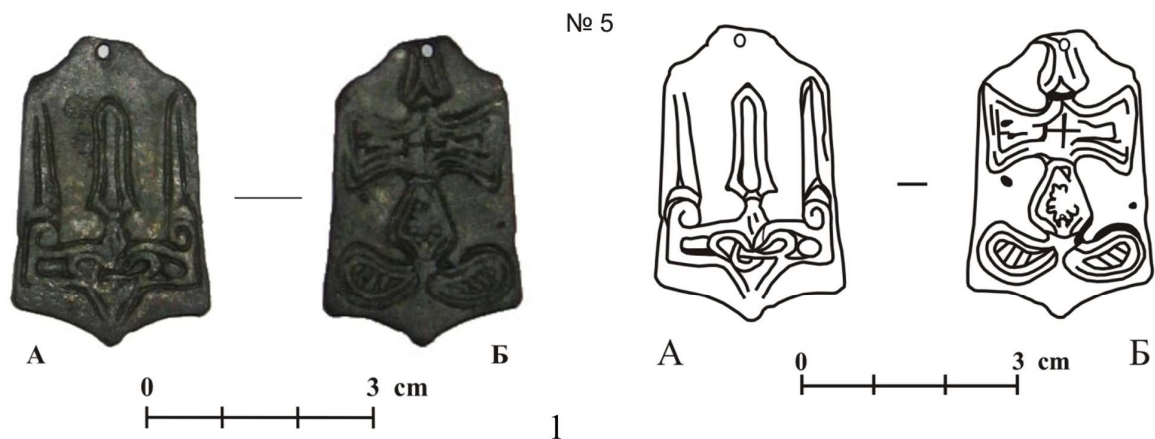
Ø 8 падсыпка з жарствы дыяметрам да 0,3 см

Мал. 133

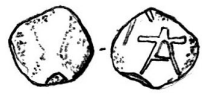

Мал. 134

Мал. 135

№ 46

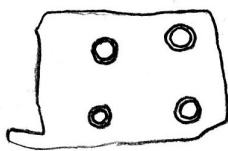
1

№ 27 Я-1

2

№ 29 a

3

№ 31 a

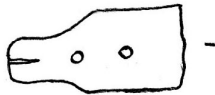
5

№ 45 a

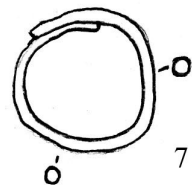
6

№ 40 a

4

№ 5 Б2-1

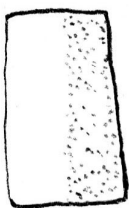
7

№ 30 a

8

№ 16 Я 1

10

№ 41 a

9

№ 11 Б1-2

12

A3-1

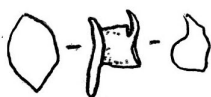
13

№ 19 a

14

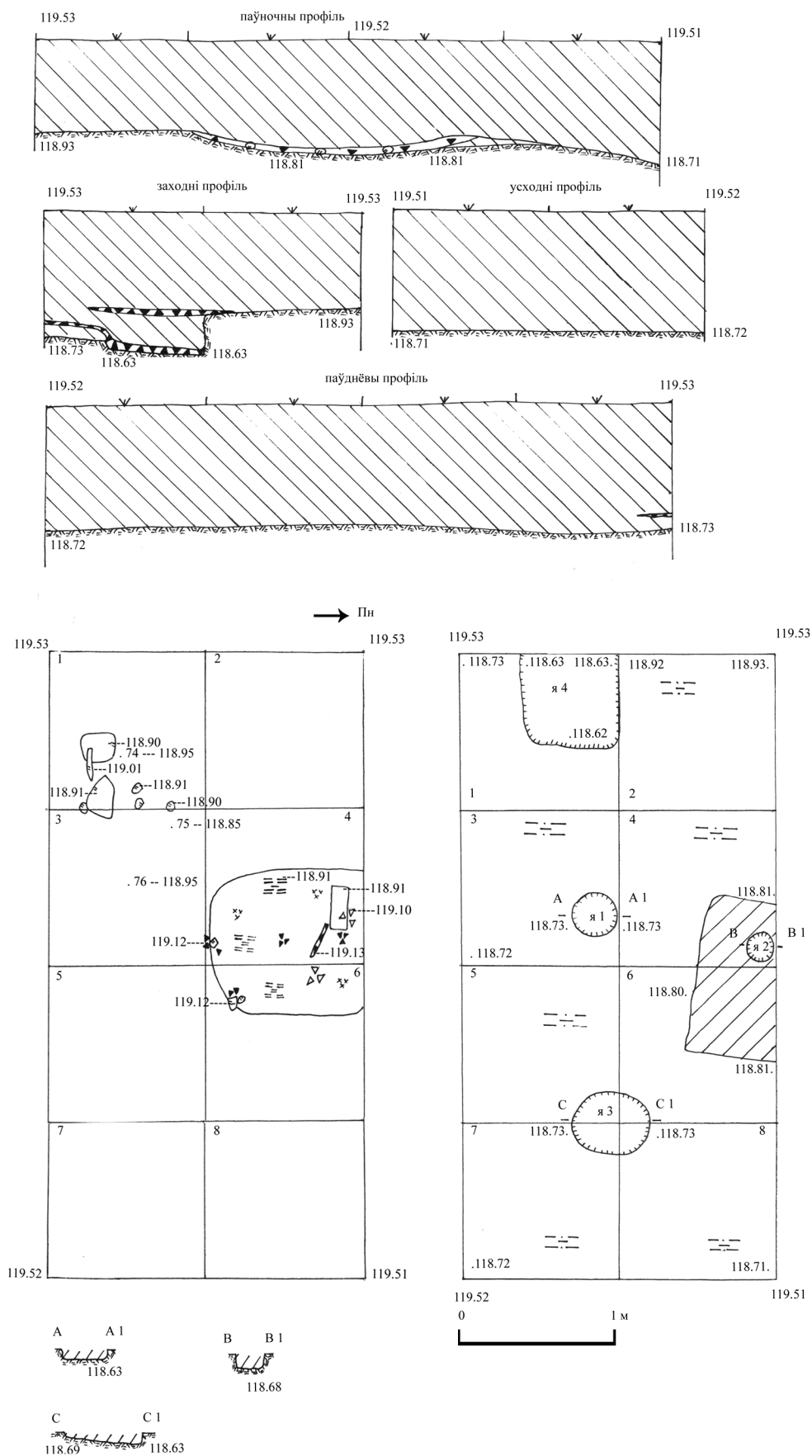
№ 32 a

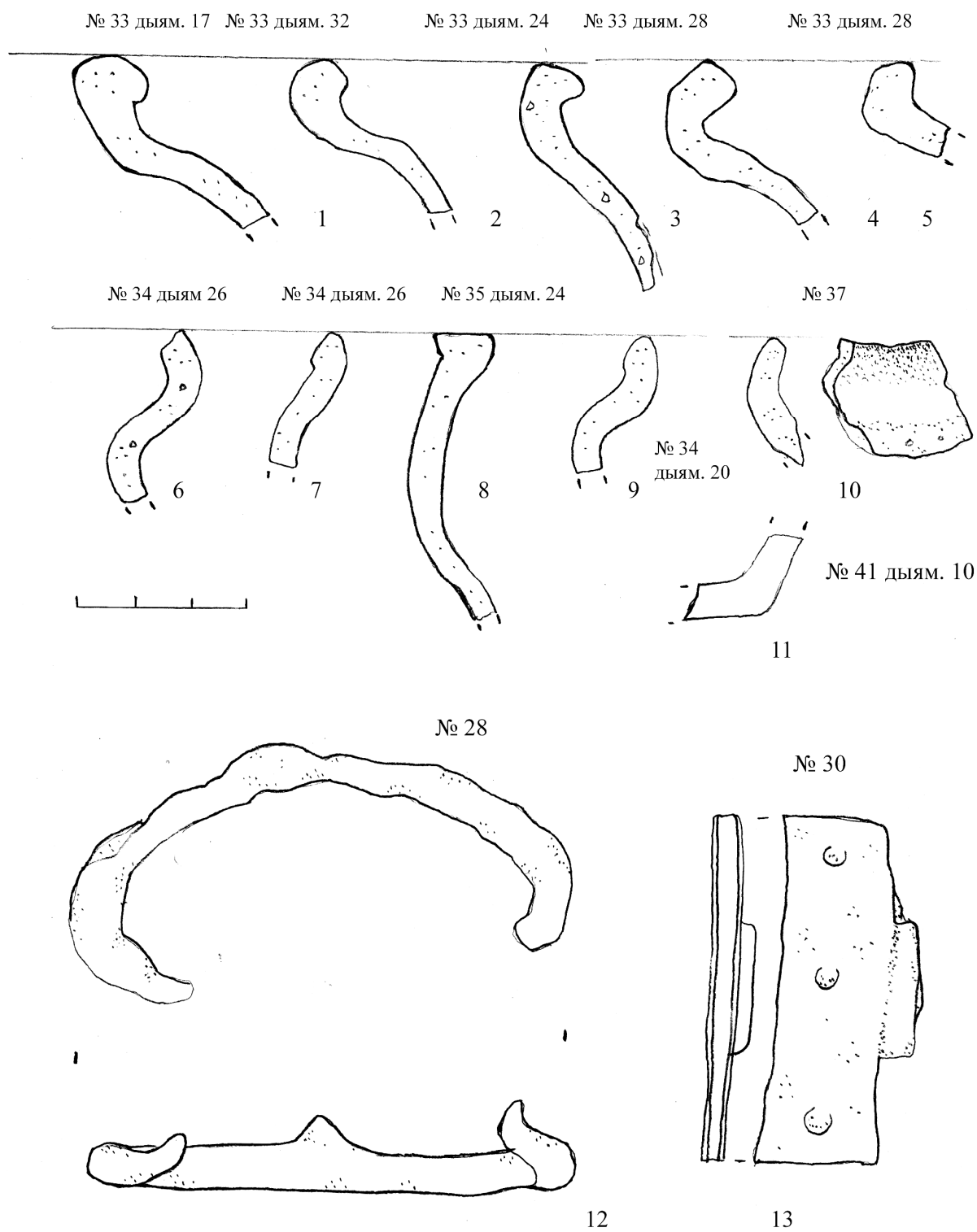
11

Мал. 136

Мал. 139

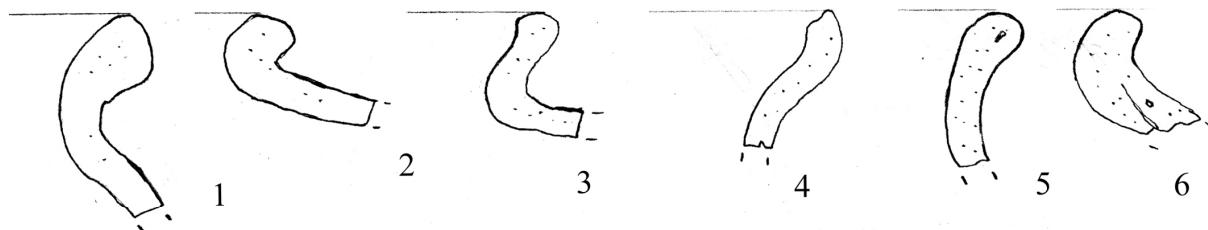
Мал. 140

№ 24 дьям. 27 № 22, дьям. 34

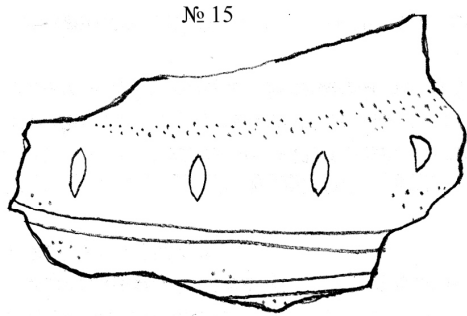
№ 27 дьям. 30

№ 21 дьям. 22

№ 26 дьям. 20 № 28

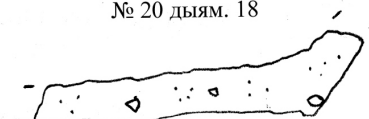

№ 15

7

№ 20 дьям. 18

8

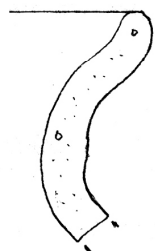
№ 7 дьям. 26

№ 8 дьям. 26

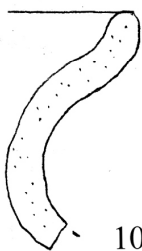
№ 9 дьям. 26

№ 3 дьям. 26

№ 10

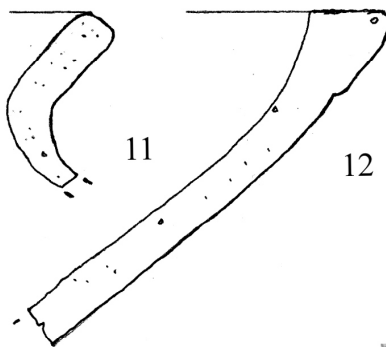
9

10

11

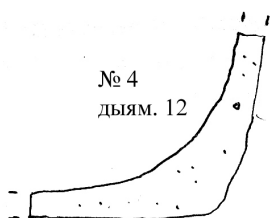

12

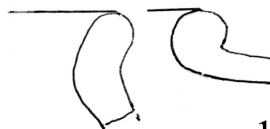
13

№ 4
дьям. 12

14

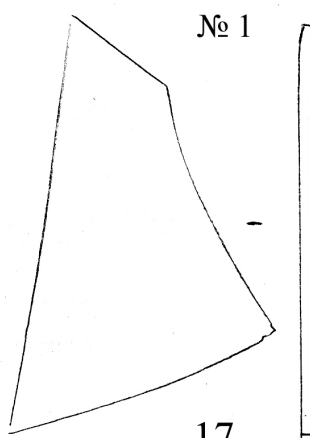
№ 77, 78 дьям ?

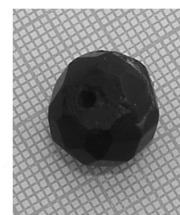
15

16

№ 1

17

18

Мал. 141

Фотаздымак 1. Стратыграфія раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку у г. Полацку, від з поўдня: пласт гліны пабудовы XIV ст. у кв. 2 і 3 і рэшткі печышча пабудовы першай паловы XVI ст. у кв. 9, 10

Фотаздымак 2. Мацярык раскопу 1 (2008 г.) на Ніжнім замку у г. Полацку, від з поўдня

Фотаздымак 3. Драўляная маставая XVII ст. раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў г. Полацку, від з захаду

Фотаздымак 4. Рэшткі драўлянага склепа XVII ст. раскопу 1 (2009 г.) на Вялікім пасадзе ў г. Полацку, від з поўначы

Фотаздымак 5. Стратыграфічны гарызонт драўлянай пабудовы першай паловы XVI ст. з керамічнымі печамі раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку, від з захаду

Фотаздымак 6. Мацярык раскопу 1 (2010 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку, від з поўдня

Фотаздымак 7. Раскоп 1 (2004 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку, від з паўночнага ўсходу. На першым плане – рэшткі драўляных абарончых умацаванняў, за раскопам – р. Дзвіна

Фотаздымак 8. Раскоп 1 (2004 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку, від з паўночнага ўсходу. На першым плане – рэшткі драўляных абарончых умацаванняў, стрэлкамі пазначаны накірунак драўляных канструкцый са знешняга боку крапасной сцяны

Фотаздымак 9. Мацерыковыя траншэі ад крапасных умацаванняў у паўночнай частцы раскопу 1 (2004 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку, від з усходу

Фотаздымак 10. Мацэрык раскопу 2 (2006 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку, від з паўднёвага захаду. Злева – адвал зямлі на месцы раскопа 1 (2004 г.), у паўночнай частцы раскопа – рэшткі драўляных абарончых умацаванняў

Фотаздымак 11. Мацярык раскопу 1 (2012 г.) на Запалоцкім пасадзе ў г. Полацку, від з поўдня. На здымку – Віктар Бараненка

Фотаздымак 12. Мацярык раскопу 1 (2009 г.) на Слабадскім пасадзе г. Полацка, від з усходу

ЗМЕСТ

Уводзіны	3
Глава 1. Вакольні горад Полацка: археалагічныя раскопкі 2008 г.	7
Глава 2. Полацкі Вялікі пасад: археалагічныя даследаванні 2009, 2011 і 2012 гг.	26
2.1. Археалагічныя раскопкі 2009 г.	26
2.2. Археалагічныя раскопкі 2011 г.	37
2.3. Археалагічны нагляд 2012 г.	45
Глава 3. Запалоцкі пасад Полацка: археалагічныя даследаванні 2010 – 2011 гг.	47
3.1. Археалагічныя раскопкі 2010 г.	47
3.2. Археалагічныя раскопкі 2011 г.	56
3.3. «Новае» Запалоцце: археалагічныя адкрыцці 2004 – 2012 гг.	62
3.3.1. Пачатак даследаванняў: 2004, 2006 гг.	62
3.3.2. Археалагічныя раскопкі 2012 г.	78
Глава 4. Археалагічныя комплексы задзвінскіх пасадаў Полацка	85
4.1. Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Экіманскага пасаду Полацка ў 2008 г.: лакалізацыя сакральных аб'ектаў	85
4.2. Адкрыццё Старой Слабады	89
Заклучэнне	95
Спіс ілюстрацый	98

Навуковае выданне

ДУК Дзяніс Уладзіміравіч

АРХЕАЛАГІЧНЫЯ КОМПЛЕКСЫ
ПАСАДАЎ ПОЛАЦКА IX–XVIII стст.
(па выніках раскопак 2004 – 2012 гг.)

Рэдактар *І. М. Бязборшчя*
Дызайн вокладкі *А. М. Парфёнавай*

Падпісана да друку 28.02.14. Фармат 60×84 1/8. Бумага афсетная. Рызаграфія.
Ум. друк. арк. 29,52. Улік.-выд. арк. 24,05. Тыраж 100 экз. Заказ 244.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі «Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт».

ЛВ № 02330/0548568 от 26.06.2009

ЛП № 02330/0494256 от 27.05.2009

Вул. Блахіна, 29, 211440, г. Наваполацк.